ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 7, 1996

1 – 2

Ianuarie – Februarie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA"

„REVISTA ISTORICĂ" apare de 6 ori pe an în numere duble.

În ţară, revista se poate procura pe bază de abonament la: RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr.1, Sect.1, P.O. Box 33–57, Fax 401–222 6407, Tel. 401–618 5103; 401–222 4126, Bucureşti, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Şos. Olteniţei 35 – 37, Sect. 4, P.O. Box 61 – 170, Fax 401 – 312 2425; 401 – 634 7145, Tel. 401 – 634 6345, Bucureşti, România; AMCO PRESS S.R.L., Bd. N. Grigorescu 29 A, ap. 66, Sect. 3, P.O. Box 57–88, Fax 401 – 312 5109, Tel. 401 – 643 9390; 401–312 5109, Bucureşti, România.

La revue „Revista istorică" paraît 6 fois par an en numéros doubles.

Toute commande de l'étranger pour les travaux parus aux Éditions de l'Académie Roumaine sera adressée à: RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33 – 57, Fax 401 – 222 6407, Tel. 401 – 618 5103; 401 – 222 4126, Bucureşti, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S. R. L., Şos. Olteniţei 33 – 37, Sect. 4, P.O. Box 61 – 170, Fax 401 – 312 2425; 401 – 634 7145, Tel. 401 – 634 6345, Bucureşti, România.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite pe adresa redacţiei revistei „REVISTA ISTORICĂ", B-dul Aviatorilor nr. 1, 71247 – Bucureşti, tel. 650.72.41.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie nr.13, Tel. 410.32.00

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOM VII, NR. 1–2
Ianuarie – Februarie 1996

SUMAR

BANATUL ÎN EVUL MEDIU

BANATUL HABSBURGIC

IZVOARE

MEMORII, CORESPONDENŢĂ, ÎNSEMNĂRI

VIAŢA ŞTIINŢIFICĂ

„Revista istorică", tom VII, nr. 1 – 2, p. 1 – 150, 1996

NOTE ŞI RECENZII

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES
TOME VII, Nos. 1 – 2
January – February 1996

CONTENTS

NOTES AND REVIEWS

BANATUL ÎN EVUL MEDIU

„GESTA HUNGARORUM" DESPRE PRIMA PĂTRUNDERE A UNGURILOR ÎN BANAT

ALEXANDRU MADGEARU

Dificila problemă a credibilității informațiilor aduse de Notarul Anonim trebuie reluată, renunțând la exagerările care au făcut din acest text un tabù. Mai cu seamă, este necesară cercetarea sa în comparație cu mărturiile arheologice, care nu au fost utilizate de D. Onciul, V. Pârvan și Gh. I. Brătianu – istoricii români care au supus acest izvor la o critică amănunțită. Între chestiunile care rămân a fi lămurite este și cea a credibilității informațiilor despre „voievodul" bănățean Glad.

Informațiile despre Glad apar în două capitole din *Gesta Hungarorum*: 11 și 44. Capitolul 11 conține doar o referire sumară, introdusă în pretinsul discurs al „ducelui din Galiția" [1]: „Teritoriul însă care se întinde de la fluviul Mor[u]s până la fortăreața Urscia l-a ocupat un oarecare duce cu numele Glad, care a ieșit cu ajutorul cumanilor din fortăreața Vidin, și din ai cărui urmași s-a născut Ohtum (...)."

Relatarea despre Glad din capitolul 44 este, de fapt, prima parte a unei povestiri mai ample despre isprăvile căpitanilor Zuard, Cadusa și Boyta, care, după ce l-au înfrânt pe Glad, au plecat mai departe într-o incursiune în „Grecia". La rândul ei, această povestire constituie o digresiune în cadrul narațiunii principale, căci firul acesteia este întrerupt în prima jumătate a capitolului 44, în momentul poposirii lui Arpad în insula Csepel, fiind reluat în capitolul 46, după terminarea relatării despre campania celor trei căpitani. Să notăm că și relatarea despre conflictul cu ducele ultrasilvan Gelou este tot o digresiune. Notarul Anonim a acordat campaniei celor trei o importanță secundară, deoarece titlul capitolului este *De insula Danubii*.

În capitolul 44, se arată cum Arpad a hotărât „să trimită o armată împotriva ducelui Glad care avea domnie [*dominium*] de la fluviul Morus până la fortăreața Horom[2]". „Iar în scopul acesta au fost trimiși Zuardu și Cadusa și Boyta, care, după ce și-au luat rămas bun, au plecat călări și au trecut peste Tisa la Kenesna[3] și au descălecat lângă râul Seztureg[4]. Și nu s-a aflat nici un dușman care să ridice

[1] Urmăm traducerea lui Gh. Popa-Lisseanu, *Izvoarele Istoriei Românilor*, I, București, 1934, p. 83, 110–111. Ediția critică în *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. J. Szentpétery, Budapest, 1937, (abreviat SRH, în continuare), p. 49 (cap. 11), 89–91 (cap. 44).

[2] Banatska Palanka sau Ram.

[3] Kanisza.

[4] Csesztüreg, la sud de Kikinda.

„Revista istorică", tom VII, nr. 1 – 2, p. 5 – 22, 1996

mâna împotriva lor, fiindcă groaza cuprinsese pe toţi oamenii din acea ţară. Şi, plecând de aici, au ajuns în părţile de la Beguey[5] şi aici au rămas timp de două săptămâni, până ce toţi locuitorii din acea patrie, de la Morisius până la râul Temes, li s-au supus şi au primit pe fiii lor ca ostateci. Apoi, plecând cu oastea, au venit la râul Temes, şi şi-au aşezat tabăra lângă Vadul Nisipurilor[6]. Şi când au voit să treacă peste râul Temes, le-a ieşit înainte Glad, din neamul căruia se trage Ohtum, ducele acelei patrii [*dux illus patrie*], împreună cu o mare armată de călăreţi şi de pedeştri, cu ajutorul cumanilor şi bulgarilor şi blacilor [*cum magno exercitu equitum et peditum adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum*]. A doua zi, însă, fiindcă niciuna dintre cele două oştiri nu putuse să treacă deloc peste râul Temes care se găsea între ele, Zuardu a însărcinat pe fratele său Cadusa ca, împreună cu o jumătate din oastea sa, să se scoboare mai jos şi, oricum ar putea, să treacă apa şi să înceapă lupta în contra duşmanilor. Cadusa, numaidecât, dând ascultare poveţei fratelui său, a pornit călare cu o jumătate din oştire şi s-a scoborât mai jos în fuga mare. Şi, cum graţia dumnezeiască era de partea lor, trecerea le-a fost uşoară. Şi în vreme ce o parte din armata ungurilor era dincolo, împreună cu Cadusa şi o jumătate dincoace, împreună cu Zuard, atunci ungurii făcură să răsune trompetele de război şi, trecând înot peste râu, începură să lupte cu înverşunare. Şi fiindcă ajutorul lui Dumnezeu era alături de unguri, le-a dat o mare victorie, iar duşmanii cădeau înainte-le, ca snopii după secerători. Şi în acest război au murit doi duci ai cumanilor şi trei cneji ai bulgarilor [*duo duces Cumanorum et tres kenezy Bulgarorum*]. Şi însuşi Glad, ducele lor, numai luând-o la fugă, a putut să scape şi armata sa întreagă s-a topit ca ceara în faţa focului şi a pierit de ascuţişul săbiilor. Apoi Zuard şi Cadusa şi Boyta, plecând de aici, au venit victorioşi spre hotarele bulgarilor [*versus fines Bulgarorum*] şi şi-au aşezat tabăra lângă râul Ponoucea[7]. Iar ducele Glad, luând-o la fugă, după cum am spus mai sus, a intrat de teama ungurilor în fortăreaţa Keuee[8]. Şi, a treia zi, Zuard şi Cadusa, precum şi Boyta, din al cărui neam se trage Brucsa, orânduindu-şi armata împotriva fortăreţei Keuee, au început să dea lupta. Văzând aceasta, ducele lor Glad le-a trimis soli şi a început să ceară pace, dăruindu-le de bună voie fortăreaţa, împreună cu diferite daruri. Apoi, mergând de aici, au cucerit fortăreaţa Ursoua şi au locuit în ea timp de o lună şi pe Boyta, împreună cu a treia parte din armată şi cu fiii locuitorilor luaţi ca ostateci, i-au trimis la ducele Arpad".

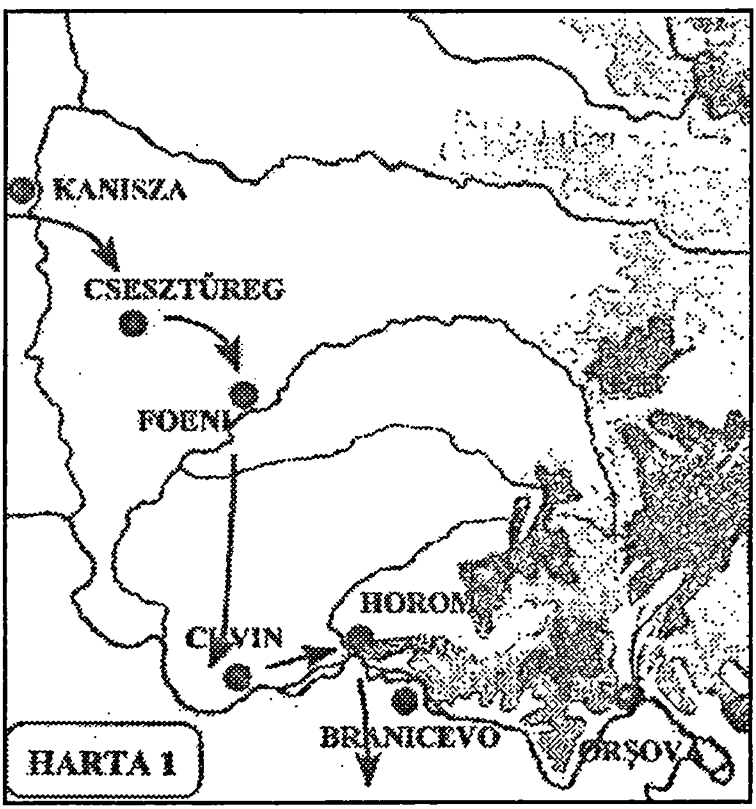
Mai departe, se arată cum Arpad a încuviinţat ca Zuard şi Cadusa să atace Grecia. Drept care, după cum se spune la începutul capitolului 45, „după trecere de câteva zile, Zuard şi Cadusa, împreună cu întreaga lor armată, înălţând steagurile cu insignele lor, au trecut peste apa Dunării şi au cucerit fortăreaţa Borons", adică Branicevo.

Din amănunţita descriere aflăm că ungurii au pătruns în Banat venind dintr-o zonă cunoscută prin densitatea de vestigii vechi maghiare: cea din apropierea

[5] Bega.
[6] Foeni (magh. *Föveny* = „nisip").
[7] Ponyavica, lângă gura Timişului.
[8] Cuvin.

confluenței Mureș – Tisa. Ei au trecut Tisa ceva mai la sud, pe la Kanisza și au înaintat prin zona deschisă din vestul Banatului. *Obiectivul urmărit nu era nicidecum cucerirea țării lui Glad, ci atacarea Bulgariei și a Imperiului Bizantin.* Calea aleasă era cea mai potrivită; ea a fost folosită și în campaniile antibizantine ale Ungariei din 1129, 1154 și 1182.

Există un detaliu neverosimil în relatare. Dacă ungurii au ajuns până la Orșova, de ce nu au trecut Dunărea pe acolo și s-au întors către vest, spre Branicevo? De fapt, cum anume au ajuns călăreții maghiari de la Cuvin la Orșova, știind că drumul dintre cele două puncte trece prin Cazane și este greu accesibil? Suntem de părere că Orșova nu a fost atacată cu ocazia acestui raid. Atacurile ungurilor erau fulgerătoare și nu avea sens această deviere de la direcția principală de atac care era, repetăm, teritoriul sud-dunărean. Considerăm că, de la Cuvin, ungurii au trecut Dunărea pe la Banatska Palanka (Horom) și, de acolo, au înaintat pe valea Moravei – care era calea cea mai ușoară de acces către interiorul Peninsulei Balcanice. (Vezi harta 1). Notarul Anonim a introdus în relatare cucerirea Orșovei și a cetății Branicevo, fiindcă avea nevoie să legitimeze

stăpânirea Ungariei asupra acestor puncte strategice.

Glad era considerat de Notarul Anonim un conducător independent. Denumit *dux*, el posedă şi *dominium*, la fel ca şi Gelou; astfel, el este un egal al lui Arpad, care este intitulat tot *dominus*. Nu se arată explicit care era reşedinţa sa. Cetăţile de la Cuvin şi Orşova sunt amintite doar ca locuri de refugiu în faţa ofensivei ungurilor. Nu se spune nimic despre soarta lui Glad (spre deosebire de Gelou). Fiindcă este menţionat urmaşul său Ahtum, putem considera că Notarul Anonim era încredinţat că Glad şi-a păstrat puterea, într-un fel sau altul, după ce a cedat cetăţile Cuvin şi Orşova.

Credibilitatea relatării despre înfrângerea lui Glad a fost contestată, la fel ca şi a celor despre Menumorout şi Gelou. Nu vom face aici expunerea întregului istoric al problemei. Amintim doar că argumentul principal al contestatarilor credibilităţii este cel al transpunerii în vremea lui Arpad a unor evenimente mai apropiate de epoca redactării *Gestei Hungarorum*.

În general, Notarul Anonim a mutat fapte ulterioare în timpul primului duce. Bazându-se pe izvoare orale (pe tradiţiile conservate în mediul nobiliar), precum şi pe unele *Gesta* mai vechi, care, la rândul lor, au consemnat asemenea tradiţii, opera Notarului Anonim a fost în mod inevitabil viciată de caracterul defectuos al transmiterii informaţiilor pe cale orală. *Aproape toate episoadele sunt atribuite epocii lui Arpad*; ele se concentrează în jurul *eroului întemetor al Ungariei*. Urmaşii lui Arpad până la Ştefan I sunt pomeniţi foarte sumar, tocmai pentru a sublinia faptul că protagonistul operei este Arpad. Pentru a-i construi un prestigiu dătător de legitimitate, lui Arpad îi sunt atribuite toate cuceririle şi raidurile victorioase întreprinse de războinicii maghiari, deşi acestea au continuat mult timp după 907.

Un exemplu elocvent este cel al modului în care este pomenită de *Gesta Hungarorum* catastrofala înfrângere suferită de unguri la Lechfeld (lângă Augsburg), în 955. Trecem peste minimalizarea gravităţii înfrângerii, care este în spiritul tendinţei propagandistice a operei. Din punctul nostru de vedere, ne interesează datarea bătăliei, pe care Notarul Anonim o plasează „în al cincilea an al domniei împăratului Conrad" (cap. 55). Or, Conrad a domnit între 911 şi 919. Bătălia a fost datată cu patru decenii mai devreme. Eroarea se află şi în alte cronici [9]. Constatăm şi unele neconcordanţe cronologice între diferitele pasaje ale *Gestei Hungarorum*. În capitolul 50, în care se vorbeşte despre a doua campanie contra lui Menumorout, se afirmă că în acelaşi an s-a născut Zulta (Zoltan), moştenitorul lui Arpad. Totuşi, după încheierea războiului (cap. 51), Zulta se căsătoreşte cu fiica lui Menumorout, cu puţin timp înainte de 907, când – zice Notarul Anonim – a murit Arpad (cap. 53). Desfăşurarea evenimentelor este imposibilă. Ori Zulta s-a născut de fapt cu mult timp mai înainte, ori războiul a avut loc mai târziu.

Astfel, devine evident faptul că nu putem fi siguri că luptele cu Menumorout, Glad şi Gelou s-au petrecut în timpul lui Arpad, adică în primul deceniu al secolului al X-lea.

[9] SRH: I, 109, 307 (*Chr. Hung. comp. saec. XIV*); II, 64 – 65 (*Chr. Monacense*), 142 (*Chr. Henrici de Mügeln*).

Anacronismele nu sunt însă atât de grave încât să elimine orice credibilitate a operei. S-a emis părerea că alianța dintre bulgari, cumani și blaci pomenită în narațiunea despre Glad ar fi o transpunere a unor informații livrești de origine bizantină referitoare la statul Asăneștilor sau a unor date preluate din relatări despre Cruciada a III-a din 1189[10]. Totuși, opinia respectivă nu ține seama de posibilitatea ca numele *Cumani* să se refere nu la cumanii veritabili, ci la altă populație türcică, din secolul al X-lea (kabarii sau pecenegii) – fapt admis de mai mulți cercetători[11].

Pe de altă parte, forma *Blaci* a numelui românilor nu este nici ea o dovadă a transpunerii unor surse referitoare la epoca Asăneștilor, când, într-adevăr, a existat o alianță vlaho-bulgaro-cumană. Iată* de ce. În lumea latină occidentală, informațiile despre români au venit prin filieră bizantină; de aceea, în diverse texte occidentale, de expresie latină, românii sunt denumiți *Blaci, Blachi, Blacki*, aceste forme preluând-o pe cea bizantină *βλαχοι*[12]. *Gesta Hungarorum* se integrează în mod firesc în această categorie de texte. Termenul apare, în opera Notarului Anonim, în formele: *Blachii* (cap. 9), *Blacus* (cap. 24), *Blasii* (cap. 25) și (*ducem*) *Blacorum* (cap. 26, 44). În cele mai vechi documente referitoare la Transilvania ale cancelariei Ungariei (din 1222 – 1224), românii apar tot cu numele de *Blaci* (și nu încape îndoială că ele vorbesc despre români)[13]. Formele *Blaci, Blachi* apar și în documentele care se referă la românii din Croația (chiar până în secolul al XIV-lea)[14]. Deci, nu este de mirare că Notarul Anonim nu a utilizat termenul de *Olachi* (care l-a înlocuit pe cel de *Blaci* abia pe la mijlocul secolului al XIII-lea). Denumirea *Olachi*, de origine populară, era mai bine adaptată limbii maghiare[15]. Așadar,

[10] N. Iorga, *Les plus anciennes chroniques hongroises et le passé des Roumains* (I), BSH, 9, 1921, 3–4, p. 208; L. Tamas, *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*, Budapest, 1936, p. 252; C. A. Macartney, *Studies on the Earliest Hungarian Historical Sources. III*, Budapest, 1940, p. 148; G. Györffy, *Formation d'États au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum" du Notaire Anonyme*, în *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques*, I, Budapest, 1965, p. 45–46; Idem, *Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum*, „Acta Antiqua", Budapest, 20, 1972, p. 215; J. Deér, *Byzanz und das abendländische Herrschertum*, Sigmaringen, 1977, p. 421–423; D. Deletant, *Ethno-History or Mytho-Hystory? The Case of the Chronicler Anonymous*, în Idem, *Studies in Romanian History*, București, 1991, p. 337.

[11] G. Györffy, *Abfassungszeit* ..., p. 214; K. Mesterházy, *Die landnehmenden ungarischen Stämme*, „Acta Archaeologica", Budapest, 30, 1978, p. 322; V. Spinei, *Migrația ungurilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX–X*, „Arheologia Moldovei", 13, 1990, p. 129; V. Ciocâltan, *Observații referitoare la românii din Cronica Notarului Anonim al regelui Bela*, RdI, 40, 1987, 5, p. 450.

[12] S. Brezeanu, *„Romani" și „Blachi" la Anonymus. Istorie și ideologie politică*, RdI, 34, 1981, 7, p. 1332; V. Spinei, *op. cit.*, p. 122–123.

[13] Vezi L. Galdi, *Le nom des Roumains dans les chartes latines de Hongrie*, în vol. *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia* ..., Budapest, 1943, p. XLII, XLIV.

[14] Vezi S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, p. 26, 41–42, 132, 137.

[15] I. Moga. *I Romeni di Transilvania nel Medioevo*, RHSEE, 19, 1942, 1, p. 281; V. Ciocâltan, *op. cit.*, p. 445.

folosirea termenului de sorginte bizantină *Blachi* nu este o dovadă a unei transpuneri în secolele IX–X a unor informații livrești de origine bizantină referitoare la statul Asăneștilor, deoarece termenul, în această formă, era oricum utilizat, *în mod oficial*, în documentele maghiare, în epoca Notarului Anonim. Bănuiala că relatarea din capitolele 44 – 45 al *Gestei Hungarorum* ar fi anacronică nu se întemeiază, deci, pe nimic sigur. În plus, după cum vom arăta mai jos, campania în Imperiul Bizantin descrisă în capitolul 45 este confirmată de izvoarele bizantine contemporane.

Gh. I. Brătianu presupunea că Notarul Anonim a imaginat relatarea despre războiul contra lui Glad și contra Imperiului Bizantin, pornind de la date referitoare la campaniile Ungariei din 1129 și 1154, care au urmat același traseu. Titlul de „duce al bulgarilor" ar fi introdus ca urmare a confuziei făcute cu titlul de *dux*, conducător al *themei* bizantine a Bulgariei, care exista în secolul al XII-lea[16]. Observăm însă că Notarul Anonim acordă titlul de duce tuturor inamicilor lui Arpad.

Desigur că amănuntele desfășurării conflictului pot fi preluate din surse ale altor evenimente, ori pur și simplu imaginate de Notarul Anonim. Nu avem însă de ce să ne îndoim de faptul că Notarul Anonim a pornit de la o tradiție reală, care amintea luptele ungurilor cu un conducător local, denumit Glad.

Existența lui Glad nu este atestată în alte izvoare narative, în afara operei Notarului Anonim. Ea este însă confirmată de câteva toponime care păstrează amintirea acestui personaj. Înainte de a le cita, credem de cuviință să amintim că, de regulă, în Ungaria medievală, toponimia a păstrat numele conducătorilor din secolul al X-lea. Exemplele sunt numeroase; pe baza lor, György Györffy[17] a putut stabili zonele stăpânite de „căpitanii" menționați în *Gesta Hungarorum*.

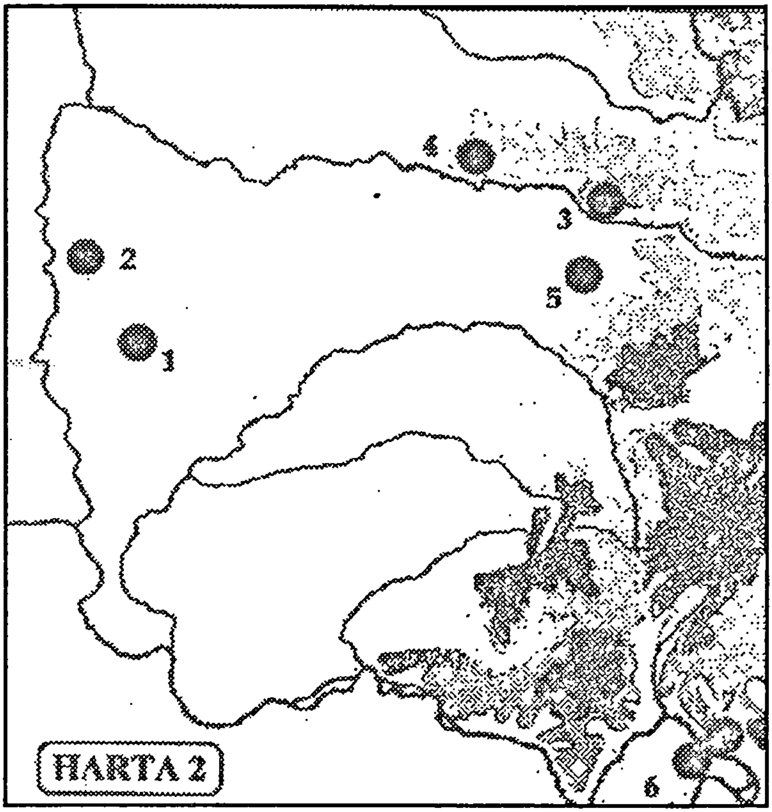
În privința lui Glad, în Banat se cunosc următoarele toponime (vezi harta 2):
1 – *Galad*, mănăstire atestată începând din 1333 (în Banatul sârbesc, în apropiere de Kikinda, unde se află și locul *Pusta-Galad*);
2 – *Gládska* (ulterior, *Galaczka*), pârâu lângă Arać;
3 – *Valea Gladu*, lângă Vărădia de Mureș;
4 – *Galadua* (mai târziu, *Cladova*, com. Păuliș, jud. Arad), atestat astfel din 1308; aici s-a descoperit o fortificație din secolele X – XI, despre care va fi vorba mai jos;
5 – *Cladova* (com. Bethausen, jud. Timiș, la nord de Lugoj), atestat din 1453;
6 – *Kladovo*, pe malul sârbesc al Dunării, *vis-à-vis* de Turnu-Severin;
7 – *Schela Cladovei*, jud. Mehedinți[18].

[16] Gh. I. Brătianu, *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme Hongrois*, „Acta Historica", „Societas Academica Dacoromania", München, 10, 1972, p. 110–111; Idem, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1980, p. 212–213.

[17] G. Györffy, *Über das Siedlungssystem der landnehmenden Ungarn*, „Archeologiai Ertesitö", 97, 1970, 2, p. 191–242.

[18] K. Juhász, *Die Stifte der Tschanader Diozese im Mittelalter*, Münster, 1927, p. 165–172; N. Draganu, *Românii în veacurile IX – XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933, p. 227; D. Pais, în SRH, p. 49, nota 7; C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din*

În ciuda asemănării fonetice, se pare că toponimul *Gladna* nu are nici o legătură cu Glad, el provenind din slavonul *gladinu* = „flamând" [19]. Toponime identice există în mediul sârbesc. În schimb, *denumiri precum Cladova sau*

Kladovo nu se cunosc decât în zona care a putut fi stăpânită de Glad.

În actul de donaţie către mănăstirea Sf. Theodor din Berria (emis de papa Honoriu III în 1216), este menţionată o posesiune care fusese primită odinioară de la Clad şi Manuel (*a quondam Clado et Manuele monasterio vestro collatis*). A fost sesizată asemănarea cu numele lui Glad [20], dar este greu de spus dacă este vorba

Transilvania, I, Bucureşti, 1967, p. 157; G. Györffy, *Über das ...*, p. 234, 242; E Glück, *Contribuţii privind istoria părţilor arădene în secolele IX –X*, în vol. *Studii privind istoria Aradului*, Bucur şti 1980, p. 85; M. Rusu, *The Autochtonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th – 11th Centuries*, în vol. *Relations between the Autochtonous Po ul tion and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, Bucureşti, 1975, p. 243.

[19] E. Petrovici, *Daco-slava*, „Dacoromania", 10, 1943, 2, p. 242; I. Iordan, *To onimia roman ă*, Bucureşti, 1963, p. 323, nota 2; V. Ioniţă, *Nume de locuri din Banat*, Timişoara, 1982, p. 219

[20] P. Iambor, *Contribuţii documentare privind unele aşezări române ti din tu ţ l înc putul feudalismului*, „Acta Musei Napocensis", 17, 1980, p. 165.

de una şi aceeaşi persoană, fiindcă posesiunea (Toxun), aflată undeva pe Dunăre, nu este localizată. G. Györffy presupunea că acest *Clad* ar fi un oarecare comite *Keled (Cledinus)*, care apare menţionat şi la Kinnamos, în forma $K\varepsilon\lambda\alpha\delta\eta\varsigma$[21].

Una dintre problemele controversate este cea a datării evenimentelor. Hristo Dimitrov, într-un studiu recent, propune datarea la începutul secolului al X-lea[22]. Dacă acordăm credibilitate relatării din capitolul 44 al *Gestei Hungarorum*, atunci suntem obligaţi să o legăm de cea din capitolul următor, care continuă cu campania din Imperiul Bizantin. De aceea, nu putem admite opinia lui H. Dimitrov, căci în primii ani ai secolului al X-lea (în timpul lui Arpad), nu au existat atacuri ale ungurilor în Imperiul Bizantin.

Mircea Rusu şi L. Mărghitan datează războiul contra lui Glad în 927, pe considerentul că atunci ar fi fost înregistrat primul raid al ungurilor în Imperiul Bizantin, citând în acest sens pe Kedrenos[23]. De fapt, pentru anul 927, Kedrenos şi Skylitzes spun cu totul altceva: după moartea lui Simeon, turcii (ungurii), sârbii, croaţii şi alte neamuri au pus la cale atacarea Bulgariei[24]. Informaţia a fost preluată de la Theodor Daphnophates (continuatorul lui Theophanes). Atacul plănuit nu s-a înfăptuit atunci[25].

În realitate, primul raid maghiar în Imperiul Bizantin este atestat în aprilie 934. Până atunci, ungurii şi-au îndreptat atacurile doar către Europa occidentală, unde au fost consemnate aproape în fiecare an. Faptul că în 933, la Merseburg, în Turingia, au fost pentru prima oară înfrânţi (de către Henric de Saxonia) i-a determinat să caute şi alte direcţii de atac. Raidul din 934 în Imperiul Bizantin este considerat o consecinţă directă a înfrângerii suferite în Occident[26]. Acest prim atac în Imperiul Bizantin a fost înregistrat de toţi cronicarii contemporani (Georgios Monachos, Theophanes Continuatus, Leo Grammaticus, Symeon Magister), precum şi de Kedrenos şi Skylitzes. Mai mult, aşezarea unui grup de unguri în „Grecia" – de care vorbeşte Notarul Anonim în cap. 45 – este confirmată.

[21] G. Györffy, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12 Jh.*, „Studia Slavica", Budapest, 5, 1959, 1–2, p. 48. Nu ne-a fost accesibil studiul lui T. Halasi-Kun, *The realm of Glad/Gilad, Precursor of Ajtony, According to Some Ottoman Data*, în vol. *Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations*, Budapest, 1981.

[22] H. Dimitrov, *Bulgaria and the Magyars at the Beginning of the 10th Century*, „Etudes balkaniques", 22, 1986, 2, p. 71 – 72.

[23] M. Rusu, *op. cit.*, p. 205 – 206; Idem, *Les formations politiques roumains et leur lutte pour l'autonomie*, RRH, 21, 1982, 3–4, p. 364; L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timişoara, 1985, p. 198.

[24] Vezi noua ediţie critică Ioannes Scylitzae, *Synopsis historiarum*, ed. I. Thurn, Berolini, 1973, p. 222.

[25] Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonn, 1838, p. 412. Pentru contextul evenimentelor, vezi S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge, 1969, p. 95 – 107 şi G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 53 – 54.

[26] G. Fasoli, *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X*, Firenze, 1945, p. 157 – 161.

După cum a arătat N. A. Oikonomides, acei Τουρκοι care trăiau în bazinul Vardarului în secolele X – XI nu pot fi decât urmașii ungurilor pătrunși cu prilejul invaziei din 934[27]. Faptul că ei au ajuns pe valea Vardarului ne determină să presupunem că pătrunderea s-a făcut pe valea Moravei – ceea ce concordă cu relatarea Notarului Anonim (care arată că trecerea Dunării s-a făcut pe la Branicevo).

Astfel, dacă legăm campania contra lui Glad de atacarea Imperiului Bizantin, nu putem admite decât datarea în 934, care a fost, dealtfel susținută de E. Glück[28]. Ofensiva desfășurată de unguri în partea vestică a Banatului nu a fost decât o etapă a unei campanii anti-bulgare. Un asemenea conflict nu ar fi fost posibil decât după moartea puternicului țar Simeon, în epoca de declin militar a țarului Petru. Această datare explică, dealtfel, și alianța bulgaro-bizantină consemnată de Notarul Anonim. (În timpul lui Petru, Bulgaria și Imperiul Bizantin erau, într-adevăr, aliate). Departe de a fi un anacronism sau o invenție, alianța bulgaro-bizantină constituie un prețios indiciu asupra veridicității operei Notarului Anonim.

Dacă datăm în 934 campania contra lui Glad, se ridică următoarea problemă: unde stăpânea Glad, în timpul în care o parte a Banatului era deja ocupată de unguri? Facem această afirmație, deoarece o serie de descoperiri arheologice arată că ungurii se aflau în Banat deja în prima treime a secolului al X-lea. În continuare, vom examina aceste vestigii maghiare timpurii. Amplasarea lor poate oferi un răspuns la întrebarea de mai sus.

Începem prin a aminti că materialele arheologice maghiare din prima treime a secolului al X-lea pot fi ușor deosebite de cele mai târzii. Prin cercetările începute de Joseph Hampel acum aproape un secol și duse la bun sfârșit de Attila Kiss, Mechthild Schulze-Dörrlamm și Csanád Bálint [29] s-a putut stabili că orizontul arheologic vechi maghiar este caracterizat de următoarele piese: săbii de proveniență orientală (adeseori încrustate cu argint), pandantive cu decor palmetiform, scărițe de șa în formă de pară, aplice în formă de inimă și altele. De obicei, bărbații se înmormântau cu fragmente din caii lor (capul și picioarele). Înhumarea calului a fost treptat abandonată, astfel că prezența oaselor de cal și a harnașamentului constituie un criteriu de datare în perioada timpurie (dar nu totdeauna sigur). Obiectele menționate apar, de regulă, în situri databile până prin deceniul al patrulea al secolului al X-lea. (Cronologia absolută a fost stabilită pe baza monedelor depuse în morminte).

[27] N. A. Oikonomides, *Vardariotes – W.l.nd.r. – V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934*, „Südost-Forschungen", 32, 1973, p. 1–8. Vezi și G. Moravcsik, *op. cit.*, p. 59.

[28] E. Glück, *op. cit.*, p. 94.

[29] A. Kiss, *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jh.*, în vol. *Die Bayern und ihre Nachbarn*, II (= „Denkschriften des Österreichischen Akademie der Wissens haften. Phil.- Hist. Klasse", 180, 1985), p. 217–379; M. Schulze-Dörrlamm, *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken*, „Jahrbuch des Romisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz", 35, 1988, 2, p. 373–477; C. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.

Prin urmare, dacă în Banat există morminte (sau obiecte fără context cunoscut), aparţinând orizontului vechi maghiar, acestea datează pătrunderea ungurilor în cursul primei treimi a secolului al X-lea. Cu alte cuvinte, *ungurii se aflau deja în Banat, atunci când a avut loc conflictul lor cu Glad.* Se observă însă că toate aceste descoperiri maghiare vechi se concentrează numai pe valea Mureşului, la vest de Lipova, precum şi în nord-vestul Banatului, în zona care, din punct de vedere geografic, este o prelungire a pustei dintre Dunăre şi Tisa. Prezentăm în continuare descoperirile care pot fi datate cu mare probabilitate în perioada cea mai veche (în prima treime a secolului al X-lea)[30]:

1) – (Bálint, nr. 5), *Arad- „Ceala".* Mormânt parţial distrus, cu oase de cal, cu scăriţe în formă de pară şi cu o sabie fragmentară cu mâner aurit, decorat cu palmete;
2) – (Bálint, nr. 198). *Banatsko Arandjelovo.* Morminte cu cai, cu vârfuri de săgeţi, cercei tip ciorchine[31];
3) – (Bálint nr. 27). *Békéssámson.* Mormânt parţial distrus, cu oase de cal, cu scăriţă de şa argintată şi alte piese de harnaşament;
4) – (Balint, nr. 179). *Cenad-Pusta Bucova.* Patru morminte de călăreţi, cu piese de harnaşament şi aplice maghiare. Deoarece mormintele au fost descoperite în trei tumuli, s-a afirmat că ele nu pot fi maghiare, ci probabil pecenege, fiindcă ungurii nu practicau înmormântarea în tumuli[32]. În realitate, acei tumuli sunt mai vechi, iar mormintele cu pricina sunt în poziţie secundară (săpate în tumulii preexistenţi, nu făcute concomitent cu tumulii)[33];
5) – (Bálint, nr. 54), *Deszk.* Patru morminte cu piese de harnaşament şi fragmente de arcuri;
6) – (Bálint, nr. 75). *Földeak.* Mormânt de călăreţ, cu sabie, fragmente de arc, scăriţe de şa, aplice de şa;
7) – (Bálint, nr. 116). *Kikinda.* Mormânt cu aplice maghiare[34].
8) – (Bálint, nr. 134, 136, 137). *Kiszombor.* Morminte cu cai, cu piese de harnaşament şi cu fragmente de arcuri;
9) – (Bálint, nr. 154). *Magyarcsanád.* Piesă de centură cu decor palmetiform;
10) – (Bálint, nr. 156). *Makó.* Aplice-rozetă pentru harnaşament;
11) – (Bálint, nr. 176). *Musca* (jud. Arad). Cimitir din care s-au recuperat scăriţe şi zăbale încrustate cu argint[35];
12) – (Bálint, nr. 206). *Pecica* (jud. Arad). Scăriţe de şa şi vârfuri de săgeţi în formă de „delta" ;

[30] După C. Bálint, *op. cit.*

[31] Vezi şi N. Stanojev, *Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina*, Novi Sad, 1989, p. 14 – 19.

[32] M. Rusu, *Relations...*, p. 210; G. Bakó, *ibidem*, p. 246–247.

[33] F. Medeleţ, I. Bugilan, *Contribuţii la problema şi la repertoriul movilelor de pământ din Banat*, „Banatica", 9, 1987, p. 112–113.

[34] N. Stanojev, *op. cit.*, p. 53.

[35] J. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905, vol. II, p. 650–651; III, Taf. 429.

13) – (Bálint, nr. 209–210). *Periam* (jud. Arad). Scăriță încrustată cu argint și aplică de centură cu decor palmetiform;
14) – (Bálint, nr. 191). *Sânpetru German* (jud. Arad). Mormânt cu scărițe de șa în formă de pară, zăbală, aplice tip rozetă pentru harnașament;
15) – (Bálint, nr. 303). *Tápé*. Morminte de călăreți cu piese de harnașament și cu cercei de tip ciorchine. Datarea la începutul secolului al X-lea este asigurată, în acest caz, de prezența unei perechi de cercei lunulari de tip Köttlach;
16) – (Bálint, nr. 189). *Teremia Mare*. Morminte săpate într-un tumul mai vechi (ca la Cenad-Pusta Bucova)[36]. Inventar specific pentru mormintele maghiare (solzi de platoșă, aplice, brățări de tablă). Nu s-au descoperit însă arme sau piese de harnașament[37].
17) – (Bálint, nr. 185). *Tomnatec* (jud. Timiș). Cataramă în formă de liră și limbă de centură cu decor palmetiform[38].

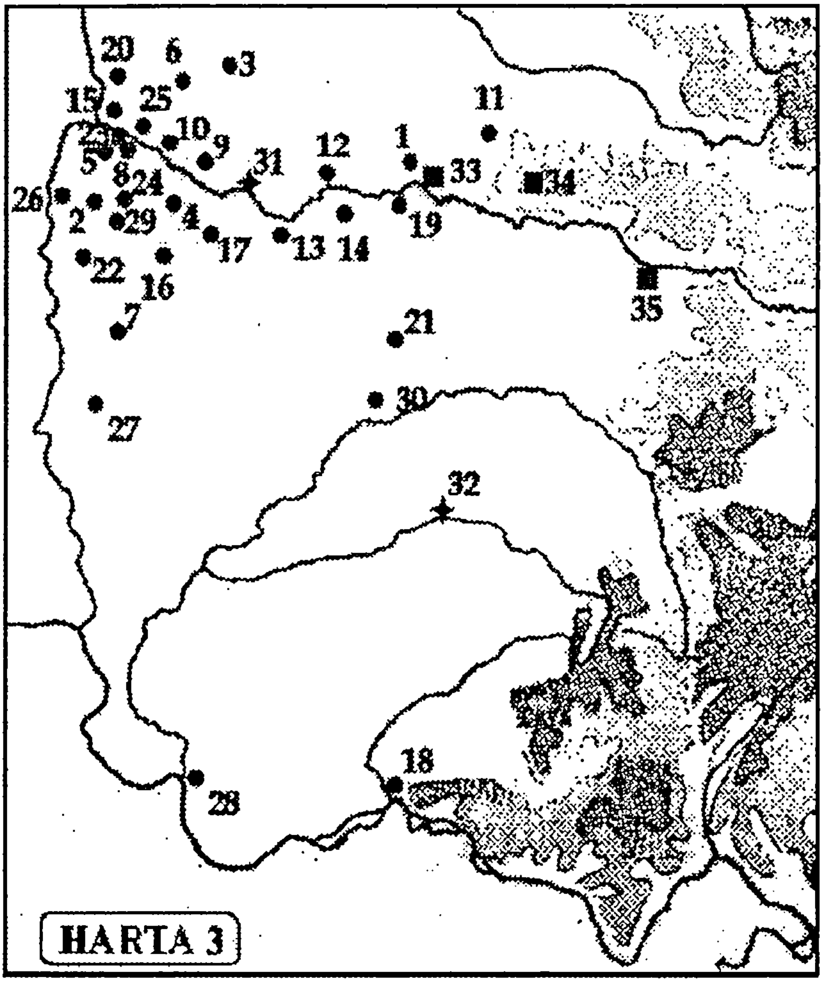
Alte vestigii din secolul al X-lea se datează și în ultimele două treimi ale secolului. De observat însă că, dintre acestea, multe nu conțin și aplice sau alte obiecte specifice doar pentru unguri. Ele sunt considerate maghiare pe baza prezenței oaselor de cal. Precizăm că depunerea oaselor de cal în morminte (sau, chiar a cailor întregi) nu a fost practicată doar de nomazi[39]. De aceea, aceste morminte pot fi atribuite și altor populații.

18) – (Bálint, nr. 203a). *Banatska Palanka*. Pandantive maghiare;
19) – (Bálint, nr. 77). *Felnac*. Pereche de scărițe de șa dintr-un mormânt;
20) – (Bálint, nr. 94, 96, 99, 100). *Hódmezövásárhely*. Mai multe morminte cu scărițe de șa, pandantive, aplice;
21) – (Bálint, nr. 104). *Hodoni*, jud. Timiș. Într-o necropolă din secolele X–XI, mormântul 3 conține o scăriță de șa, o zăbală, precum și oase de cal depuse lângă capul defunctului. Deși ritualul este cel obișnuit pentru mormintele de călăreți unguri, lipsesc piesele specifice (aplice ș.a.). De aceea, caracterul său maghiar nu este sigur[40];
22) – (Bálint, nr. 111). *Jazovo*. Zece morminte cu pandantive maghiare, fără arme și piese de harnașament;
23) – (Bálint, nr. 140). *Klárafalva*. Morminte cu cai și piese de harnașament;
24) – (Bálint, nr. 154). *Kübekhaza*. Morminte cu cai și piese de harnașament;
25) – (Bálint, nr. 160). *Maroslele*. Mormânt de călăreț;

[36] Vezi F. Medeleț, I. Bugilan, *op. cit.*, p. 171–172.
[37] J. Hampel, *op. cit.*, vol. II, p. 560 –564, III, Taf. 387.
[38] Vezi și J. Hampel, *op. cit.*, vol. II, p. 653 – 654.
[39] U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jhs. an der unteren Donau*, Bonn, 1992, p. 293.
[40] A. Bejan, M Moga, *Necropola feudal-timpurie de la Hodoni (jud. Timiș)*, „Tibi us", 5, 1979, p. 159, 162, fig. 3.

26) – *Novi Kneževac.* Necropolă maghiară distrusă, din care s-au recuperat scărițe, zăbale și brățări de tablă [41];

27) – (Bálint, nr. 112 a). *Novo Miloševo.* Morminte cu cai, piese de harnașament, săgeți.

● = Descoperiri maghiare
■ = Fortificații
✦ = Descoperiri cu caracter etnic nesigur

28) – (Bálint, nr. 204). *Pančevo.* Două morminte de călăreți cu capete și picioare de cai, cu piese de harnașament și cu cinci vârfuri de săgeți;

[41] A. Kiss, *op. cit.*, p. 261; N. Stanojev, *op. cit.*, p. 66.

29) – (Bálint, nr. 215). *Rabe.* Două morminte maghiare din secolul al X-lea, cu pandantive şi cercei[42];

30) – (Bálint, nr. 230). *Săcălaz*, jud. Timiş. Mormânt de călăreţ din care s-au recuperat: o pereche de scăriţe cu urechi rotunde, o zăbală şi un fragment de spadă[43].

După cum unele morminte maghiare conţin piese de alte origini (de exemplu, cerceii de tip Köttlach din mormintele de la Tápé), tot aşa se constată cum unele obiecte specific maghiare au fost rapid preluate de populaţia autohtonă. În necropola de la Şeitin (jud. Arad)[44] (numărul 31 pe harta 3) s-au descoperit (în mormântul 1) şapte aplice de bronz în formă de inimă, care aparţin orizontului arheologic vechi maghiar. Ritualul funerar este însă diferit de cel folosit de unguri. Mormintele (de înhumaţie, orientate V-E) nu aveau cai, piese de harnaşament sau arme. În schimb, mormântul 4 conţinea două vase ceramice databile în secolul al X-lea. În plus, scheletul din mormântul 1 avea mâinile încrucişate pe abdomen – ceea ce ar putea sugera că defunctul era creştin. Iată de ce nu putem fi de acord cu C. Bálint care a inclus mormintele de la Şeitin în repertoriul descoperirilor maghiare. (De observat că el nu spune nimic despre ritualul funerar, amintind doar obiectele de inventar)[45].

S-a mai afirmat că există descoperiri vechi maghiare şi la Orşova: un mormânt din care ar proveni un denar de la Ludovic II Germanicul datat între 855–875, perforat[46]. Nu se ştie nimic altceva despre acel mormânt. Întrucât de la Orşova nu se cunosc piese specific maghiare, moneda respectivă nu poate fi inclusă printre vestigiile maghiare vechi. Este adevărat că în unele morminte maghiare din prima jumătate a secolului al X-lea s-au descoperit monede (occidentale şi bizantine) perforate (transformate în pandantive), dar aceasta nu înseamnă că orice monedă din secolele IX– X care este perforată poate fi atribuită în mod obligatoriu războinicilor maghiari. La Orşova s-au mai descoperit şi alte monede, bizantine: una de bronz de la Leon VI (886 – 912), precum şi una de aur de la Vasile I (867 – 886); ultima pare să fi făcut parte dintr-un tezaur, împreună cu monede mai târzii, din a doua jumătate a secolului al X-lea[47].

Este posibil ca şi mormintele de la Deta (numărul 32 pe harta 3) să aibă altă origine decât cea maghiară. Numărul lor nu este cunoscut. După unele informaţii,

[42] Vezi şi N. Stanojev, *op. cit.*, p. 99.

[43] J. Hampel, *op. cit.*, vol. II, p. 759–760.

[44] L. Mărghitan, *Morminte din epoca feudală timpurie descoperite la Şeitin*, SCIV, 16, 1965, 3, p. 581–584; Idem, *Banatul...*, p. 131–136.

[45] C. Bálint, *op.cit.*, p. 247 (nr. 219).

[46] L. Huszar, *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken*, „Acta Archaeologica", 5, 1954, 1– 2, p. 91 (nr.158). Vezi şi I. Bóna, în *Histoire de la Transylvanie*, Budapest, 1992, p. 134, 138.

[47] M. Chiţescu, G. Poenaru-Bordea, *Contribuţii la istoria Diernei în lumina descoperirilor monetare din săpăturile arheologice din 1967*, „Buletinul Societăţii Numismatice Române" , 75– 76, 1981–1982, p. 200. La Orşova a existat, în orice caz, o locuire în secolele IX–X – fapt dovedit de ceramica descoperită; vezi C. Cosma, *Ceramica prefeudală şi feudală timpurie de la O şova*, „Ephemeris Napocensis" , 2, 1992, p. 231– 235.

erau orientate V–E. Inventarul lor este atipic. Deşi există un pandantiv şi o aplică de origine maghiară, restul pieselor sunt de origine bizantina şi vest-slavă (un cercel de tip Köttlach). Descoperirile de la Deta pun probleme deosebite asupra cărora nu putem insista aici. Mai amintim doar că printre obiectele recuperate se numără şi o cruce de tip pectoral, precum şi o monedă bizantină de bronz de la Leon VI (886 – 912)[48].

Nu este exclus ca încă din secolul al X-lea să se fi stabilit contacte culturale şi chiar relaţii de rudenie între populaţia românească şi noii veniţi – ungurii – care s-au aşezat în zona de câmpie a Banatului.

În lumina acestui excurs arheologic, putem conchide că ungurii s-au instalat în colţul nord-vestic al Banatului încă din prima treime a secolului al X-lea, adică într-o vreme în care Glad încă nu fusese atacat. Dacă observăm amplasarea toponimelor care au păstrat amintirea lui Glad, constatăm că ele sunt situate în afara zonei de concentrare a descoperirilor maghiare din apropierea confluenţei Mureş-Tisa.

Existenţa unei locuiri maghiare într-o parte a Banatului, în prima jumătate a secolului al X-lea, este dovedită şi de un preţios izvor: *De Administrando Imperio* a lui Constantin Porfirogenetul. Descriind în capitolul 40 teritoriul „Turkiei" (Ungariei), autorul imperial arăta că prin acesta trec râurile *Τιμησις, Τουτης, Μορησος, Κρισος, Τιτςα*. Este vorba de Timiş, Bega (?), Mureş, Criş, Tisa. În această ţară, spune izvorul, „sunt peste tot aşezări turceşti" (*εν ω εστιν η πασα της Τουρκιας κατασκηνωσις*)[49]. Opera a fost încheiată în 952, deci ea reflectă situaţia din prima jumătate a secolului al X-lea.

Descoperirile arheologice arată că ungurii au ocupat colţul de nord-vest al Banatului şi valea Tisei până la Dunăre în cursul primei treimi a secolului al X-lea. Zona avea o importanţă deosebită, căci acolo putea fi interceptată sarea din ocnele din Transilvania, care era transportată pe Mureş. Toponimele atestă, pe de altă parte, stăpânirea lui Glad pe valea Mureşului, în zona Lipova-Săvârşin, adică în sectorul aflat între Munţii Zarandului (la nord) şi Dealurile Lipovei (la sud). În această zonă cu un relief deosebit de cel al pustei nu s-au găsit (până în prezent) vestigii maghiare vechi. Se poate presupune că Glad şi-a păstrat puterea asupra acestei zone, pierzând doar teritoriul de câmpie de la vest de Lipova. *Suntem de părere că teritoriul care a rămas sub stăpânirea lui Glad după agresiunea maghiară din 934 cuprindea toată partea muntoasă a Banatului, precum şi regiunea de nord-est (Dealurile Lipovei).*

Alte mărturii arheologice sunt în măsură să aducă informaţii suplimentare. La Vladimirescu, lângă Arad (numărul 33 pe harta 3), s-a descoperit o fortificaţie cu

[48] J. Hampel, *op.cit.*, II, p. 529–531, III, Taf. 370; I. Sabău, *Circulaţia monetară în Transilvania secolelor XI–XIII, în lumina izvoarelor numismatice*, „Studii şi cercetări de numismatică", 2, 1958, p. 272, nota 4; L. Mărghitan, *Banatul...*, p. 40 – 41.

[49] FHDR II, p. 667.

val de pământ, de plan trapezoidal (dimensiuni: 100 x 120 x 160 x 160 m). Ea suprapune o așezare neîntărită, care, pe baza materialului ceramic, se datează în secolul al IX-lea. Este vorba de ceramică de tip Dridu, similară cu cea descoperită în așezarea din secolul al IX-lea de la Alba Iulia. De observat că la Vladimirescu lipsește categoria B a ceramicii de tip Dridu (vasele din pastă cenușie fină, cu decor lustruit). Așezarea ocupa o suprafață de circa trei ori mai mare decât fortificația. Având în vedere încadrarea cronologică a așezării anterioare, fortificația nu se poate data decât începând din secolul al X-lea.

Fortificația a avut două faze. În prima fază, valul de apărare a fost construit pe un grătar de bârne peste care a fost așezată o rețea de lemne, care a fost arsă pentru a se vitrifica pământul. Valul rezultat (așa-numitul *Brandwall*) avea o rezistență deosebită. Așadar, incendierea scheletului de lemn nu a fost provocată de o distrugere – cum au afirmat inițial autorii cercetărilor. Faza a doua nu a urmat după o distrugere a fortificației; ea a reprezentat o simplă refacere a valului. Ulterior, suprafața fortificației a fost transformată în cimitir, pe la mijlocul secolului al XI-lea. Deci, ea a fost dezafectată pe la începutul secolului al XI-lea[50].

La Cladova, com Păuliș (numărul 34 pe harta 3) se cercetează de mai multă vreme o fortificație medievală cu val de pământ. Potrivit datelor (destul de sumare) publicate până în prezent, fortificația prezintă analogii cu cea, învecinată, de la Vladimirescu. În prima fază, valul de pământ a fost construit în tehnica folosită la Vladimirescu. A intervenit o distrugere, după care valul a fost dezafectat (s-a descoperit o locuință săpată în val, iar în interiorul fortificației a fost folosit drept cimitir). Cum cimitirul se datează (pe baza monedelor) după sfârșitul secolului al XI-lea, prima fază a fortificației poate fi datată în secolul al XI-lea, eventual și în secolul al X-lea[51].

O altă fortificație din secolele X–XI a fost depistată la Bulci (numărul 35 pe harta 3). Ea suprapune și refolosește un castru roman. Din puținele informații publicate, reiese că și în acest caz, valul avea structură de bârne carbonizate. S-a descoperit ceramică databilă în secolele X–XI (cu decor vălurit). Au apărut și căldări de lut din secolele XI–XII, dar pe marginea exterioară a șanțului de apărare – ceea ce înseamnă că ele sunt posterioare ridicării fortificației[52].

[50] M. Barbu, E. Ivanof, „Ziridava", 6, 1976, p. 47–53; 8, 1977, p. 17–28; 10, 1978, p. 101–122; 11, 1979, p. 181–193; 12, 1980, p. 151–164; Idem, *Cercetări arheologice în zona Aradului privind perioada secolelor VII–XI*, în vol. *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 73–77; L. Mărghitan, *op.cit.*, p. 139–145; R. R. Heitel, *Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a sec. IX în lumina izvoarelor arheologice*, SCIVA, 34, 1983, 2, p. 99. Vezi și R. Popa, *Observații și îndreptări la istoria României din jurul Anului O Mie*, SCIVA, 42, 1991, 3–4, p. 168. Unele informații despre tehnica de construcție și despre datarea fortificației le datorăm regretatului arheolog Radu R. Heitel.

[51] V. Boroneanț, *Considerații preliminare asupra cercetărilor arheologice de la Cladova, comuna Păuliș, jud. Arad*, „Ziridava", 10, 1978, p. 145–146; L. Mărghitan, *op.cit.*, p. 36–37· *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1994* (Comisia Națională de Arheologie), Cluj-Napoca, 1995, p. 23.

[52] Șt. Ferenczi, M. Barbu, *Cercetările arheologice de la Bulci și împrejurimi*, „Ziridava", 10 1978, p. 67–80; „Dacia, N.S.", 23, 1979, p. 358, nr. 26; „Dacia, N.S." , 24, 1980, p. 358 nr 2 L. Mărghitan *op. cit.*, p. 24–25.

Toate cele trei situri sunt fortificaţii de refugiu, nu aşezări fortificate. Acest grup de fortificaţii a fost construit, după toate probabilităţile, cândva în secolul al X-lea. Amplasarea sa sugerează că avea misiunea de a păzi valea Mureşului, într-un sector situat la intrarea în Transilvania. Aceste fortificaţii se află în aceeaşi zonă unde există trei toponime care transmit numele lui Glad (unul dintre ele fiind chiar fortificaţia de la Cladova). De aceea, nu este exclus ca ele să fi fost construite în vremea lui Glad, sau în perioada care a urmat. Ştiind că Ahtum controla traficul de sare desfăşurat pe valea Mureşului, ne punem întrebarea dacă nu cumva chiar acesta a fost scopul construirii fortificaţiilor. În orice caz, existenţa fortificaţiilor de la Vladimirescu, Cladova şi Bulci într-o zonă separată de cea în care s-au descoperit morminte maghiare vechi arată că Glad şi-a păstrat puterea asupra nord-estului Banatului. Fortificaţiile nu au fost atacate în cursul secolului al X-lea. Nici nu este de mirare, căci se ştie că atacul din 934 s-a desfăşurat în partea de vest şi de sud-vest a Banatului. În acel moment, ungurii nu intenţionau să pătrundă în amonte pe valea Mureşului. Distrugerea fortificaţiilor de la Vladimirescu şi Cladova poate fi pusă în legătură cu agresiunea petrecută în timpul lui Ahtum, pe care noi o datăm în 1003–1004[53].

Este interesantă observaţia lui R.R.Heitel, că în Banat nu s-au descoperit aşezări fortificate mari de tip *Burgwall*, de genul celor din Transilvania[54]. Această particularitate a micilor fortificaţii de refugiu din Banat este legată de o orientare diferită a spaţiului bănăţean – către sud, nu către sfera de influenţă moraviană, caracterizată de marile aşezări fortificate.

Nici la Cuvin, nici la Orşova nu s-a identificat vreo fortificaţic din sccolcle IX–X – ceea ce nu înseamnă că nu ar fi putut exista. La Orşova distrugerile moderne fac imposibile investigaţiile. Deci, singurele fortificaţii care pot fi atribuite epocii lui Glad sunt cele de la Vladimirescu, Cladova şi Bulci. Niciuna dintre ele nu poate fi considerată reşedinţă voievodală, din simplul motiv că ele sunt fortificaţii de refugiu. Nu ştim unde s-a aflat reşedinţa lui Glad – dacă a existat, într-adevăr, aşa ceva. Ne putem gândi la Orşova, care, potrivit Notarului Anonim, ar fi fost cucerită de unguri.

Situarea prezumtivei reşedinţe a lui Glad în partea de sud a Banatului ar fi chiar foarte probabilă, dacă avem în vedere alt detaliu din *Gesta Hungarorum*: Glad ar fi „ieşit" din Vidin. Această afirmaţie nu o putem înţelege decât ca o referire la legaturile lui Glad cu Bulgaria. Unii cercetători l-au considerat pe Glad un conducător al unei provincii a Bulgariei[55]. Este un punct de vedere exagerat, căci teritoriile nord-dunărene stăpânite de Bulgaria, zonele de margine, formau un fel de tampon interpus între Bulgaria şi vecini.

[53] A. Madgearu, *Contribuţii privind datarea conflictului dintre ducele bănăţean Ahtum şi regele Ştefan I al Ungariei*, „Banatica" , 12, 1993, 2, p. 5 –12.

[54] R. R. Heitel, *op. cit.*, p. 99.

[55] R. Browning, *Byzantium and Bulgaria, A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London, 1975, p. 87; H. Dimitrov, *op.cit.*, p. 63 – 64.

În aceste zone-tampon, autoritatea centrală era mai mult simbolică[56]. Interesul esențial al Bulgariei era de a controla traficul de sare provenită din Transilvania. Acest lucru se putea face doar la vărsarea Mureșului în Tisa, unde Bulgaria, la finele secolului al IX-lea, putea întrerupe exportul de sare către Moravia[57]. Interiorul Banatului (mai ales partea montană) nu prezenta un interes tot atât de mare. Este semnificativ faptul că Notarul Anonim nu vorbește de o dominație bulgară propriu-zisă decât între Tisa și Dunăre, în zona stăpânită de acel Kean de origine bulgară. În schimb, când relatează ofensiva contra lui Glad, Notarul Anonim arată că Glad se retrăgea în direcția hotarelor Bulgariei, ceea ce înseamnă că țara lui nu făcea parte din Bulgaria.

Acea „ieșire" din Vidin – „cu ajutorul cumanilor" – sugerează, mai curând, o desprindere a lui Glad de sub autoritatea Bulgariei, sau o autonomie[58]. Ținând seama de datarea evenimentelor, socotim că acest fapt era întru totul posibil, în perioada de declin a puterii bulgare care a urmat după moartea lui Simeon (927). Toponimul Kladovo de vis-à-vis de Turnu Severin poate indica stăpânirea de către Glad și a unei zone de pe malul drept al Dunării, în zona Porților de Fier.

Cine erau oare acei cumani? Probabil, pecenegii. (Am văzut că Notarul Anonim folosește termenul anacronic de „cumani" pentru a desemna alte populații türcice). Ajutorul acordat împotriva ungurilor este explicabil, fiind cunoscută dușmănia dintre pecenegi și unguri. Că Glad s-ar fi desprins de sub autoritatea Bulgariei cu sprijinul acelorași pecenegi, nu poate fi exclus, având în vedere că diplomația bizantină a încercat în 917 să-i atragă pe pecenegi de partea Imperiului, în conflictul cu Bulgaria[59].

Notarul Anonim nu spune nimic despre compoziția etnică a populației peste care stăpânea Glad. *Blacii* nu sunt neapărat locuitorii Banatului; din felul în care se exprimă autorul, reiese că ei erau doar aliați ai lui Glad. Nu putem ști din care regiune proveneau ei, dar putem fi siguri că este vorba de români.

Nu se poate afirma nimic sigur în privința etimologiei numelui *Glad.* S-a presupus că ar deriva din slavul *gladu* = „foame" [60]. Altă ipoteză are în vedere cuvântul türcic *kaldy* = „părăsit" [61]. Ținând seama de raporturile sale cu spațiul bulgar, este mai probabilă etimologia slavă. Nu este exclus să aibă dreptate cei care consideră că este o formă coruptă din *Vlad(imir)*[62].

[56] Vezi D. Ovčarov, *Die Protobulgaren und ihre Wanderungen nach Südosteuropa*, în vol. *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jh.*, München, 1987, p. 179; S. Brezeanu, *„La Bulgarie d'au dela de l'Ister" à la lumière des sources écrites médiévales*, „Etudes Balkaniques", 20, 1984, 4, p. 127 – 130.

[57] A. Grecu (P. P. Panaitescu), *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX-X-lea*, „Studii și cercetări de istorie medie", 1, 1950,1, p. 229 – 230; D. G. Teodor, *Quelques aspects concernant les relations entre Roumains, Byzantins et Bulgares aux IXe-Xe siècles n.è.*, AIIA-Iași, 24, 1987, 2, p. 7.

[58] S. Brezeanu, *op. cit.*, p. 128.

[59] Vezi P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 14 –15.

[60] N. Drăganu, *op. cit.*, p. 227.

[61] D. Pais, în SRH, I, p. 49, nota 7.

[62] N. Iorga, *op. cit.*, p. 211; R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești*, București, 1974, p. 64.

Se poate conchide că relatarea din capitolul 44 al *Gestei Hungarorum* este, în linii mari, demnă de încredere. Faptul că ungurii au întâmpinat rezistenţa unui conducător local, pe numele său Glad, care avea legături cu Bulgaria, este întrutotul verosimil. Ceea ce nu se poate admite este datarea conflictului în vremea lui Arpad. De asemenea, unele detalii ale desfăşurării luptelor sunt probabil inventate de Notarul Anonim.

"GESTA HUNGARORUM" CONCERNING THE FIRST HUNGARIAN RAID IN THE BANAT

Abstract

The Anonymous *Gesta Hungarorum* (chapter 44) describes the raid against the duke Glad of Banat (who was also mentioned in ch. 11). This attack was, as a matter of fact, the first part of a raid against Bulgaria and the Byzantine Empire, mentioned in Byzantine sources, dated 934. This relation of *Gesta Hungarorum* is anachronic, but based on real events. The anachronism consists in its dating in the age of Arpad – wich is a general feature of this writing. The alliance between Blacs, Bulgarians and Cumans was considered an allusion to the age of the Vlacho-Bulgarian Empire (when the source was composed), but it is very probable that the name *Cumans* refers to the Petchenegs. In this case, the relation could reflect the circumstances of the fourth decade of the 10th century. The existence of Glad is confirmed by the place-names that are preserving his memory (*Galad*, *Cladova*, *Kladovo*, etc).

The archaeological discoveries show that the plain region of Banat was conquered by the Hungarians in the early 10th century. *De Administrando Imperio* (ch. 40) attests this Hungarian settlement near the rivers Mureş, Bega and Tisa, in the first half of 10th century. Glad ruled only over the mountain region and also over the northeastern corner of the Banat, where three earth fortresses of the 10th century were discovered (at Vladimirescu, Cladova and Bulci).

The territory of Banat was previously under Bulgarian domination, but the decline of the Bulgarian power which occurred after the death of Tsar Simeon allowed the separation of this borderline region of Bulgaria.

The conclusion is that the account of the war against Glad is credible, except some details (like the conquest of Orşova, a fortress which was out of the way taken by the Hungarian raid).

HABITATUL ŞI POPULAŢIA BANATULUI MEDIEVAL

IOAN HAŢEGAN

I. HABITATUL ÎN BANATUL MEDIEVAL

Prezentarea, chiar sintetică, a tipurilor de habitat specific populaţiei româneşti autohtone ca şi populaţiilor şi elementelor alogene de pe teritoriul Banatului medieval impune şi o privire asupra primului mileniu al erei creştine. Cu atât mai mult cu cât acum s-au produs şi cele două fenomene: formarea poporului şi limbii române; prezenţa elementelor alogene aici, atât ca resturi migratoare cât şi prin unele acţiuni de colonizare de mai apoi.

Unul dintre efectele prăbuşirii Imperiului Roman – sub impact barbar – l-a constituit ruralizarea treptată a centrelor urbane. Acest proces s-a desfăşurat la scară continentală fără putinţa de a fi stăvilit. Ruralizarea s-a produs atât în zonele atinse de migraţii, cât şi în cele ferite de acest fenomen. Procesul de ruralizare s-a circumscris logic marilor transformări care cuprinseseră societatea antică europeană ce îşi căuta un alt drum. În Dacia şi în restul continentului, a părţii sale estice, sudice şi centrale, au apărut factori ce au favorizat desfăşurarea accelerată a acestui proces. Este vorba despre pătrunderea rapidă forţată a populaţiilor migratoare şi despre seria întreagă de conflicte militare, mari ori mici, inerente acestor migraţii.

În ultimele decenii, prin dezvoltarea arheologiei feudale, s-au adus dovezile nepărtinitoare ale procesului de continuitate daco-romană, mai apoi românească şi în Banat[1]. Aceleaşi dovezi arheologice aduc probe temeinice privitoare la feudalizarea incipientă a vieţii societăţii preetatice româneşti. Cercetarea unui număr considerabil de aşezări săteşti autohtone şi a multora dintre cimitirele acestora a permis concluzionarea că descreşterea demografică pe, şi din perioada migraţiilor nu a fost în realitate atât de marcantă pentru români cum narau cărţile de istorie ale veacului al XIX-lea. Cunoscute fiind, până acum, peste o mie de aşezări rurale din perioada veacurilor VIII–XI e.n.[2] şi comparată cu intensitatea de locuire a Europei centrale şi occidentale din aceeaşi perioadă, constatăm aici o medie de locuire pe km^2 ce nu se situează sub media europeană.

[1] Liviu Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timişoara, 1985, p.180 – 181; Adrian Bejan, *Banatul în secolele IV–XII*, Timişoara, 1995.

[2] Ştefan Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de milenii. Secolele VIII – XI*, Bucureşti, 1983, p. 37.

„Revista istorică", tom VII, nr. 1 – 2, p. 23 – 40, 1996

O modalitate de adaptare a daco-romanilor şi apoi şi a românilor la vicisitudinile aduse şi impuse de năvăliri a constituit-o trecerea de la locuinţele de suprafaţă de piatră şi lemn la cele de tip bordei sau semibordei. O altă faţetă a acestei adaptări este modul de constituire a aşezărilor. Satele erau alcătuite, îndeobşte, dintr-un număr foarte mic de locuinţe grupate în pâlcuri de 5 – 10 bordeie. Unui asemenea sat nici o autoritate, fie ea militară sau civilă, nu putea să-i impună contribuţii mari în produse şi alte bunuri. În acelaşi timp, răspândirea sătenilor pe suprafeţe mai întinse făcea foarte greoaie o supraveghere militară directă prin arondarea unui pâlc de oşteni migratori pe lângă fiecare asemenea cătun. În acelaşi timp, numărul mare al conflictelor militare ale migratorilor reclama un număr sporit de efective care nu trebuiau ţinute pe lângă o populaţie paşnică, locuind în sate mici, răsfirate şi fără putere economică mare sau fără putere militară reală.

În privinţa alogenilor, migratori, ce în drumurile lor de-a latul şi de-a lungul Europei, poposeau o perioadă oarecare de timp în acest teritoriu şi-şi întemeiau aşezări, situaţia era cu totul alta. Ei trebuiau să întemeieze – chiar dacă temporar – localităţi mari cu populaţie numeroasă întrucât populaţia locală le era ostilă şi împrăştierea alogenilor în pâlcuri de case, la distanţe mari una de alta, aducea pericole reale pentru aceste grupuri. Dimpotrivă, o aşezare mare, eventual fortificată cu şanţuri şi palisade, le asigura siguranţa zilnică şi posibilitatea păstrării siguranţei faţă de autohtoni. Raritatea descoperirilor de factură avară şi chiar slavă în aşezări rurale denotă inexistenţa – eventual doar vremelnicia – unor asemenea aşezări. Până la ora actuală în Banat nu au fost sesizate şi cercetate arheologic sate avare şi slave[3], deşi încercări de localizare s-au făcut.

Din perioada secolelor VII – XII e.n., în localităţile bănăţene atestate arheologic s-au descoperit elemente ale culturii materiale de sorginte romanică sau romano-bizantină Ipoteşti-Cândeşti şi apoi Dridu şi doar în mod cu totul izolat câte un element ce poate fi atribuit popoarelor migratoare. Ele au fost descoperite pe văile Mureşului şi Dunării, artere de comunicaţie internaţională, accesibile acestor alogeni.

Elementele de cultură materială de sorginte şi factură slavă au fost descoperite în această perioadă şi în spaţiul bănăţean, însă doar pe valea Dunării şi constau în ceramică grosieră, existentă într-un strat masiv de cultură romanică. Primele triburi slave au trecut în sudul Dunării prin estul Munteniei şi nu prin Banat. Grupul slavilor centali, care pe la 680 e.n. urmărea cursul Tisei, a străbătut doar o parte, cea vestică, mlăştinoasă şi greu accesibilă a Banatului şi nu a putut lăsa urme materiale.

După căderea puterii avare, habitatul bănăţean începe să-şi schimbe înfăţişarea: satele sunt tot mai mari, cu vetre închegate şi cu o populaţie

[3] Liviu Mărghitan, *op. cit.*, p. 183.

numeroasă. Dacă am accepta ipoteza unei densitaţi reduse a românilor în general, ar fi inexplicabil cum, într-un interval de timp foarte scurt, să se fi realizat un spor demografic uluitor, capabil să populeze noile şi marile aşezări. Dacă punem faptul pe un „import" de populaţie alogenă implantata în Banat, atunci cum putem explica continuitatea culturii materiale romanice în fiecare aşezare? Această cultura materială aşezată în tipare ce au durat secole de-a rândul, conservând moştenirea daco-romană, dovedeşte o succesiune de generaţii ale aceluiaşi popor.

În această perioadă istorică (secolele VII – XII e.n.) urmele materiale, sesizate arheologic şi atribuite unor populaţii alogene, constau din morminte izolate, rareori grupuri de morminte, şi din diverse piese de harnaşament sau podoabă. Lipsesc cu desăvârşire aşezările stabile. Aceste descoperiri se grupează pe văile Mureşului şi Dunării. Ele denotă trecerea acestor grupuri alogene pe respectivele căi de comunicaţie şi nicidecum sedentarizarea lor. Mormintele de călăreţi avari sau necropolele avaro-slave (cazul Felnacului pe Mureş, Podul Modoş din Timişoara) nu au în jurul lor nici o aşezare la care să se raporteze.

Investigaţia arheologică a demonstrat, inclusiv prin cartarea ansamblului punctelor cu vestigii arheologice, intensitatea de locuire în anumite perioade şi o ştiinţă a folosirii spaţiului pentru aşezare, pământ arabil şi paşuni. Au fost astfel cartate zone întregi cu grupuri de aşezări şi populaţie autohtonă în perioada istorică citată mai sus. Dintre ele sunt câteva grupuri de aşezări mai importante pe care le vom specifica aici: 10 aşezări situate pe Dunăre între Moldova Veche şi Orşova, 6 aşezări situate pe cursul râului Bega, în zona Timişoarei de azi, 11 aşezări în zona Aradului; aşezări relativ izolate sunt pe valea Timişului şi în zona miniera Ocna de Fier[4].

În aceeaşi perioadă istorică se constată existenţa pe teritoriul României a unui număr relativ mare de fortificaţii construite din pământ şi lemn. Ele indică clar nivelul stratificării sociale şi forţa capabilă să le ridice, întreţină şi apere. Pe teritoriul Banatului astfel de fortificaţii au fost la Orşova (pământ şi lemn cu şanţ şi val de apărare), Vladimirescu (idem), Bulci (idem şi palisadă cu întărituri de lemn), Pescari (cetate de piatră, zidită în tehnica bizantină).

Începând cu veacul al XI-lea atestările documentare privitoare la aşezările bănăţene încep să umple un gol şi astfel vom putea discuta statistic situaţia pe ani, pe secole şi grupuri de secole, până spre sfârşitul evului mediu. Documentele nu certifică înfiinţarea de noi aşezări, ci le cuprind pe cele ce, existand deja, intra acum în sfera relaţiilor juridice feudale. Ca atare, documentele amintesc multe aşezări libere, ce-şi trăiau viaţa independent de puterea feudală, în vechile obşti săteşti, dar şi aşezări aservite. Pomenirea aşezărilor se datorează mai multor cauze ce pot fi sintetizate în şapte puncte[5]: dăruirea satului unei/unor familii; reînnoirea actelor de proprietate asupra satelor; parăsirea statutului de proprietar în

[4] Ştefan Olteanu, *op. cit.*, p. 32 şi 33; la p. 53 oferă numele şi bibliografia sintetică a problemei.
[5] Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj-Napoca, 1979, p. 22.

devălmăşie; neînţelegeri între diferiţii proprietari; abuzuri ale unor feudali locali sau din jur; încheierea actelor între vii (vânzări, cumpărări, donaţii, schimburi, moartea posesorului); mutaţii cu privire la proprietatea funciară. Este imposibil, pe baza documentelor, să cunoaştem cu certitudine proporţia dintre aşezările noi şi cele care existau dinainte şi care acum intră pentru prima dată în cuprinsul unui document.

Chiar şi în cazul satelor întemeiate prin „roire" sau colonizare, trebuie să vedem un raport feudal, chiar dacă nu de la început ci în timp. Satul nu mai este de tip obştesc, ci de tip feudal, cu raporturi de proprietate, de dependenţă. În Transilvania (văzută în sensul larg, ce cuprinde teritoriile transcarpatine ale României, cu Partiumul şi Banatul) într-o primă etapă istorică, cea cuprinsă între anii 1075 şi 1350, sunt amintite circa 2500 – 2600 de aşezări. Într-o a doua perioadă (anii 1351 – 1541 pentru Transilvania şi 1552 pentru Banat) documentele amintesc peste 4000 de aşezări. Media anuală de atestare documentară în prima perioada este de 9 aşezări, în cea de-a doua de 20 de aşezări.

Raportul între habitat şi factorii obiectivi (feudalizarea) şi cei subiectivi, trebuie sa impună constatări nuanţate în problemele habitatului, iar datele oferite trebuiesc privite cu circumspecţie şi în relaţii complexe unele cu altele.

Studiul acad. Ştefan Pascu se referă, în cazul Banatului, la comitatele Cenad, Timiş şi Caraş (Severin)[6]. Aceste comitate sunt comitatele moderne din secolul al XIX-lea, ca înfăţişare geografică, şi nu comitatele medievale, care aveau o altă conformaţie geografică. În acelaşi timp, autorul vorbeşte despre aşezările din Banatul românesc şi exclude pe cele din partea iugoslavă. Dar pentru că nu există alte lucrări de complexitatea acestui studiu, îl vom folosi. Cu atât mai mult cu cât datele şi interpretările sunt corecte pentru această parte a Banatului.

Iată un tabel ce cuprinde proporţia atestării documentare a aşezărilor din cele trei comitate în cele două perioade citate[7]:

Numele comitatului	Proporţia dintre aşezările atestate documentar pentru prima oară	
	înainte de 1350	între 1351 –1541
1. Cenad	70%	30%
2. Timiş	18,5%	81,5%
3. Caraş-Severin	15,4%	84,6%

Se impun câteva observaţii: Cenadul, comitat de câmpie, a fost mai rapid cuprins în sfera atestărilor documentare, în timp ce Timişul, comitat de câmpie şi deal are doar 18% aşezări amintite în prima perioadă. Logic ar fi fost ca şi Timişul să fi fost mult mai intens feudalizat. În situaţia în care erau încă multe locuri cu

[6] *Ibidem*, p. 28.
[7] *Ibidem*.

exces de umiditate, iar pământul arabil era suficient pentru populaţie nu s-a petrecut fenomenul citat. În condiţiile creşterii populaţiei, s-a trecut, obligatoriu, la desecarea terenurilor mlăştinoase, la lăzuirea pădurilor şi transformarea acestora în terenuri productive. Tot acum apare şi roirea satelor, ce completează fenomenul economic şi demografic.

În acelaşi timp, chiar în cazul Timişului, aşezările din zona de câmpie sunt atestate înaintea celor din zonele colinare. Fapt logic pentru ofensiva feudală de la câmpie spre deal şi munte. În cazul Banatului această ofensivă a formelor feudale instituţionalizate s-a petrecut dinspre extremitatea nord-vestică spre cea estica şi sudică. Perioada este cuprinsă exact în cele două împărţiri: ante 1351 şi 1351–1541. Prima coincide cu feudalizarea comitatelor Cenad, Arad şi Torontal, cea mijlocie cu feudalizarea Timişului şi Cuvinului şi a Caraşului colinar. Abia în secolul al XIV-lea cunoaştem feudalizarea zonelor colinare din Timiş şi a celor colinare şi montane din Caraş. Obştile săteşti din aceste zone colinare şi montane au rezistat cu mai mult succes ofensivei venite dinspre vest, iar luptele antiotomane au reuşit să le conserve vechea lor organizare.

Sintetizând, pe totalul celor trei comitate, în prima perioadă sunt amintite doar 34,6% din aşezări pe când în următoarea 65,4%. În ceea ce priveşte perioada anilor 1351 – 1541, ea se subîmparte la rându-i în mai multe etape. Perioada anilor 1351 – 1400 înseamnă o medie de 24% aşezări atestate documentar, ceea ce este sub media pe Transilvania. Timişul are doar 15% aşezări acum, Caraşul 36%. Cauzele sunt identice cu cele enumerate în paragrafele anterioare.

Un fenomen interesant îl reprezintă „roirea” aşezărilor. Insistăm aici doar asupra satelor care au acelaşi nume. În această privinţă Banatul ocupă primul loc faţă de restul teritoriilor intracarpatice. Iată, într-o sumară enumerare, nume ce denotă atât satul „matcă” cât şi numărul „roirilor” în timp din el[8]. Narad – 3, Sculea – 3, Igrechy – 3, Criva – 3, Bolvaşniţa – 3, Cladova – 10, Radna – 5, Coşarii (Chizdia) – 4, Soşdea – 5, Ierşnic – 4, Cuvejdia – 3, Cholt – 4,Gutunia – 3, Filew – 3, Oltarom – 3, Olmos – 3, Gătaia – 3, Bolibar – 3, Hodoş – 3, Babşa – 3, Gladna – 3, Cutina – 3, Balinţ – 3, Jimbolia – 3, Bizere – 3.

Pentru a încheia problema atestărilor documentare a aşezărilor va trebui să cunoaştem şi cauzele care au dus la dispariţia multora dintre acestea. În perioada anilor 1351 – 1541 în Banat media aşezărilor dispărute este 79% faţă de 21% aşezări supravieţuitoare. Pe comitate situaţia se prezintă astfel: Cenad – 15% supravieţuitoare şi 85% dispărute; Timiş – 20% supravieţuitoare şi 80% dispărute; Caraş-Severin – 27% supravieţuitoare şi 73% dispărute[9]. Dispariţia reală a fost cauzată de invazii, războaie, epidemii. O altă cauză este exploatarea feudală care duce la părăsirea satului de către locuitori, plecaţi în căutarea unor condiţii mai bune. Feudalii înşişi „mută” satele dintr-un loc în altul pe propriul domeniu. Tot

[8] *Ibidem.*
[9] *Ibidem*, p. 35 – 38 şi 90 – 92.

ei mută şi alte sate pe domeniul propriu (fenomenul „satelor furate", cărora li se schimbă numele). Strămutarea vetrei satului după secătuirea pământului, cu schimbarea sau păstrarea vechiului nume, era o altă practică a epocii. „Înghiţirea" unor sate de către altele mai mari a fost o altă cauză a dispariţiei. De asemenea, schimbarea numelor de către oficialitate prin traducere în limba maghiară.

Aşezările medievale, în perioada „clasică" erau organizate în gospodării, cu parcele mai mult sau mai puţin izolate, uneori în grupuri. Ocupau o suprafaţă de teren întinsă – raportată la numărul locuitorilor. Forma aşezărilor era diferită: pătrată, dreptunghiulară, ovală, semiovală, alungită. Unele erau „împrăştiate", unele „dispersate", altele de-a lungul drumurilor sau al văilor, cu un şir sau două de case. Forma diferă în funcţie de relief, de geografia aşezării, de ocupaţiile locuitorilor. În cazul noilor sate „roite", casele sunt aşezate în centrul aşezării, protejate de un gard viu, şanţ sau val. În cazul satelor „aglomerate" putem vorbi deja despre elemente de organizare în sensul în care exista un centru al satului, o piaţă unde se ţinea şi târgul, o capelă sau o biserică din dreptul căreia porneau uliţele (una sau mai multe, după caz). În această piaţă a bisericii se desfăşura o mare parte a vieţii „publice" a aşezării. Uliţele erau „mobilate" cu case, uneori doar pe o parte, alteori (mai rar la început) pe ambele părţi. Iată câteva exemple bănăţene asupra acestei realităţi. La Seceani în 1337 existau mai multe uliţe, una fiind a „bisericii" [10]; la 1369/1377 la Iersig, lângă Lugoj, o uliţă se numea „uliţa oraşului" [11]; la 1366 satul Bodogassonfalva avea 2 uliţe, fiecare cu două rânduri de case, satul Hadeghaz o singură uliţă cu un singur rând de case, iar satul Nagtarnuk două uliţe cu un singur rând de case fiecare[12].

Problematica tipologiei caselor din aşezările rurale[13] este deosebit de complexă şi greu de rezumat în câteva idei. Dintre acestea vom rezuma cele trei tipuri principale de locuinţe: casa obişnuită ce grupează spaţiul rezervat oamenilor şi pe cel destinat adăpostirii animalelor, uneltelor şi rezervelor alimentare; casa cu mai multe clădiri în jurul curţii conţinând casa de locuit, grajdul şi hambarul; casa cu clădiri distanţate, protejate de pomi (locuinţa, hambarul, staulul, grajdul, cuptorul de copt pâine, etc.). Stratificarea socială a completat în timp, prin amploare şi diversitate, această tipologie, modulând-o atât după starea socială cât şi după tipurile de ocupaţii.

Mai sunt atestate şi aşa numitele „curţi" *(curia, pallatio)* fie ale unor nobili (mari şi mici), fie ale unor meşteşugari sau ţărani înstăriţi; diverse ca forme şi mărime, ca utilitate şi somptuozitate. Avem astfel curtea familiei Chanadinus din satul Palota de lângă Cenad, trei curţi ale unor mici nobili şi o curte a unui cizmar la Seceani, cinci curţi nobiliare şi o curte a unui olar la Iersig şi curţi similare la

[10] Györffy György, *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza*, I, Budapesta, 1963, p. 185.

[11] Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, vol II, partea I-a, Budapesta, 1884, p. 238 – 242.

[12] Ortvay Tivadar, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvár történetéhez*, I, Bratislava, 1896, p. 93 – 98.

[13] Romulus Vuia, *Le village roumain de Transylvanie et du Banat*, Bucureşti, 1937.

Remetea (Himfy) şi Lybur. Numărul lor este cu mult mai mare şi cuprinde întreg arealul bănăţean. Ne-am limitat la aceste exemple din veacul al XIV-lea, ca veac de mijloc între cele două perioade istorice citate.

Pentru perioada de la mijlocul secolului al XVI-lea şi până la începutul veacului al XVIII-lea, cifrele referitoare la dispariţia aşezărilor sunt cu totul altele. Pentru Banat, pe cele trei comitate, ele sunt următoarele: Cenad – 51% aşezări dispărute (50 la număr), Timiş – 11% (70) şi Caraş Severin – 28% (150). Cauzele sunt multiple: invaziile otomane, campaniile habsburgice, stăpânirea otomana, luptele dintre anii 1686 – 1716. Dar, paradoxal, numărul acestor aşezări dispărute acum este mult mai mic decât al celor dispărute în intervalul anilor 1351 – 1552. Iată situaţia: în Timiş el este de doar 1/5 din totalul aşezărilor dispărute înainte de 1552, în Caraş-Severin doar 1/3 din cele anterior dispărute. Ca urmare, nu putem vorbi despre o depopulare masivă datorată stăpânirii otomane exclusiv, ci nuanţat despre o „dispariţie" a unor aşezări, fără o dispariţie a populaţiei, care s-a mutat dintr-un loc într-altul, uneori de mai multe ori la rând, de presiunea militară şi socială care a modificat harta aşezărilor omeneşti din Banat fără a afecta esenţial numărul populaţiei.

II. POPULAŢIA BANATULUI MEDIEVAL

1. NUMĂRUL POPULAŢIEI

Populaţia Banatului în perioada evului mediu este extrem de greu de stabilit, chiar în cele mai largi limite posibile, din lipsa mijloacelor statistice. Cu toate acestea, coroborând atestările documentare ale aşezărilor cu rezultatele cercetărilor arheologice şi folosind, cu titlu de generalizare, rarele indicaţii demografice pentru grupuri de aşezări, vom încerca câteva consideraţii pe marginea acestui subiect.

Primele estimări pot fi făcute prin comparaţie cu datele existente pentru Europa, pentru zona carpatică, şi cu cele existente pentru Transilvania. Recunoscut fiind faptul că şi Transilvania se încadrează în limitele normale ale Europei vremii, şi că media de locuitori pe km^2 este acceptată la 5, şi cunoscând suprafaţa întreagă a Banatului de 28 526 km^2 ajungem la un număr de 156 803 locuitori. Dacă luăm în calcul doar suprafaţa Banatului românesc de azi de 18 966 km^2, atunci aici trăiau în veacul al XIII-lea 104 313 locuitori. Desigur suntem conştienţi de faptul că aceste cifre – chiar rotunjite în plus sau minus – nu sunt decât o reflectare a unei imagini pe care diverse şi inegale izvoare istorice au proiectat-o până spre noi. Realitatea putea diferi de aceste cifre, pozitiv, în situaţia în care existau mai multe aşezări necuprinse în sfera relaţiilor feudale sau media de loc./km^2 era mai mare decât cea acceptată istoriceşte, sau negativ, dacă situaţia era inversată faţă de cea precedentă.

În prima jumătate a veacului al XIV-lea se înregistrează un spor demografic însemnat ca urmare a stabilitaţii politice, dezvoltării economice şi sporului natural al populaţiei. Dar, în acelaşi veac apar trei cauze care duc la o stagnare a sporului demografic: ciuma neagră dintre 1347 – 1349, foametea repetata şi razboaiele. Ca urmare, progresul înregistrat în prima parte a veacului (circa 200 locuitori într-o aşezare, cu o medie de 4,2 – 4,3 membri pe familie, şi în final 9 – 10 locuitori pe km^2 în Banat, adică cifre cuprinse între 256 734 şi 285 260 locuitori pentru întregul Banat şi respectiv 170 694 – 189 660 locuitori pentru Banatul românesc) este anulat. Abia peste mai bine de o jumătate de veac situaţia începe să se redreseze şi la începutul veacului al XV-lea asistăm la: sporirea numărului de sate, o constantă demografică pe sat, transformarea unui număr însemnat de sate în târguri şi oraşe, existenţa unui număr important de sate calificate de documente drept „mari" şi „populate".

Astfel la mijlocul veacului al XV-lea putem vorbi – şi pentru Banat – de o medie de 12 loc./km^2, care înseamnă pentru întreaga suprafaţă 341 312 locuitori, iar pentru partea românească de azi 227 590 locuitori. Împărţirea este totuşi relativă pentru că nu ţine seama de condiţiile de relief, de gradul de arabilitate a pământurilor, de gradul de feudalizare a relaţiilor sociale.

Începând cu veacul al XV-lea trebuie să vorbim şi despre ponderea populaţiei urbane în totalul cifrelor. Chiar dacă târgurile şi oraşele bănăţene nu ating dezvoltarea celor din Transilvania, ele devin surse demografice importante. Media pe oraş era de 4 000 locuitori. Dintre acestea, Timişoara şi Aradul aveau circa 4 000 – 5 000 locuitori, Lugoj şi Caransebeş între 3 000 – 3 500 locuitori. Ţinând seama şi de numărul restului de oraşe şi târguri (doar în acest secol peste 40) avem o imagine asupra dezvoltării acestui sector demografic urban.

Revenind la date de statistică demografică de la sfârşitul veacului al XV-lea[14] avem pentru comitatele bănăţene (exceptând Aradul ce avea şi el sate sud-mureşene) următorul tabel sinoptic:

Comitatul	Nr. aşezări	Nr. porţi	Nr. familii	Nr. locuitori
1. Cenad	209	3 218	6 430	57 900
2. Timiş	999	10 689	21 180	190 600
3. Caraş	300	3 180	6 360	57 240
4.Torontal	56	862	1 724	15 516
TOTAL	1 564	17 449	35 694	321 256

El nu reflectă în totalitate populaţia Banatului pentru că:

a) nu sunt cuprinşi în el ţăranii aserviţi ce nu au gospodărie proprie; proporţia lor este de 20% din totalul populaţiei = + 64 251;

b) nu sunt prinşi ţăranii liberi social-juridic, cnezii şi voievozii ce nu figurează în conscripţia fiscală, 5% = + 16 003

[14] În sinteză la Ştefan Pascu, *op. cit.*, II, p. 412 – 414.

c) nu este prinsă populaţia orăşănească şi cea nobiliară, ce nu aveau sarcini fiscale, 5% = +16 003

TOTAL GENERAL POSIBIL 1494/1495 = 417 513 locuitori.

Iată aşadar o evaluare estimativă a totalului populaţiei bănăţene la sfârşitul veacului al XV-lea. Ea se apropie destul de mult de ceea ce era în fapt pe teren, trecând prin multele etape ale prelucrărilor statistice. Aceste date – cu variaţii impuse de invazii, jafuri, robiri de populaţie, pustiiri de sate, răscoale, foamete, epidemii – vor putea fi folosite drept realiste şi credibile pentru întreg secolul al XV-lea, chiar şi pentru cel următor. Şi chiar dacă cercetarea de până acum nu a furnizat date de această natură din perioada stăpânirii otomane asupra Banatului (1552 – 1716), cifrele de mai sus pot fi aproximate şi pentru perioada de la mijlocul veacului al XVI-lea până la începutul celui de-al XVIII-lea, când apar primele conscripţii austriece.

2. STRUCTURA ETNICĂ A POPULAŢIEI

Structura etnică a populaţiei Banatului medieval este o altă problemă care trebuie menţionată în contextul studiului de faţă. Ea poate prefaţa etapa interferenţelor culturale multiple petrecute în această regiune istorică românească. Pornind de la toate datele, fie fragmentare, fie valabile pentru o parte a zonei, fie pentru părţi mai mari, vom încerca să conturăm prezenţa pe etnii, inclusiv numeric unde este cazul şi sunt dovezi, a tuturor locuitorilor.

Realitatea, sesizată atât arheologic cât şi documentar, inclusiv prin cercetări interdisciplinare, arată că în tot timpul evului mediu *românii* au fost cei ce au constituit majoritatea locuitorilor Banatului. Afirmaţia este dovedită arheologic, documentar şi narativ. Întrucât o parte a documentelor ce stau la baza statisticilor sunt de ordin confesional, merită discutată o situaţie confesională care până acum a fost trecută „ pudic" sub tăcere.

Ne referim la apartenenţa românilor din Banat la una sau alta dintre confesiunile creştine ale vremii. Este un lucru de notorietate faptul că românii s-au creştinat în stil romano-bizantin şi că au rămas – majoritar – după 1054 adepţi ai credinţei ortodoxe. Dar la fel ca şi în alte regiuni cuprinse în sfera regatului catolic maghiar, şi în Banat a existat o ofensivă catolică. Aceasta începe imediat după dispariţia lui Ahtum, odată cu venirea Sf. Gerard ca episcop „ latin" de Morisena şi se manifestă prin convertirea diverselor etnii existente aici la ritul „latin", viitoarea credinţă catolică. Şi dacă primele trei secole ale mileniului nostru nu au însemnat o ofensivă virulentă a catolicismului în Banat, în schimb veacurile XIV – XV au fost perioada unui misionarism apostolic ridicat la rang de politică de stat . Ca urmare, o anumită parte a populaţiei bănăţene a fost atrasă, pe diferite căi şi cu diferite mijloace, la credinţa romano-catolică.

Ce clase sociale au fost interesate în convertirea la catolicism? În primul rând feudalii, care astfel îşi păstrau proprietăţile sau dobândeau noi proprietăţi; au mai fost interesaţi reprezentanţii administraţiei comitatense care-şi menţineau funcţiile şi privilegiile sau primeau altele noi; categorii de oraşeni care intrau astfel într-un circuit „oficial"; mica nobilime, voievozii şi cnezii care, dorind să se ridice în rang, se despărţeau de comunităţile cărora le aparţinuseră până acum şi devenind catolici, primeau întărirea nobilităţii proprii şi a posesiunilor. Mai apoi ţăranii aserviţi; în condiţiile în care biserica din sat, iniţial ortodoxă, este transformată în biserică catolică de către nobilul stăpânitor, având nevoie de servicii religioase şi fiind obligaţi de nobil, ţăranii frecventează această biserică catolică şi sunt automat trecuţi în rândul credincioşilor catolici.

În privinţa etniei celor care îmbrăţişează în Banat catolicismul, alogenii, veniţi aici de mai mult sau mai puţin timp, sunt catolici: maghiarii, germanii, craşovenii, slovacii. Mai sunt creştinaţi, de către oficialitate şi direct în religia romano-catolică, „păgânii", adică elementele alogene de origine turanică cum sunt resturile pecenege şi cumane adăpostite în sălaşe de câmpie sau elemente ismaelite existente aici. Pentru toţi aceştia catolicismul reprezenta fie religia părinţilor, fie prima religie creştină pe care o îmbrăţişează.

În privinţa românilor, situaţia este mult mai complexă. Pornind de la faptul că, iniţial, toţi sau majoritatea zdrobitoare erau ortodocşi, ideologia naţionalistă i-a dorit în continuare neînduplecaţi şi imposibil de a fi „corupţi" de noua orientare creştină. Pe întreg teritoriul României în secolele XIII – XIV asistăm la înfiinţarea unor episcopii catolice, din Moldova în Muntenia, şi chiar înmulţirea celor din Transilvania. Cum puteau rezista bănăţenii acestui proces? O parte a lor a trecut la catolicism. Formele, metodele şi scopurile urmărite de ambele părţi au fost extrem de diverse. De la pătura românească conducătoare (feudală sau în curs de feudalizare) care dorea să-şi păstreze privilegiile, trecând prin cei intraţi în slujba diverselor autorităţi, până la ţărănimea aservită ce era obligată să-şi urmeze stăpânul în profesarea religiei acestuia, există un număr însemnat de români bănăţeni ce trec la catolicism, de voie sau de nevoie.

Statistica pe care o prezentăm mai jos se referă la registrul dijmelor papale dintre anii 1332 –1337[15]. Dijmuitorii papali află în Banatul cu 30 de cetăţi, 22 oraşe şi 990 de sate doar 94 de parohii catolice, ceea ce reprezintă mai puţin de 10% din totalul aşezărilor. Ţinând seama de cele enunţate mai sus şi de faptul că etnii ca: maghiară, germană, slovacă erau catolice prin tradiţie, deci toţi membrii lor erau şi în Banat catolici, mai rămâne să adăugăm şi un număr greu de precizat de români, turanici, eventual sud-slavi – ultimele trei categorii etnice doar în mică parte.

Rezultă aşadar că circa 90% din populaţia bănăţeană la 1337 nu era catolică. O mică parte din acest procent o reprezentau necreştinii, fie ei păgâni, fie ismaeliţi,

[15] *Documente privitoare la Istoria României*, Seria C, *Transilvania*, Secolul XIV, vol. III, Bucureşti, 1954, p. 225 – 246.

fie mozaici, un total posibil 1–2%, iar restul erau reprezentaţi de români şi sârbi (sau sud-slavi) ortodocşi.

Ţară a districtelor româneşti (circa 40 după propriile cercetări), Banatul, cu satele sale numeroase şi cu o populaţie numeroasă, nu mai necesită efortul de a relua dovezile privind rolul determinant al românilor atât ca etnie, cât şi ca structuri sociale.

Vom încerca să prezentăm principalele dovezi ale prezenţei alogenilor în această regiune în tot decursul evului mediu. Dacă vorbim despre primul mileniu, avem de-a face cu romanici/români şi elemente aparţinând unor populaţii migratoare ce nu lasă urme temeinice ci sunt asimilate în masa locală. În vremea ducatului lui Ahtum locuitorii sunt români, pecenegi şi bulgari.

Sălaşele pecenege vor dispare destul de repede şi cumanii le vor lua locul în pusta bănăţeană. În ce-i priveşte pe pecenegi, documentele din veacul al XIII-lea vorbesc despre ei ca fiind resturi ale unei populaţii şi că locuiesc o mică porţiune de teren[16]; prepozitura din Arad se judecă cu ei la 1223, atât cu cei de la nord de Mureş, cât şi cu cei din zona Dudeştii Vechi; la 1232 o „terra Bissenorum" este scoasă de sub jurisdicţia cetăţii Cenad (este vorba despre Dudeştii Vechi), iar la 1345 magistrul Grigore „Bisenul" câştigă aceleaşi sate, documentul amintind că erau sate ale pecenegilor: Veresdub, Cacha, Demewar, Kengelus, Sulumus, Ebalfaya; lor le putem adăuga şi alte câteva apropiate: Sap, Weresdol, Valcani – 3 (Tompa, Hegyes, Vég).

Prezenţa *cumanilor* în Banat este mai îndelungată[17]. La 1091 regele Ladislau cel Sfânt aşează cumanii din Transilvania conduşi de Kapolcs în Timiş şi Torontal/Cenad în zonele Icloda-Silagiu-Buziaş-Chevereş[18]; la 1266 comitele Parabuch obţine posesiunile Kutu, Rety şi Popth avute înainte de domnii cumanilor: Keyran cu cei doi fii Illan şi Jardar şi cumnaţii Michi, Chibak şi Ona[19]; la 1272 se produce o întoarcere la catolicism a cumanilor păgâni, inclusiv a celor dintre Mureş şi Timiş[20], dar la scurt timp cumanii întreprind noi incursiuni de jaf în Banat; la 10 august 1279 regele Ladislau al IV-lea „Cumanul" ordonă ca toţi cumanii să fie adunaţi şi aşezaţi în locurile ce li s-au confirmat cu condiţia să devină catolici şi să-şi ridice locuinţe stabile. Regele ordonă de asemenea să li se dea pământuri fără locuitori şi să fie urgent botezaţi [21]; în Banat primesc o zonă

[16] Pentru cei aşezaţi în Banat bibliografia este destul de restrânsă: Karácsony János, *Kik volták és mikor jöttek hazainkba a böszörmények vagy ismaeliták?*, Budapesta, 1913.

[17] Lucrarea de bază este a aceluiaşi Karácsony János, *A kunok Délmagyarországon*, în „Történelmi és Régészeti Értesitö", an VIII, fasc. III, Timişoara, 1882, p. 93–107.

[18] Juhász Koloman, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen-Mittelalter 1030–1307*, Münster, 1930, p. 85.

[19] *Documente privitoare la Istoria României*, Seria C, *Transilvania*, secolele XI – XIII,vol. II, Bucureşti, 1952, p. 81.

[20] Juhász Koloman, *op. cit.*, p. 174 –175.

[21] *Documente privitoare ...* , seria C, XI – XIII, vol. II, p. 217.

cuprinsa între Valcani-Vizejdia-Jimbolia-Ban, Veliko Selo, care se transformă într-un „scaun” [22]; la 31 martie 1321 este amintit cumanul Kondam ce avea posesiunile Beba Veche şi Ralaszmortva[23] pe care le primise încă de la regele Ştefan al V-lea[24]; în ultimul pătrar al veacului al XIV-lea Nicolae Himfy şi apoi Nicolae Csáki şi Nicolae Marczáli, comiţi de Timiş, au şi funcţii de „judex Cumanorum” [25]; între 1395 – 1402 sunt amintiţi cumanii din Chama/ Timiş[26]; la 2 octombrie 1406 sunt amintiţi nominal cumanii din Chwmaegyhaz (Biserica Cumanilor): Nicolae, Jacob, Toma, Laurenţiu, alt Toma[27]; de acum încep şi legăturile lui Filippo Scolari, şi el comite de Timiş şi jude al cumanilor, cu aceştia, având atestări pentru anii 1406, 1407, 1423, 1424 şi 1425[28]: iată-i pe căpitanii cumanilor din scaunul Szentelt care se sfătuiesc cu comitele pentru plata pagubelor făcute cumanilor din Iangol de către un nobil; la 27 august 1429 îi cunoaştem pe alţi cumani bănăţeni: Benedict fiul lui Petru de Zolonya, Toma de Chombor, Mihail fiul lui Ştefan, Mihail fiul lui Blasius, Emeric, toţi din Rabe, şi Toma zis Kaytor, tot de acolo, în timp ce Szentelt-ul apare drept târg *(oppidum)* [29]; la 1439 sunt cumani în insula din faţa localităţii Becej[30]; dintre localităţile în care au salăşluit cumanii în aceeaşi zonă amintim aici: Beba Veche, Kun-Szállas, Kajam Pál-Szallas, Kün Agotha, iar ca influenţe cumane în toponimie Comanfalva la 1369[31], satul Pogăneşti (Poganfalva la 1451) şi râul Pogăniş. Odată cu mijlocul veacului al XV-lea urmele lor dispar, semn că s-au integrat prin asimilare în restul masei locuitorilor, pierzându-şi identitatea.

Problema slavilor şi a prezenţei lor în Banatul evului mediu este mult mai complexă. În primul rând este vorba despre urmele vechi slave din perioada secolelor VII – IX care au putut fi sesizate arheologic şi a căror prezenţă s-a păstrat în limba română. La data primelor documente nu mai putem vorbi despre vechii slavi de pe teritoriul Banatului, ei fiind asimilaţi.

Noile popoare slave ce se formează în răscrucea mileniilor în zonele sud-dunărene şi în cele central europene vor avea grupuri care vor veni, în timpuri şi moduri diferite, în Banat. Dintre ele, sârbii vor juca cel mai important rol aici,

[22] Juhász Koloman, *op. cit.*, p. 163.
[23] *Idem*, nota 18, p. 6.
[24] *Ibidem*, p. 229.
[25] *Adalekok Délmagyarország történetéhez*, în „Történelmi és Régészeti Értesitö”, an XIX (serie nouă), fasc. III–IV, Timişoara, 1903, p. 89.
[26] Ortvay Tivadar, *op. cit.*, p. 285.
[27] *Ibidem* , p. 386.
[28] Wenczel Gusztav, *Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez*, în „Történemi Tár”, Budapesta, 1884, p. 88 şi 428–429.
[29] Ortvay Tivadar, *op. cit.*, p. 625–626.
[30] Fejer György, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, XI, Buda, 1844, p. 262.
[31] Milleker Felix, *Délmagyarország középkori földrajza*, II, Timişoara, 1906, p. 200 şi Ortvay Tivadar, *op. cit.*, p. 110.

alături de români[32]. Prezenţa lor poate fi atestata documentar de la sfârşitul veacului al XIV-lea, mai ales după 1389, data de la care Serbia cade sub influenţa otomană. Atât Ştefan Lazarević cât şi urmaşul său Gheorghe Branković, ca despoţi ai Serbiei, caută alianţa cu ţările nord- dunărene spre a se opune ofensivei otomane. O parte mică, disparată, a locuitorilor trece Dunărea la nord. Posesiunile bănăţene ale despoţilor sârbi sunt o realitate în prima jumătate a veacului al XV-lea. După o primă etapă a venirii lor răzleţe, începe, îndeosebi după anul 1439, colonizarea unor locuitori sârbi pe aceste domenii, în special ca ţărani şi uneori chiar nobili. O altă etapă a colonizărilor se produce după 1457, anul căderii cetăţii Smederevo şi al transformării Serbiei în paşalâc otoman, când trec la nordul Dunării despoţii sârbi cu toată curtea lor ; trupele sârbilor din Ungaria luptă alături de trupele regale împotriva otomanilor. Se remarcă Vuk Branković (despotul sârbilor din Ungaria), cei trei fraţi Jaksić şi Milos Belmosević; campaniile ofensive antiotomane victorioase ale lui Pavel Chinezu dintre anii 1481–1482 aduc câteva zeci de mii de suflete ce sunt aşezate în Banat; între Doja (1514) şi Mohács (1526) asistăm la o nouă migraţie din pricina turcilor. Familia Jaksić are un mare rol în organizarea altor migraţii între 1538–1552. Mai târziu, stăpânirea otomană comună în Serbia şi Banat face ca fenomenul migraţiei să fie mult mai liber. În sfârşit, cea mai mare mutare de populaţie sârbă ortodoxă (dar şi de alte origini) se produce la sfârşitul anilor 1690, când mitropolitul Arsenie Cernojević aduce aici alte zeci de mii de suflete. Acestea ar fi, în mare şi doar schiţate, etapele mai importante ale pătrunderii sârbilor în Banat. În scurt timp, sârbii se adaptează condiţiilor locale şi devin parte componentă a peisajului etnic şi social bănăţean. Aşa se face că în veacul al XVI-lea ei vor fi deja socotiţi autohtonizaţi şi participanţi activi la viaţa locală.

Identitatea de credinţă cu românii – ortodoxismul – face ca, începând cu prima treime a veacului al XVI-lea, ierarhia bisericească ortodoxă să fie concentrată în mâna prelaţilor sârbi. Începe acum un proces de „sârbizare" în câteva domenii ale vieţii sociale: sârbizarea numelor ortodocşilor, o mai puternică influenţă sârbă în cultură şi religie, în unele formaţiuni militare. În felul acesta, pentru perioada 1530 – 1716, este greu uneori de apreciat dacă un locuitor ortodox, cu nume transcris în forma sârbească, este român sau sârb. Faptul nu a deranjat niciodată, întrucât era vorba despre o realitate trecută prin prisma religioasă. Numărul satelor locuite de sârbi sau şi de sârbi este

[32] Din extrem de bogata bibliografie, câteva titluri:Dušan Popović, *Srbi u Banatu*, Beograd, 1955; Dobrivoj Nikolić, *Srbi u Banatu u prošlosti i sadašlosti*, Novi Sad, 1941; *Iz sela u selo*, I–II, Bucureşti, 1984 – 1985; Perinaţ J., Perinaţ St., Popović J., *Banatska Crna Gora*, Bucureşti, 1984; B. Krstić, *Kod Belog Breàka i oko njega*, Bucureşti, 1987; M. Tomić, *Po Dunavskoj Klisuru*, Bucureşti, 1989; St. Bugarski, L. Stepanov, *Kad Moriš poteče kroz Pero*, Bucureşti, 1991; din literatura română : Petru Nemoianu, *Sârbii şi Banatul*, Craiova, 1930; idem, *Colonizarea sârbilor în Banat*, în „Analele Banatului", III/4, Timişoara, 1930, p. 9 – 17; Radu Flora, *Din relaţiile sârbo-române*, Pančevo, 1964.

de ordinul zecilor la mijlocul veacului al XVI-lea, în special pe valea Mureşului în comitatele Arad şi Cenad, dar şi în Timiş şi Torontal. Integrarea lor totală în specificul bănăţean a însemnat un câştig pentru această regiune, iar modalităţile de convieţuire dintre români şi sârbi au devenit emblematice pentru interferenţele multiple dintre două popoare. Mai mult chiar, asistăm acum, în evul mediu, la apariţia primelor convergenţe în domeniul economic, social şi bineînţeles în primul rând cultural, în beneficiul ambelor părţi participante. Cu toate acestea, mitropolia ortodoxă de Ipek din Serbia numeşte această zonă cu apelativul de „Vlaşka" (Ţară Românească) cu prilejul trimiterii călugărilor săi pentru strângerea de fonduri[33], semn că nu fusese schimbat caracterul etnic al provinciei.

În privinţa influenţei ruseşti, în special rutene în Banat, există doar câteva menţiuni documentare. În genere se consideră ca fiind cele mai vechi urme slave localităţile cu eponimul Iwan/Iovan; doar în secolul al XV-lea şi doar între Mureş şi Timiş există şase asemenea localităţi: Iwanfalva – 2 diferite, Iovangeurghfalva, Iovanhaza, Iwankafalwa, Iowanteleke[34]. Ele nu pot fi automat atribuite în totalitate rutenilor. Grafia maghiară îi cunoaşte pe aceşti ruteni sub apelativul de „orosz" (rus), iar o localitate Orosztelek (Wruzthelek) apare la 1369, cunoscuta localitate Oroszlanos (azi Majdan în Iugoslavia) se poate determina încă de la începuturile mileniului nostru, în timp ce mai multe familii Orosz, Oroszi sunt atestate în zonele bănăţene[35]. În toponimia românească a Banatului au mai fost conservate şi alte câteva toponime ce amintesc despre prezenţa ruteană[36].

O problemă încă incomplet elucidată este cea a craşovenilor, populaţie catolică ce locuieşte azi în 7 localităţi din centrul-sudul Banatului[37]; ei par a fi venit din Serbia veche cândva în perioada secolelor XII – XIV, fără a cunoaşte exact motivaţia.

Elemente ale slavilor vestici au fost consemnate, direct şi indirect, în Banatul medieval. Este vorba despre slovaci şi cehi, cu o prezenţă mult mai redusă şi destul de rapid asimilaţi de masa mare de locuitori. Atât unii cât şi ceilalţi au venit aici răzleţ în evul mediu şi în mod organizat în epoca modernă; aşa încât actualele prezenţe slovace şi cehe din România sunt recente. În privinţa prezenţei slovace medievale în Banat, o putem constata atât prin numele de familie, cât şi prin localităţile ce purtau acelaşi nume: Tóth (în limba maghiară înseamnă slovac). Dacă numele de familie sau apelativele sunt doar de ordinul câtorva

[33] Ioan Dimitrie Suciu, Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, I, Timişoara, 1980, p. 146.

[34] Coriolan Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, I, Bucureşti, 1967, p. 312.

[35] Csanki Dezsö, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I, Budapesta, 1890, p. 701, II, Budapesta, 1892, p. 105.

[36] Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX – XIV pe baza toponimiei*, Bucureşti, 1933, p. 76.

[37] Traian Simu, *Originea craşovenilor. Studiu istoric şi etnografic*, Lugoj, 1939; Th. N. Trâpcea, *Craşovenii – o „măruntă" populaţie din ţara noastră. De unde şi când au venit?* în „Studii", X, 1957, 6, p. 93–102.

menţiuni, în schimb atestările documentare ale unor localităţi ce au şi apelctivul Tóth sunt mai numeroase. În marea majoritate a acestor atestări apelativul Tóth este pus înaintea unui nume de localitate, ceea ce înseamnă că prezenţa slovacă este mai târzie decât apariţia primei localităţi omonime; de obicei, aceste atestari datează din veacul al XV-lea şi mai ales din a doua sa jumătate. Cele atestate pentru comitatul Aradului par a fi totuşi ceva mai vechi[38]: Tot Zabrany, Hodus, Şimand, Serbenck, Varad, Cywrk, în timp ce cele din Timiş, Caraş şi Cenad ceva mai noi[39]: Töth Csak, Hollos, Illyek, Kakat, Mura, Oszkolla, Partas, Sebed, Szagyupuszta, apoi Tothfalu, Tothfalva, Thotszomszegfalva, Toti şi alt Toti în Timiş, două Toti în Cenad şi Totapacha şi Totfaj în Caraş.

Prezenţa cehă nu poate fi detaliată cu date documentare pentru perioada medievală, deşi ea a fost o realitate: orăşeni şi meseriaşi, negustori şi oşteni, prelaţi şi nobili au venit şi au stat sau chiar s-au stabilit aici. Fie prin asimilarea în lumea catolică din care făceau parte, fie prin alte mijloace economice şi sociale. Prezenţa husiţilor este însă o realitate, ca şi aceea a celebrei „legiuni negre" formată din ultimii husiţi ce acţionează în hotarele Banatului până la 1493.

O prezenţă interesantă, în sensul nu atât al numărului – ce se putea ridica la câteva sute sau eventual mii – cât al calităţii prezenţei, o constituie italienii. Primele contacte au fost ale negustorilor italieni în veacurile de dinainte de 1300; după venirea dinastiei angevine şi stabilirea capitalei lui Carol Robert de Anjou la Timişoara, între anii 1315 – 1323, numărul italienilor în Banat creşte substanţial: negustori, clerici, oşteni, artişti, ingineri, arhitecţi, etc. Tot italienii sunt şi primii care remarcă latinitatea românilor: întâi papalitatea prin vârfurile sale şi apoi chiar şi laicii. Un rol esenţial în apropierea italienilor (atât florentini cât şi lombarzi) de Banat l-a avut Filippo Scolari (1369 – 1426), comite al tuturor comitatelor bănăţene între 1404 şi 1426[40], cel care aduce aici sute de negustori cărora le mijloceşte negoţul, zeci şi zeci de bancheri şi funcţionari în administraţie, mercenari, arhitecţi militari. Mai mult chiar, Filippo Scolari este cel care realizează prima ieşire în afara Alpilor a umanismului şi renaşterii italiene şi aceasta se petrece înspre zonele dunărene (Ungaria panonică şi – dintre ţinuturile româneşti – Banatul şi Crişana)[41]. Vin aici reprezentanţi de seamă ai quatrocento-ului italian ce realizează opere de valoare; arhitecţii contribuie la ridicarea sistemului defensiv pe Dunăre. Iancu de Hunedoara şi Matia Corvin sunt cei ce dezvoltă această temă şi astfel Banatul va beneficia din plin de legăturile multiple cu Italia şi cultura sa. Mercenari italieni, dar şi arhitecţi, umplu Banatul la mijlocul veacului următor, iar negoţul este înfloritor pentru ambele părţi. Să nu-l uităm apoi pe Luigi Ferdinando

[38] Györffy György, *op. cit.*, I, p. 777.

[39] Csanki Dezsö, *op. cit.*, II, p. 67, 68.

[40] Ioan Haţegan, *Banatul în lupta antiotomană. Rolul lui Filippo Scolari*, în „Revista de istorie", 31, 1978, nr. 6, p. 1025 – 1040.

[41] Idem, *Filippo Scolari şi Iancu de Hunedoara, promotori ai latinităţii românilor în conştiinţa europeană a secolului al XV-lea*, în „Acta Musei Napocensis", XVIII,1981, p. 163 – 170.

de Marsigli, cel ce studiază zona dunăreană, o cartează geografic, militar şi este cel ce foloseşte primul numele de Banat. Iar prezenţa italiană continuă şi în secolele următoare.

Un capitol aparte îl reprezintă aşezarea maghiarilor în Banatul evului mediu. Fără a intra în discuţii sau polemici, concluzionăm că această migraţie s-a făcut într-un interval de timp, mai îndelungată la început (sec. XI – XIII) şi mai accelerată apoi (sec.XIV – XVI), pentru ca în ultima perioadă (1552 – 1716) ea să fie atât de redusă numeric, încât să nu mai conteze în echilibrul regiunii.

Prima perioadă istorică s-a rezumat la o pătrundere la nivelul înalt, prin reprezentanţii puterii centrale şi ai bisericii romano-catolice cu atribuţii în teritoriul bănăţean. De la marii dregători civili ori militari sosiţi aici întru exercitarea atribuţiilor lor, la clerici (de la simpli capelani ori preoţi până la prepoziţi ori episcopi de Cenad), la orăşeni (negustori, meseriaşi, etc.) ce întrezăreau posibilitatea unui comerţ profitabil şi a exercitării unei meserii, până la ţărănimea săracă adusă de marii feudali pentru a-şi popula sau repopula domeniile primite din partea regalităţii, toate clasele sociale ale regatului au fost angrenate. În primele secole pătrunderea a fost foarte slabă şi nu a avut un caracter organizat şi nici rezultate spectaculoase.

Odată cu feudalizarea rapidă a societăţii în timpul dinastiei angevine şi cu angrenarea tuturor ţinuturilor regatului într-o economie activă, cu legături complexe între acestea şi cu exteriorul, numărul maghiarilor sau maghiarofonilor sosiţi în Banat reprezintă un fenomen. Statul avea nevoie de slujbaşi catolici, credincioşi lui, vorbitori ai limbii oficiale, care să-i îndeplinească dorinţele. Astfel asistăm la venirea unor zeci şi zeci de nobili ce primesc posesiuni; pe lângă ei vin cel puţin câteva zeci de persoane din familia şi curtea lor. Vin orăşeni ce contribuie la ridicarea târgurilor şi oraşelor, negustori ce tranzitează mărfurile pe axele comerciale, funcţionari civili ori bisericeşti, aceştia din urmă reluând aici misionarismul apostolic al religiei romano-catolice. Vin şi ţărani, în special aserviţi, ce sunt strămutaţi forţat de stăpânii lor pe noile posesiuni sau sunt colonizaţi în pământuri libere. Majoritatea se împământenesc şi devin parte a societăţii bănăţene. Au o poziţie relativ privilegiată – cei mai mulţi, dar nu toţi – prin condiţiile venirii, dar se integrează în modul de viaţă al autohtonilor. Iată, toponimia păstrează numele a 9 sate ungureşti din secolul al XV-lea: Magyar-Bolyobar, Buziaş, Illyek, Mura, Partoş, Sipet, Szomszeg, Szagyu, Magyarfalva[42]. La 1332 – 1337 sunt în întreg Banatul doar 94 parohii cu populaţie catolică. Probabil că erau majoritari maghiarii, dar pe lângă ei mai sunt germanii, slovacii şi românii.

La mijlocul veacului al XVI-lea, odată cu cucerirea Timişoarei de către otomani, nobilimea bănăţeană se refugiază în Transilvania. Odată cu ea şi o parte a administraţiei şi intelectualităţii. Cei mai mulţi sunt maghiari sau maghiarizaţi între timp. Rămân totuşi aici şi maghiari, care sunt atestaţi documentar direct şi

[42] Csanki Dezsö, *op. cit.*, II, p. 49.

indirect. Vechea teză potrivit căreia otomanii ar fi urmărit să-i îndeparteze de aici pe maghiari prin toate mijloacele nu stă în picioare, cu atât mai mult cu cât existau şi catolici în Timişoara, ba aveau chiar biserici şi, mai mult, preoţi, chiar daca nu permanent. Numărul lor relativ mic a făcut ca la 1716 conscripţiile şi documentele să nu vorbească decât de un singur sat locuit masiv de maghiari (Szöreg) şi de alte câteva mici enclave maghiare în oraşe. Maghiarii trăitori azi în Banat sunt rezultatul colonizării făcute în veacul al XIX-lea în special.

O ultimă problemă în privinţa populaţiei bănăţene medievale o reprezintă cea a prezenţei germane. Nu este vorba despre un reflex al venirii saşilor transilvani, ci de o prezenţă germană distinctă. ·Ea este certificată direct şi indirect de documente şi mărturii convingătoare; aşezări cu nume clar german: Százegyhá (Biserica Săsească)[43], Saswar (Cetatea Săsească)[44], Villa Nemeti–Beregsăul Mic[45], Nempche–Nemeşeşti[46]. Cuvântul Nemeti în maghiară desemnează clar pe germani sau pe urmaşii acestora. Avem o familie Nemeti de Kenez, o alta Szász de Sagu, o alta Hoholt de Buzad[47], iar familia von Allenberg dă un episcop de Cenad, pe Saul şi pe fratele său Datha comite de Timiş[48]. Avem apoi pe mai mulţi membri ai familiei Nemptij de la 1401 la 1425[49], pe Ladislau literatul[50], pe Gregorius Rhott cetăţean al Caransebeşului la 1464[51] şi tot un caransebeşean Nicolaus Sass, student la Viena în 1486 – 1487[52], probabil fiul sau nepotul lui Ladislau şi Ludovic Zaaz, primul judele oraşului şi al doilea jurat orăşenesc la 1493 şi locuitori acolo şi la 1500[53], pe un Ladislau Kuntesch din Timişoara student vienez[54], pe mai târziu celebrul Pelbartus de Timişoara student la Cracovia[55], un Blasius de Theotonica de Cenad student şi el[56] şi probabil şi pe mulţi alţii.

Cum se poate explica prezenţa lor în Banat? Un element constitutiv al oraşelor medievale în Europa centrală şi sud-estică l-a constituit prezenţa coloniştilor germani, acei „hospites". Faptul este de notorietate şi nu mai ridică comentarii. În cazul Banatului, ridicarea oraşelor şi târgurilor s-a făcut şi prin

[43] *Documente privitoare...*, seria C, sec. XIV, vol. III, p.336; Borovszky Sámu, *Csanád varmegye története 1715-i*, II, Budapesta, 1897, p. 542 localizează între Deszk şi Kübekhaza pe locul Stara Torina.

[44] Csanki Dezsö, *op. cit.*, V, Budapesta, 1913, p. 21. Este amintit între anii 1428 – 1523 la vest de Remetea Mare şi la nord de Bega.

[45] Ortvay Tivadar, *op. cit.*, p. 12; Milleker Felix, *op. cit.*, II, p. 215.

[46] Coriolan Suciu, *op. cit.*, II, p. 423.

[47] Csanki Dezsö, *op. cit.*, II, p. 85 şi I, p.287.

[48] Juhász Koloman, *op. cit.*, p. 99.

[49] Ortvay Tivadar, *op. cit.*, p. 315, 335, 532, 589.

[50] Eudoxiu Hurmuzaki,*Documente privitoare la Istoria românilor,* I/2, Bucureşti,1891,p. 237.

[51] *Ibidem*, II/2, p. 155.

[52] Tonk Sándor, *Erdelyiek egyetem-járása a közep koraban*, Bucureşti, 1979, p. 38.

[53] Pesty Frigyes, *A Szörényi Bánság és Szöreny vármegye története*, III, Budapesta, 1878, p. 112 şi 129.

[54] Tonk Sándor, *op. cit.*, p. 275.

[55] *Ibidem*, p. 309.

[56] *Ibidem*, p. 215.

prezenţa germană. Existenţa germanilor în rândul populaţiei acestor târguri şi oraşe am argumentat-o prin exemplele de mai sus. Ele nu sunt exhaustive. Iată o selecţie a aşezarilor urbane ce au avut aceşti oaspeţi („hospites") în rândul lor, cu indicarea anului sau anilor de atestare: Timişoara – 1341; Lipova – 1455, Semlacul Mare – 1437; Chery – 1417; Kovin – 1428; Caran(sebeş) – 1376; Chama – 1337; Mera – 1351; Seceani –1403; Zerdahel – 1411; Opatiţa – 1341; Periam – 1348; Chatar – 1363; Borzlyuk – 1374; Vinga –1404; Cenad – mai multe atestări[57].

Deşi puţin numeroasă, prezenţa germană a fost benefică pentru zona bănăţeană, în special în domeniul meşteşugurilor, comerţului şi al unor aspecte ale vieţii culturale. În perioada stăpânirii otomane numărul lor era atât de redus încât doar unele nume mai amintesc de vechea prezenţă. Masiva colonizare habsburgică din veacul al XVIII-lea aduce populaţie germană semnificativă în Banat.

HABITAT AND POPULATION IN THE MEDIEVAL BANAT

Abstract

This study deals with novel problems in the Romanian journalism, with a wish to open new ways of research in order to clarify these problems.

The first of the dealt with problems concerns the habitat of the area during the feudal epoch. It starts from the reality of autochthonous Daco-Roman habitat, passing through the period of formation of the Romanian language and people and ending with Middle Ages realities. There is a difference between the Romanian specific autochthonous habitat and that of the allogenous peoples/elements (migratory or colonized), more powerful at the beginning of the Middle Ages and much less noticeable after a few centuries.

The number of the Banat population during Middle Ages is another problem now initiated. Based on documentary data, the author proposes an evaluation, on chronological cognoscible sequences, of this number. This evaluation is either intrinsic or by comparison with neighbouring areas.

The presentation of the ethnical structure of medieval Banat is the third problem discussed. The majority of the population (relative as well as absolute) has always been the Romanian one. Beside the Romanians allogenous elements from different European or Asian areas settled down or were colonized. The cultural relations and interferences in the Banat region end this study, the first in a series that will deal with the complex relations between the inhabitants of the Banat.

[57] O sinteză la Ioan Haţegan, *Nemethy, Nempche und Saswar. Erwangungen zur Präzenz einer deutscher Bevölkerung im mittelalterlichen Banat,* în „Neuer Weg", Bucureşti, an 32, nr. 9 699 din 26.07.1980, p. 4 şi nr. 9 705 din 2.08.1980, p. 3 – 4.

CATOLICISMUL LA ROMÂNII DIN BANAT ÎN EVUL MEDIU

VIOREL ACHIM

Reconstituirea tabloului confesional la nivelul unei provincii cum a fost în cursul evului mediu jumătatea de răsărit a Banatului este o întreprindere dificilă. Principalul impediment constă nu atât în puţinătatea şi caracterul lacunar al informaţiilor de epocă cu un astfel de conţinut, cât mai ales în complexitatea relaţiilor socio-politice şi etnice de aici, în general prea puţin cercetate şi cunoscute şi care – aşa cum vom vedea – stau în directă legătură cu problema confesiunii.

În secolul XIV această regiune de o valoare strategică deosebită de la marginea regatului Ungariei a căpătat o organizare distinctă în districte. Ele au funcţionat ca autonomii teritoriale şi etnice în acelaşi timp; în unele documente de la mijlocul secolului XV sunt numite „districte româneşti". Autonomia lor a devenit tot mai pregnantă, căpătând în 1457 forma consacrata prin diploma solemnă a regelui Ladislau V Postumul[1]. A fost, indiscutabil, cea mai puternică şi mai durabilă autonomie românească din cadrul regatului medieval ungar. Ea a supravieţuit acestuia. Suferind unele transformări, s-a menţinut până în 1658, an în care banatul Caransebeşului şi Lugojului – cum s-a numit estul Banatului după crearea în 1552 a paşalâcului de Timişoara – a fost ocupat de otomani.

Regiunea a avut de-a lungul întregului ev mediu, o puternică individualitate. Evoluţiile de aici au fost în multe privinţe altele decât în celelalte regiuni româneşti încorporate regatului ungar. Au existat unele similitudini cu Haţegul vecin. În districtele din estul Banatului feudalitatea era reprezentată exclusiv de nobili şi cnezi români. Începând cu epoca lui Ludovic I, cnezii bănăţeni au cunoscut un proces de ridicare la condiţia nobiliară, prin recunoaşterea lor prin diplomă regală[2]. Contrar unei opinii demult încetăţenită în istoriografia noastră în

[1] Pesty Fr., *Krassó vármegye története*, III, Budapest, 1882, p. 404-406 (în continuare: *Krassó*); E. Hurmuzaki – N. Densuşianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, II/2, Bucureşti, 1891, p. 92-93 (în continuare: Hurmuzaki). Din literatura consacrată districtelor româneşti din Banat, vezi Gh. Vinulescu, *Privilegiile districtelor româneşti din Banat*, în vol. *Fraţilor Alexandru şi Ion Lăpedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Bucureşti, 1936, p. 869-876; N. Tomiciu, *Districtele valahice privilegiate*, în „Revista Institutului Social Banat-Crişana", X, 1942, p. 596-606; Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, IV, Cluj-Napoca, 1989, p. 40-62.

[2] Pentru evoluţiile cunoscute de feudalitatea românească, vezi în principal Maria Holban, *Deposedări şi judecăţi în Banat pe vremea Angevinilor şi ilustrarea lor prin procesul Voya (1361-1378)*, în „Studii şi materiale de istorie medie", V, 1962, p. 57-132.

„Revista istorică", tom VII, nr. 1 – 2, p. 41 – 55, 1996

legatura cu destinul cnezilor şi nobililor români, în districtele din estul Banatului feudalitatea nu şi-a pierdut nicicând caracterul etnic românesc. Aici nu s-a produs o asimilare lingvistică (maghiarizare) a nobililor. Documentele bănăţene sunt o dovada foarte clară a faptului că, de la primele atestări ale cnezilor şi până în momentul în care s-a încheiat istoria autonomă a acestui teritoriu, prin instaurarea ocupaţiei otomane în 1658, feudalitatea districtelor din Banat a rămas tot timpul românească. Pentru conştiinţa etnică a oamenilor trăind în acest mediu, amintim observaţia pe care o face Giovan Andrea Gromo în 1564, că românii din Banat „se socotesc urmaşi ai coloniştilor romani"[3], sau felul în care iscălea Mihail Halici-fiul: *Michael Halicius, Nob[ilis] Romanus Civis, de Cáránsebes*[4].

Când vorbim de evoluţii etnice în regiunea de est a Banatului ne referim la existenţa aici a unor comunităţi de „oaspeţi" (*hospites),* colonişti catolici care la sfârşitul secolului XIII sau la începutul secolului XIV au constituit câteva aşezări de tip opidan în locurile de reşedinţă ale slujbaşilor regali: la Sebeş (Caransebeş), Caran (Căvăran), Lugoj ş.a., şi la faptul că, în decursul câtorva generaţii, acestea s-au românizat. La Caransebeş, pentru care avem informaţii mai multe, procesul este evident, la el contribuind şi faptul că aici s-au stabilit numeroşi nobili cu moşii în districtul omonim[5]. De la mijlocul secolului XV, de când documentele reflectă realităţile interne ale Caransebeşului, chiar dacă, dată fiind funcţia sa comercială, oraşul păstrează într-o anumită măsură un caracter cosmopolit, comunitatea orăşenilor avea un indubitabil caracter românesc[6]. Singura comunitate alogenă durabilă în această parte a Banatului a fost cea a craşovenilor, populaţie de origine sud-slavă, stabilită în bazinul superior al Caraşului în ultimele decenii ale secolului XIV[7]. Craşovenii şi-au conservat limba şi confesiunea catolică până astăzi.

[3] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti,* I, Bucureşti, 1929, p. 253; traducere în *Călători străini despre ţările române,* II, Bucureşti, 1970, p. 320.

[4] N. Drăganu, *Mihail Halici (Contribuţie la istoria culturală românească din sec. XVII),* în „Dacoromania", IV, 1924 –1926, p. 107.

[5] Acest oraş a devenit, conform unei relaţii italiene din a doua jumătate a secolului XVI, „reşedinţă a nobililor" (G. Bascapè, *Le relazzioni fra l' Italia e la Transilvania nel secolo XVI,* Roma, 1931, p. 87).

[6] Vezi, spre exemplificare, lista juzilor şi juraţilor Caransebeşului: Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története,* II, Budapest, 1878, p. 253-269 (în continuare: *Szörény*). Despre acest oraş vezi şi C. Feneşan, *Despre privilegiile Caransebeşului până la mijlocul secolului al XVI-lea,* în „Banatica", II, 1973, p.157-163; idem, *Despre privilegiile Caransebeşului şi Căvăranului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea,* în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca", 20, 1977, p. 303-311; R. Popa, *Caransebeş şi districtul său românesc în secolele X-XIV,* în „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie", 40, 1989, nr. 4, p. 353-370.

[7] V. Tufescu, *O măruntă populaţie balcanică în Banat: craşovenii,* în „Balcania", IV, 1941, p. 503-529, care trece în revistă întreaga literatură a problemei. Vezi şi Th. N. Trâpcea (*Craşovenii – „o măruntă"populaţie din ţara noastră. De unde şi când au venit?,* în „Studii", X, 1957, nr. 6,

Aceasta regiune care, cu excepţiile numite, sub aspect etnic a avut tot timpul un caracter omogen românesc, a fost un teritoriu ortodox. Formal ea a fost încadrată episcopiei catolice de Cenad. În prima parte a secolului XIV catolicismul era reprezentat aici doar de comunităţile alogene de care am amintit. La 1333-1335 arhidiaconatul de Sebeş (Caransebeş), care acoperea întreaga regiune de la est de Timişoara şi până la hotarul Transilvaniei istorice, unde sunt atestate sute de sate, avea doar 10 parohii[8], aproape toate situate în centrele unde rezidau reprezentanţii puterii regale, parohii care asigurau sume mici în contul decimelor, dovada a numărului mic de enoriaşi pe care-l aveau. În tot cursul evului mediu, pentru mediile catolice partea de răsărit a Banatului actual oferea imaginea unui teritoriu ortodox. Un act din anul 1409, prin care antipapa Alexandru V acorda unui solicitant arhidiaconatul de Sebeş (Caransebeş), recunoştea explicit caracterul ortodox al regiunii[9].

Banatul a fost un teren de misiune catolică, desfaşurată, cum afirmă un document papal din 1358 privitor la ridicarea unor biserici pe valea inferioară a Mureşului, *in medio Olachorum, inter nationes protervas*[10]. De la mijlocul secolului XIV, jumătatea de răsărit a Banatului a intrat în aria de acţiune a franciscanilor din vicariatul Bosniei. Ei au fundat aici nu mai puţin de opt claustre (Severin, Orşova, Caransebeş, Cheri, Cuieşti, Armenes, Kuvin şi Haram), ceea ce indică amploarea prezenţei franciscane şi locul special pe care l-a avut această regiune în planurile misionare ale ordinului[11]. Cele mai importante au fost mănăstirile de la Caransebeş şi Cheri, prima funcţionând până la Reformă. Ele revin relativ des în sursele ecleziastice ale timpului. Acestea fac referiri la convertirile întreprinse aici în perioadele de maximă acţiune, cum au fost epoca lui Ludovic I[12] şi anii 1455-1456 când, în lunile premergătoare marii victorii antiotomane repurtată de creştinătate la Belgrad, în Banatul situat în apropiere a

p. 93-101), care-i consideră pe craşoveni urmaşi ai bogomililor fugiţi din Serbia medievală la sfârşitul secolului XII.

[8] *D.I.R.*, C, veac XIV, vol. III, p. 227, 235, 243-244.

[9] *Acta pseudopontificum Clementis VII (1378-1394), Benedicti XIII (1394-1417), Alexandri V (1409-1410) et Johannis XXIII (1406-1415)*, ed. A. L. Tăutu, Roma, 1971, p. XVII.

[10] *D.R.H.*, C, XI, p. 235-236.

[11] L. Wadding, *Annales Minorum seu Trium Ordinum a s. Francisco institutorum*, IX, Quaracchi, 1932, p. 295-296. Pentru prezenţa minoriţilor în Banat în secolele XIV-XV, vezi K. Juhász, *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im Spätmittelalter, 1307-1352*, Paderborn, 1964, p. 59, 114-115, 248-249; Krista Zach, *Die bosnische Franziskanermission des 17. Jahrhunderts im südöstlichen Niederungarn*, München, 1979, p. 48-52; Ş. Papacostea, *Întregiri la cunoaşterea vieţii bisericeşti a românilor în evul mediu (secolul XIV)*, în idem, *Geneza statului în evul mediu românesc. Studii critice*, Cluj-Napoca, 1988, p. 209-210.

[12] Z. Pâclişanu, *Propaganda catolică între românii din Ardeal şi Ungaria înainte de 1500*, Blaj, 1920, p. 10 şi urm.; Şt. Lupşa, *Catolicismul şi românii din Ardeal şi Ungaria până la anul 1556*, Cernăuţi, 1929, p. 64-73; I. D. Suciu, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timişoara, 1977, p. 53-57.

acționat renumitul predicator Ioan Capistrano[13]. Capistrano afirmă că a convertit un număr de 10 000 de români și slavi, iar însoțitorul său, minoritul Ioan Tagliacotio, dă cifra de 10 000 de schismatici convertiți în trei luni de zile[14]. Franciscanii observanți au acționat în această regiune a Banatului, ce e drept cu intermitențe, și mai târziu, chiar și după instaurarea stăpânirii otomane în 1658[15]. Lor li s-au adăugat la începutul secolului XVII iezuiții, care au fundat chiar o misiune la Caransebeș[16].

Impactul acțiunilor misionare catolice asupra populației românești din Banat este, desigur, dificil de apreciat. Chiar dacă mărturiile din secolele XIV-XV sunt puține, existența îndelungată aici a conventelor franciscane și relatările optimiste despre mersul misiunii aici, inclusiv cifrele pe care le avansează unele surse, sunt o dovadă a faptului că un anumit succes a existat. În Banat nu avem dovezi ale trecerii unor întregi comunități românești la catolicism – așa cum s-a întâmplat în alte părți[17] –, dar numărul celor care au îmbrățișat credința romană credem că nu a fost deloc neglijabil. Cum vom vedea, dovezile de adoptare a catolicismului se referă în primul rând la elita socială a regiunii. Dar trebuie să acceptăm că în unele microzone catolicismul a avut ecou și în sânul populației de rând. Din secolul XVII avem destule mărturii despre convertiri de mai mică sau mai mare amploare pe care franciscanii observanți le-au făcut în sate din Banat, chiar și în condițiile stăpânirii otomane, când este clar că acțiunea lor nu era sprijinită de autorități. Avem date despre existența unor comunități catolice românești la Slatina, în apropierea Caransebeșului, sau la Ostrov, Țela și Virișmort, în apropierea Lipovei. Catolicii din satele amintite la urmă au fost convertiți de misionarul Giovanni Desmanich[18]. În ce privește comunitatea de la Slatina, aceleași surse lasă să se înțeleagă că ea este anterioară reluării misiunii catolice în Banat în secolul XVII[19]. Este, deci, veche, de dinainte de Reformă. Dacă în secolul XVII, într-o epocă de recul puternic al catolicismului în Banat, a existat această situație, putem presupune că în timpul în care în estul provinciei s-a exercitat stăpânirea regatului Ungariei și apoi a principatului Transilvaniei, îmbrățișarea catolicismului de către o parte a populației rurale românești trebuie să fi fost o realitate. Amploarea acestui fenomen a fost însă, în mod cert, mică. Acțiunea catolică nu a determinat

[13] L.Wadding, *Annales Minorum*, XII, p. 299-301, 365-368. Vezi și Z. Pâclișanu, *op. cit.*, p. 25-28.

[14] L. Wadding, *Annales Minorum*, XII, p. 368, 752.

[15] Vezi mai jos p. 49-50 cu notele.

[16] Vezi n. 59.

[17] Cazul românilor din Medieșul Aurit, în nord-vestul Transilvaniei, la 1377: *Acta Gregorii PP. XI (1370-1378)*, ed. A. L. Tăutu, Roma, 1966, p. 434-450; Fr. Pall, *Românii din părțile sătmărene (ținutul Medieș) în lumina unor documente din 1377*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj", 12, 1969, p. 7-35.

[18] Cf. raportul lui Paolo de Cinquefonti din 1667; vezi n. 62.

[19] Cf. raportul lui Giovanni Desmanich din 1648; vezi n. 53.

niciodată transform area profundă a aspectului confesional al regiunii, care a rămas tot timpul o regiune preponderent ortodoxă, aşa cum afirmă deschis sursele ecleziastice ale timpului.

Când este, însă, vorba de feudalitatea românească din Banat, impactul catolicismului a fost altul. Mărturii documentare directe şi explicite despre situaţia confesională a nobilimii româneşti din Banat avem abia de la sfârşitul secolului XVI şi din secolului XVII, adică din epoca Reformei şi a Contrareformei. Ruptura şi disputa din sânul creştinătăţii occidentale a avut ecouri şi în banatul Caransebeşului şi Lugojului. Rapoartele misionarilor care acţionează în Banat şi alte surse de epocă afirmă clar că nobilii şi orăşenimea aparţineau fie bisericii catolice, fie celei calvine[20].

Rămâne de stabilit când şi în ce împrejurări a îmbrăţişat feudalitatea românească din Banat catolicismul. Este evident că nu activitatea misionară desfăşurată printre românii din Banat, îndeosebi de către franciscani în secolele XIV-XV, este de natură să explice adoptarea catolicismului de către elita lor socială. Conduita confesională a feudalilor români a fost influenţată, într-o mult mai mare măsură, desigur, de condiţionările de această natură din politica regalităţii faţă de această categorie socială (şi stare politică la nivel local, în acelaşi timp).

Problema e dacă în districtele româneşti din Banat statutul feudal era condiţionat de apartenenţa la biserica catolică, aşa cum stipula un des invocat în istoriografia noastră ordin al regelui Ludovic I, datat de regulă „1366". Conform acestuia, doar catolicii puteau deţine, cu titlul nobiliar sau cnezial, moşii în districtul Caransebeş. Existenţa reală a acestui ordin al regelui Ludovic I a fost pusă sub semnul întrebării. Ordinul nu s-a păstrat şi nu figurează între decretele regatului, ci este doar amintit în diploma din anul 1428 a regelui Sigismund pentru minoriţii din Caransebeş[21], putând fi foarte bine rezultatul unui fals din partea acestora din urmă[22]. Chiar dacă decretul din 1366 nu a existat, condiţionarea în epoca lui Ludovic I a acordării unui act regal de donaţie sau de întărire de apartenenţa la catolicism a beneficiarului este confirmată de documentele bănăţene. Astfel, în preambulul unei diplome regale din 1365 în favoarea unor feudali români, originari din Ţara Românească, dăruiţi cu moşii situate în nord-estul Banatului, se face referire la îmbrăţişarea catolicismului de către donatari[23]. Într-un document din 1415, provenind de la antipapa Ioan XXIII, în legatură cu decimele pe care episcopul de Cenad le pretindea prin abuz de la locuitorii ortodocşi ai domeniului Duboz, se aminteşte de convertirea la catolicism a lui Dan de Duboz.

[20] Vezi mai jos p. 46-50 cu notele.

[21] E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica*, Zagreb, 1892, p. 127-130; Şt. Lupşa, *op. cit.*, p. 93-97.

[22] Cf. *ibidem*, p. 66-67, 76; I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 53-57.

[23] *D.R.H.*, C, XII, p. 444-448.

Aceasta s-a petrecut cel mai târziu în 1369, când el este atestat prima dată în documentele regale[24]. De asemenea, numele duble cu care apar în documente unii feudali locali – un nume, de regulă slav, adecvat onomasticii obişnuite atunci în mediul românesc, iar celălalt latin, preluat din calendarul catolic – sunt considerate a fi un indiciu al îmbrăţişării catolicismului de către purtătorii lor[25]; în vremea respectivă trecerea la catolicism era condiţionată de un nou botez[26]. Două documente din anul 1500 confirmă în mod explicit condiţionarea deţinerii de moşii în Banatul medieval de apartenenţa la catolicism. Ele amintesc că Mihăilă şi Nicolae de Porecha au fost deposedaţi de moşiile lor situate în districtul Mehadia pentru motivul părăsirii catolicismului şi trecerii la ortodoxie. Măsura regală a fost luată, arată documentul, în conformitate cu legea şi obiceiul regatului[27]. Documentele atestă, deci, calitatea de catolic pe care trebuiau s-o aibă, cel puţin formal, nobilii stăpâni de moşii în Banat, ca şi în restul regatului.

Epoca lui Ludovic I a fost cea în care s-a adoptat această atitudine faţă de feudalitatea românească. Aceasta făcea parte din politica antiromânească şi antiortodoxă pe care a deschis-o în deceniul şapte al secolului XIV regele angevin. Eliminarea „schismei" şi impunerea catolicismului au devenit politică de stat. Aşa cum a arătat Şerban Papacostea prin analiza memoriilor întocmite de Bartolomeu de Alverna, vicarul de atunci al Bosniei, a fost vorba de un program coerent, fundamentat din punct de vedere teologic şi politic, care-i viza de fapt pe toţi ortodocşii din regat; finalitatea sa trebuia să fie nu numai *unitas fidei*, ci şi asigurarea, prin convertire, a obedienţei populaţiei ortodoxe şi întărirea regatului[28]. În vremea lui Ludovic I activitatea misionară a fost şi ea subordonată acestui scop politic. În aceste împrejurări au fost instalaţi franciscanii din vicariatul Bosniei, cu experienţă în combaterea ereziei bogomile şi în convertirea populaţiilor ortodoxe din Peninsula Balcanică, în regiunile locuite de români de la graniţa sud-estică a regatului. Cercetarea istorică românească a evidenţiat resorturile acestei politici ca

[24] *Acta pseudopontificum*, p. 248-250. Vezi V. Achim, *Les Roumains du royaume médiéval hongrois et les dîmes envers l'Église. En marge d' un document d' «Acta Romanorum Pontificum»*, în „Revue Roumaine d' Histoire", 33, 1994, nr. 1-2, p. 5 şi urm.

[25] Vezi Maria Holban, *În jurul publicării recente a unor documente inedite din secolul al XIII-lea privitoare la românii din Transilvania*, în „Studii", 19, 1966, nr. 4, p. 780; P. Binder, *Localizarea districtului român bănăţean Cuieşti, o veche organizaţie a populaţiei băştinaşe*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj", 7, 1964, p. 323-324, cu nota 19.

[26] Maria Holban, *op. cit.*, p. 780.

[27] „... ex eo quod iidem Myhaylo et Nicolaus contempta religione fidei christiane, dampnabili secte scismatice Wolachorum sive Rascianorum adhesisse dicuntur, ad nos consequenterque collacionem nostram regiam, juxta antiquam et approbatam eiusdem regni nostri Hungarie legem et consuetudinem rite et legittime devolute esse prehibentur ..." (*Szörény*, III, p. 128-129, 131-134; Hurmuzaki, II/2, p. 448-449, 451-453).

[28] Ş Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, în „Revue Roumaine d' Histoire", 17, 1978, nr. 3, p. 387- 407.

şi consecinţele ei majore asupra românilor, mai ales în Transilvania propriu-zisă, unde, în condiţiile în care confesiunea a devenit un factor constituţional, datorită religiei lor ortodoxe, românii treptat au fost eliminaţi din structurile oficiale, dobândind o situaţie inferioara politic, perpetuată multe secole[29].

În Banat, feudalitatea românească, a cărei confesiune iniţială ortodoxa este indiscutabilă, cel puţin formal s-a conformat exigenţei regale. Adoptarea catolicismului a fost însă un proces care s-a întins pe durata câtorva decenii. Ludovic I nu a reuşit să impună tuturor feudalilor români din Banat aceasta mutaţie de ordin confesional. Dovadă este reluarea ordinului său (sau atribuit lui), în 1428, de către regele Sigismund. Franciscanii din regiune cunoşteau foarte bine situaţia de aici dacă au cerut reactualizarea măsurii luate de vechiul lor protector. Dintr-un registru papal aflăm că în 1433 a avut loc convertirea la catolicism a lui Petru de Orastya (probabil Vozestya). Aflat în suita lui Sigismund la încoronarea ca împărat de către papa Eugeniu IV, slujbaşul său român din Banat a fost botezat la Roma de către însuşi Sigismund[30]. Înseamnă că nici către sfârşitul domniei regelui - împărat catolicismul nu era îmbrăţişat de totalitatea elementelor feudale din Banat.

Momentul Capistrano este sesizat – ce e drept, în izvoare mai târzii – ca un reper în istoria catolicismului în estul Banatului. István Szent-Andrásy, episcopul romano-catolic al Transilvaniei, povestind în autobiografia sa episodul trimiterii sale, în 1600, ca preot „la valahii din Caransebeş şi Lugoj şi din localităţile din jur, care numărau mai mult de 10 000 suflete de creştini" (catolici – *n.n.*), leagă începuturile acestor comunităţi de prezenţa lui Capistrano în Banat[31]. Am văzut mai înainte că parohiile catolice din aceste târguri sunt atestate încă din 1333-1335. Presupunem că odată cu momentul Capistrano s-a încheiat de fapt, în mare, procesul de prefacere confesională pe care l-a suferit elita românească din Banat începând cu epoca lui Ludovic I. La sfârşitul secolului XV, după mai bine de un secol de la introducerea (în practică, chiar dacă nu şi într-un act juridic) a acestei condiţionări de către regele Ludovic I, apartenenţa nobilimii bănăţene la catolicism ne apare ca generalizată, astfel încât excepţia este semnalată şi sancţionată. Ascensiunea socială a feudalilor români din Banat, dar şi din Haţeg şi din alte zone ale Transilvaniei, şi – dacă ne referim la dregătoriile pe care le-au ocupat – cariera

[29] Gh. I. Brătianu, *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, Bucureşti, 1945, p. 105; idem, *Les assemblées d'états et les Roumains en Transylvanie*, în „Revue des Études Roumaines", XIII-XIV, Paris, 1974, mai ales p. 25-27; Ş. Papacostea, *op. cit.*, p. 399-401; I. A. Pop, *Instituţii medievale româneşti. Adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, *1991, p. 21-23.*

[30] *Diplomata Pontificum saec. XV*, ed. Paulus Lukcsics II, Budapest, 1938 nr. 233. V. şi D. Barbu, *Pèlerinage à Rome et croisade. Contribution à l'histoire religieuse des Roumains dans la première moitié du XVe siècle* în „Revue Roumaine d'Histoire" 33, 1994 nr. 1-2, p. 30, 34-35.

[31] "... quos olim ab errore Graecorum Beatus Joannes Capistranus ad fidem ad veram catholicam"(A. Veress, *op. cit.*, IX, p. 272).

politică a unora dintre ei în secolul XV, îndeosebi în epoca Corvineştilor, sunt de neconceput în condiţiile în care ei nu ar fi aparţinut, formal cel puţin, bisericii oficiale.

În limita informaţiei documentare publicata până acum, putem afirma că îmbrăţişarea catolicismului de către feudalii din districtele bănăţene nu a implicat rezistenţe deosebite care să fi impus măsuri de felul celei preconizate în controversatul ordin din 1366. Izvoarele epocii nu atestă deposedări motivate prin condiţia confesională şi nici tabloul patrimonial al districtelor – aşa cum este relevat de documentele primei jumătăţi a secolului XV – nu pare să conţină „anomalii" care s-ar putea datora unor transferuri de proprietate care să fi însoţit deposedările cerute de amintitul ordin. Prin lipsa referirilor la confesiune, documentele de cancelarie vin să sugereze în ce priveşte nobilimea o situaţie normală din punctul de vedere al normelor regatului. Până la situaţia amintită din 1500, în afara convertirilor, cazuri concrete de feudali ortodocşi nu se dau. În schimb, există destule mărturii despre deţinerea de către unii membri ai familiilor nobiliare româneşti din Banat a unor funcţii în biserica catolică[32], despre donaţii făcute unor aşezăminte catolice[33] sau despre intrarea unor localnici în ordinul minorit[34].

Procesul de adoptare a catolicismului de către pătura superioară românească s-a suprapus procesului de „legalizare" a statutului feudal al cnezilor, prin dobândirea de diplome regale care le confirmă stăpânirea asupra satelor lor. Românii înzestraţi cu diplomă regală sunt atestaţi în Banat încă din a doua jumătate a secolului XIII[35], dar numărul lor începe să devină important abia odată cu Ludovic I. Un proces masiv de confirmare a cnezilor în stăpânirile lor are loc însă în timpul domniei regelui Sigismund şi în anii imediat următori, când Iancu de Hunedoara exercita autoritatea în regiune în calitate de ban de Severin şi apoi de guvernator al Ungariei. Această împrejurare de istorie socială credem că a favorizat adoptarea catolicismului de către feudalitatea românească. Recunoaşterea cnezilor în posesiunile lor, prin diplomă regală, cu titlu cnezial sau nobiliar, însemna de fapt asimilarea lor, chiar şi numai parţială, cu nobilimea regatului. S-a produs în a doua jumătate a secolului XIV şi prima jumătate a secolului XV un fel de

[32] De exemplu, Nicolae fiul lui Bogdan de Mâtnic, cleric în capitlul de la Alba Iulia (*Krassó*, III, p. 229-230; Hurmuzaki, I/2, p. 356-357; document din 1394).

[33] În 1380 nobilul din Caransebeş, Iacob de Gârlişte, contribuie cu bani la expediţia plănuită împotriva turcilor şi în consecinţă abatele mănăstirii de la Bata îi acordă indulgenţă (*Szörény*, III, p. 8; Hurmuzaki, I/2, p. 271).

[34] Nobilii Iacob de Măcicaş şi soţia sa Ana în 1455 (*Szöreny*, III, p. 70-71; Hurmuzaki, II/2, p. 57-58), Ioan de Mâtnic şi soţia sa Doroteea în 1490 (*Szöreny*, III, p. 104-105; Hurmuzaki, II/2, p. 317-318), familia fostului ban de Severin, Mihail de Mâtnic (*Szörény*, III, p. 122-123; Hurmuzaki, II/2 p. 383)

[35] Şt. Olteanu, *Un document inedit privind istoria Banatului în secolele XIII-XIV*, în „Studii" 17, 1964, nr. 5, p. 1141-1146, mai ales p. 1142-1143; Maria Holban, *În jurul publicării*, p. 776-781.

restructurare a societaţii româneşti la nivelul păturii superioare, restructurare facuta după normele impuse de regalitatea ungară, conform acestora confesiunea catolica fiind o componentă a statutului nobiliar. Problema atitudinii feudalitaţii româneşti în faţa politicii confesionale a regalităţii ungare şi problema confesiunii nobililor români trebuie privite în acest context.

Ni se pare necesar să acceptăm că, după o perioadă de început jalonată de introducerea măsurii punitive a regelui Ludovic I şi de reluarea ei de către regele Sigismund, cel puţin formal, întreaga feudalitate din districtele româneşti din Banat aparţinea bisericii catolice. Nobilii şi cnezii formau o comunitate şi în documente îi găsim acţionând ca atare, încât până la Reformă nu putem admite diferenţe confesionale în rândul lor. Desfăşurarea ritualului, relatat într-un document din 1439, de depunere a jurământului cu caracter judiciar de către nobilii şi cnezii participanţi la adunările judiciare ale districtului Caransebeş în biserica oraşului –despre care avem motive să afirmăm că era catolică! –, este o dovadă a faptului că în acel moment ei aparţineau cu toţii acestei confesiuni. Obligaţiile pe care locuitorii din Caransebeş şi Caran (Căvăran) le aveau faţă de episcopul de Cenad – într-un document din 1500, patru dinari anual de familie, în contul decimei[36] –sunt o mărturie în plus asupra confesiunii lor catolice.

Aceasta este, desigur, latura oficială a problemei confesiunii la feudalitatea românească din Banat. Din păcate, documentele bănăţene nu ne permit sa urmărim în ce măsură apartenenţa la catolicism a cnezilor şi nobililor români –pe care, direct sau indirect, o exprimă actele de cancelarie –a fost şi una reală sau a fost doar un catolicism de conjunctură, mai ales în condiţiile celei de-a doua jumataţi a secolului XIV şi ale unei bune părţi a secolului XV. Lipsei unor documente revelatoare în această privinţă i se adaugă şi împrejurarea că în Banat nu s-au păstrat monumente de cult care să lase să transpară opţiunea confesionala a ctitorilor. Se pare că în această privinţă Haţegul este mult mai generos, chiar dacă şi acolo lucrurile sunt departe de a fi lămurite[37].

Discuţia în legătură cu confesiunea nobilimii româneşti din regatul medieval ungar trebuie să ia în seamă şi problema ritului. Ne putem întreba dacă în epoca lui Sigismund şi apoi în cea a Corvineştilor feudalii români din districtele banăţene, dar şi din alte zone, nu erau catolici de rit grec sau, cu un termen introdus ceva mai târziu, uniţi. Izvoarele epocii nu ne furnizează nici un element concret de aceasta natură. Este însă epoca conciliului florentin. Noua politică a bisericii apusene faţa de „schismă"şi aderenţii săi inaugurată de Conciliul de la Florenţa în 1439 se pare

[36] *Szörény*, III, p. 129-131; Hurmuzaki, II/2, p. 449-450.

[37] În legătură cu confesiunea nobilimii haţegane, vezi consideraţiile lui A. A. Rusu, *Cnezi români din Transilvania în epoca lui Iancu de Hunedoara – Cândeştii din Râu de Mori*, în „Revista de istorie", 37, 1984, nr. 6, p. 666-667; A. A. Rusu, M. Porumb, M. Sabău-Tătar, *Ctitoria Sărăcineştilor din Sălaşu de Sus (jud. Hunedoara)*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca", 28, 1987-1988, p. 169 -172.

că este în strânsă legătură cu experienţele din regatele Ungariei şi Poloniei, unde ortodocşii alcătuiau o mare parte a populaţiei şi unde interesele politice au determinat un anumit curs al politicii confesionale a regalităţii. Cercetări recente au arătat concesiile importante pe care Sigismund de Luxemburg le-a făcut încă din primii ani de domnie, de la sfârşitul secolului XIV începând, românilor şi confesiunii ortodoxe, concesii care au fost rezultatul evident al convingerilor sale şi al necesităţii de a-şi asigura în lupta antiotomană concursul populaţiei ortodoxe din regat şi al ţărilor ortodoxe vecine[38]. În acelaşi timp, întreaga politică a lui Iancu de Hunedoara faţă de popoarele din sud-estul european stă în legătură cu această nouă atitudine a bisericii romane faţă de „schismă". În condiţiile în care ritul rămânea neschimbat[39], e de presupus că feudalii români nu au receptat transformarea statutului lor confesional, din „schismatici" în „uniţi" (catolici de rit grec), ca o ruptură. Unirea ar putea părea astfel ca o formulă de compromis şi o rezolvare tacită atât a intereselor regatului, cât şi a intereselor feudalilor români. Dependenţa de ierarhia ortodoxă sau catolică (romană) trebuie să fi interesat prea puţin într-un teritoriu lipsit de ierarhie ortodoxă; în Banatul secolelor XIV-XV nu avem date despre existenţa vreunei episcopii ortodoxe[40]. Suntem, însă, pe un teren al supoziţiilor. E de aşteptat ca cercetări viitoare să elucideze acest aspect extrem de interesant de istorie confesională. Dacă a existat într-adevăr în Banat în această epocă un catolicism de rit grec, el cu siguranţă că nu a dăinuit mult timp. Nu este exclus ca succesul care i se atribuie lui Capistrano în ce priveşte catolicismul la Caransebeş să fi constat în impunerea formulei ritului roman tuturor locuitorilor de aici, inclusiv nobililor români care în cursul deceniilor imediat anterioare şi-au fixat aici reşedinţa.

Ce amploare a avut catolicismul în estul Banatului? Există câteva cifre în izvoarele de la sfârşitul secolului XVI. István Szent-Andrásy apreciază la 10 000 numărul catolicilor din banatul Caransebeşului şi Lugojului[41]. În 1586 se spune despre oraşul Caransebeş că avea cca. 3 000 de catolici; aceasta într-un raport al iezuitului Valentin Lado, trimis în acel an la Caransebeş unde, mai arată el, a predicat în limba română, puţini locuitori ştiind maghiara[42]. Aceste cifre trebuie să le luăm cu multă precauţie, chiar dacă în momentul la care ele se referă, în estul Banatului catolicismul nu suferise mult de pe urma Reformei. Putem, eventual, accepta la 3 000 numărul total al locuitorilor Caransebeşului unde, alături de

[38] Ş. Papacostea, *Byzance et la croisade au Bas-Danube à la fin du XIVe siècle*, în „Revue Roumaine d'Histoire", 30, 1991, nr. 1-2, p. 14 şi urm.

[39] Despre utilizarea ritului grec în biserica catolică: J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959, p. 359, 392.

[40] I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 66.

[41] A. Veress, *op. cit.*, IX, p. 272.

[42] Veress E., *Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571-1613)*, II, Budapest, 1913, p. 168; traducerea în *Călători*, III, p. 120-121.

catolici, trăiau şi ortodocşi şi calvini. Cei mai mulţi catolici se aflau, evident, în Caransebeş şi Lugoj. Dar şi în sate trăiau catolici. Delegaţia nobililor bănăţeni prezentă în 1584 la Alba Iulia pentru a cere iezuiţilor să trimită un preot în acele părţi, arată că e vorba de 60 de sate în care trăiesc catolici[43]. Cele câteva mii de catolici care au existat în estul Banatului trebuie să le raportăm la populaţia totală a regiunii. Din păcate, nu cunoaştem numărul locuitorilor de aici în secolele anterioare conscripţiilor austriece din secolul XVIII. Însă pentru cele aproximativ 100 de aşezări câte sunt inventariate la sfârşitul secolului XVII în teritoriul fostului banat al Lugojului şi Caransebeşului[44], putem admite, credem, lejer o populaţie de 50 000 de oameni. Banatul Lugojului şi Caransebeşului însemna însă doar o parte a teritoriului districtelor româneşti din Banat. Înainte de 1552 districtele cuprindeau o suprafaţă cel puţin dublă şi un număr mult mai mare de aşezări şi există indicii ale unui habitat mai dens decât cel de la începutul stăpânirii habsburgice[45]. Situaţia de regiune de graniţă a dus la o diminuare a populaţiei, începând chiar cu ultimele decenii ale secolului XV. Probabil că cercetările viitoare vor oferi date controlabile pentru demografia istorică a regiunii. Ni se pare, însă, de acceptat că în secolul XV populaţia regiunii era mai numeroasă decât cea din perioada banatului Caransebeşului şi Lugojului şi cea a stăpânirii otomane. Dacă am accepta pentru secolul XV cifra de 10 000 de catolici şi o populaţie de 100 000 de oameni, ar rezulta o pondere a catolicilor în ansamblul populaţiei de aproximativ 10%; ceea ce nu este mult dacă ţinem seama de ponderea relativ mare a elementului nobiliar în această regiune, şi înainte şi după 1552. În estul Banatului feudalitatea era o categorie extrem de eterogenă. Marile familii nobiliare stăpâneau zeci de sate, în timp ce în multe cazuri avem de-a face cu devălmăşii, în care mai mulţi nobili stăpâneau un sat. Au existat şi sate alcătuite în totalitate din nobili şi/sau cnezi; condiţia materială a acestor feudali nu era diferită de aceea a locuitorilor pe care documentele îi numesc cu un termen de împrumut „iobagi". Datorită perpetuării unei anumite structuri sociale de la feudalismul românesc din regiune şi interesului regalităţii ungare şi apoi al principilor transilvăneni de a avea în această regiune de graniţă o forţă militară însemnată (care era dată de elementul nobiliar), în estul Banatului categoria feudală a fost tot timpul numeric dezvoltată. Or, cum am văzut, în primul rând feudalii au fost interesaţi de îmbrăţişarea catolicismului.

[43] Veress E., *op. cit.*, II, p. 30 şi 54 (G. P. Campani), p. 36 şi 63 (Ferrante Capeci); traducerea în *Călători*, III, p. 78 şi 85; 96 şi 105.

[44] P. Binder, *Lista localităţilor din Banat de la sfârşitul secolului al XVII-lea*, în „Studii de istorie a Banatului", II, 1970, p. 61-68.

[45] O inventariere (şi aceasta parţială!) a aşezărilor atestate în secolele XV-XVII în districtul Caransebeş dă o sumă de 146 de aşezări: M. Bizerea, C. Rudneanu, *Consideraţiuni istorico-geografice asupra districtului autonom al Caransebeşului în evul mediu*, în „Studii de istorie a Banatului", I, 1969, p. 7-22.

Catolicismul în rândul românilor din Banat ne apare astfel a fi fost reprezentat în primul rând, dar nu exclusiv, de nobilime şi de populaţia celor două oraşe din estul provinciei, Caransebeş şi Lugoj.

Reforma, care a pătruns în Banat la mijlocul secolului XVI, nu a distrus comunităţile catolice româneşti. Ea nu a avut aici audienţa de care s-a bucurat în Transilvania. În 1564, când dieta Transilvaniei, întrunită la Sighişoara, lua hotărârea ca biserica din Caransebeş, disputată de catolici şi calvini, să fie folosită alternativ de către cele două comunităţi (o zi de către catolici, o zi de către calvini)[46], putem bănui că în oraş numărul catolicilor era mai mare decât cel al calvinilor. Trebuie să ţinem seama de faptul că hotărârea amintită a fost luată într-un moment în care dieta şi principele Ioan Sigismund Zápolya căutau să consolideze Reforma în detrimentul catolicismului. Aşa cum rezultă din rapoartele misionarilor catolici de la sfârşitul secolului XVI şi din secolul XVII, raportul numeric între catolici şi calvini în estul Banatului a fost tot timpul favorabil primilor. Antonio Possevino, de exemplu, vorbeşte în 1583 despre o majoritate catolică[47]. Dar, chiar dacă reprezentau doar o foarte mică parte a populaţiei româneşti, comunităţile calvine de la Caransebeş şi Lugoj erau cele mai importante astfel de comunităţi românofone. Obiceiul din bisericile de aici de a se cânta cântecele calvine în limba română este luat ca model, la 1657, pentru nou înfiinţata şcoală românească de la Făgăraş[48]. Din Banat provin traducătorii Paliei de la Orăştie (1582); caransebeşanul Mihail Halici-tatăl a început să traducă psalmii în limba română (cca. 1640)[49]. Însuşi faptul că Reforma a câştigat poziţii tocmai la românii din Banat şi Haţeg, în timp ce în restul Transilvaniei ea s-a izbit de rezistenţa intransigentă a românilor, este o dovadă a răspândirii catolicismului în aceste regiuni. Referindu-se la acest moment, Francisc Pall afirma că trecerea la Reformă a unei părţi a nobilimii române s-a făcut nu direct de la ortodoxie, ci de la catolicism[50].

Indiscutabil, însă, la mijlocul secolului XVI catolicismul la românii din Banat intră într-o epocă de regres. La aceasta a contribuit un complex de factori: pe de o parte Reforma, care într-o anumită măsură a diluat comunităţile catolice de aici, şi reculul puternic al catolicismului în Ungaria şi Transilvania, iar pe de altă parte, cucerirea câmpiei Banatului de către otomani (1552) şi dispariţia episcopiei de Cenad. Dar chiar izolaţi, lipsiţi timp de decenii de preoţi, cu aşezămintele

[46] Hurmuzaki, II/5, p. 559. Vezi şi I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 81.

[47] *Călători*, II, p. 557-558, 569.

[48] I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 272 (vezi şi p. 207 – document din 1640); V. Ţîrcovnicu, *Contribuţii la istoria învăţământului românesc din Banat (1780-1918)*, Bucureşti, 1970, p. 17-19.

[49] N. Drăganu, *op. cit.*, p. 86-90.

[50] Fr. Pall, *Fragen der Renaissance und der Reformation in der Geschichte Rumäniens*, în „Forschungen zur Volk – und Landeskunde”, 9, 1966, nr. 2, p. 17.

catolice desființate, și în condițiile presiunilor din partea calvinismului, dar și din partea factorilor politici (principii calvini ai Transilvaniei și unii bani ai Caransebeșului și Lugojului, care sprijineau Reforma), cei mai mulți dintre catolicii români din Banat și-au păstrat confesiunea. Privit din punctul de vedere al confesiunilor recepte din principatul Transilvaniei, de care ținea după 1552 banatul Caransebeșului și Lugojului, estul Banatului a rămas o insulă de catolicism. (Aceasta în condițiile în care majoritatea populației o reprezentau ortodocșii.) Starea dificilă a comunităților catolice o aflăm din izvoarele epocii[51]. O anumită revigorare se produce în prima jumătate a secolului XVII, când, după o întrerupere de aproape un secol, franciscanii observanți reiau misiunea în Banat. Ei acționează în locurile în care fuseseră prezenți și în epoca de până la Reformă, în primul rând la Carașova, Caransebeș și Lugoj, centre ale misiunii lor în secolul XVII. Franciscanii păstoresc comunitățile catolice pe care le-au găsit în Banat, se îngrijesc ca acestea să respecte ritul roman, construiesc biserici, convertesc la catolicism ortodocși din acele așezări și din satele din jur, pun bazele unor noi comunități etc.[52] Rapoartele pe care le înaintează Congregației de Propaganda Fide misionarul Giovanni Desmanich (Ivan Dežmanić)[53] – care a fost prefectul misiunii în Carașova și Caransebeș – și colaboratorii săi Gabriele Thomasii[54] și Andrea Stipanchich d'Almissa (Andrija Stipančić)[55], ori relațiile lui Marco Bandini[56], sunt un tablou fidel al eforturilor lor și al situației confesionale, precum și al realităților de altă natură ale regiunii la mijlocul secolul XVII[57]. A existat chiar ideea numirii unui episcop pentru catolicii din această regiune; Marco Bandini cere acest lucru Congregației în 1649[58].

Franciscanilor li se adaugă, la începutul secolului XVII, iezuiții[59]. Cea mai importantă figură din rândul lor a fost caransebeșanul George Buitul, care în

[51] Vezi n. 41, 42, 43. Vezi I. D. Suciu, *op. cit.*, p. 82-84.

[52] Pentru acțiunea catolică în această perioadă, vezi C. Juhász, *Das Tschanad – Temeswarer Bistum während der Türkenherrschaft 1552-1699*, Duhnen in Westfalen, 1938; Krista Zach, *op. cit.*.

[53] *Ibidem*, p. 92-97; *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania*, ed. I. Gy. Tóth, Roma-Budapest, 1994, p. 79-87 (din anul 1648); și Krista Zach, *op. cit.*, p. 131-138; *Relationes*, p. 88-101 (din anul 1650).

[54] Krista Zach, *op. cit.*, p. 113-115; *Relationes*, p. 102-107 (din anul 1650).

[55] Krista Zach, *op. cit.*, p. 148-151; *Relationes*, p.108-114 (din anul 1650).

[56] E. Fermendžin, *op. cit.*, p. 442, nr. 1359 (din anul 1643).

[57] Alte documente care privesc misiunea catolică în Banat, datând din intervalul 1628-1655, *ibidem*, nr 1264, 1265, 1295, 1320, 1342, 1353, 1364, 1365, 1368, 1374, 1385, 1408, 1414, Krista Zach, *op. cit.*, p. 75-153.

[58] E. Fermendžin, *op. cit.*, p. 467.

[59] Vezi Violeta Barbu, *Les résidences jésuites dans la première moitié du XVIIe siècle à l'ouest de la Transylvanie Stratégies missionnaires*, în *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, edited by Maria Crăciun, O Ghitta, Cluj, 1995, p. 157-164.

ultimii ani ai deceniului trei al acelui secol a fundat o *Missio Caransebesiensis* şi a făcut operă misionară printre români. Franciscanul Serafin Kun scrie în 1630 că George Buitul împreună cu un alt iezuit şi cu opt franciscani au convertit în mod ferm la credinţa catolică întregul oraş Caransebeş[60]. Chiar dacă este o exagerare, mărturia este revelatoare pentru opera iezuitului român. Buitul este şi cel care a tradus în limba română cu alfabet latin catehismul lui Canisius[61].

Instaurarea în 1658 a stăpânirii otomane în estul Banatului a provocat un recul evident al catolicismului. O mare parte a nobililor s-a refugiat în Transilvania şi cele două comunităţi catolice româneşti de la Caransebeş şi Lugoj aproape că dispar. Simpla comparare a datelor oferite de misionarii catolici de dinainte şi de după 1658 este revelatoare pentru această evoluţie. Paolo de Cinquefonti (Paulus de Quinquefontibus) în 1667[62] şi Giovanni (Braenovici) a Dervente în 1676[63] arată că, din cauza fugii în Transilvania, la Lugoj nu mai existau catolici, iar la Caransebeş mai rămăseseră foarte puţini (10 case la Paolo de Cinquefonti, cca. 30 la Giovanni a Dervente). Ultimul arată că ici şi colo existau în unele sate 1-2 case de catolici. Un număr mai mare era în satul Slatina, anume 30 de case; catolicii de aici, însă, ţineau sărbătorile după ritul grec. Cât priveşte catolicii români din satele Ostrov, Ţela şi Virişmort, din apropierea Lipovei, care fuseseră convertiţi de către Giovanni Desmanich în deceniul cinci, ei erau în număr de 150 după Paolo de Cinquefonti, 200 după Giovanni a Dervente, şi constituiau o minoritate (22-23 de case dintr-un total de 200). Situaţia lor era dificilă şi Paolo de Cinquefonti îşi arată îngrijorarea pentru soarta acestor catolici care trăiesc între „schismatici".

După 1658, în Banat evoluţiile confesionale au mers net în defavoarea catolicismului. În cursul câtorva generaţii, catolicii români care rămăseseră în Banat după 1658 s-au topit în marea masă a populaţiei ortodoxe. În ultimul deceniu al secolului XVII, când regiunea a intrat pentru scurt timp sub controlul armatei Imperiului habsburgic, şi când bătrânii din Caransebeş depun mărturie în legătură cu bisericile pe care franciscanii le-au avut în zonă în urmă cu decenii, catolicismul era deja aici de domeniul trecutului[64]. Dacă sub aspect social în regiune s-a petrecut un proces de omogenizare, tot aşa ortodoxia, care fusese aici tot timpul majoritară, s-a impus la cvasi-totalitatea populaţiei româneşti, aşa cum găsim la instaurarea stăpânirii habsburgice în Banat, la începutul secolului XVIII. S-a încheiat astfel o istorie de trei secole a catolicismului la românii din Banat.

[60] A. Veress, *Documente*, IX, p. 311.

[61] Vezi Violeta Barbu, *op. cit.*, p. 161-164.

[62] *Relationes*, p. 209-211.

[63] *Ibidem*, p. 218-223.

[64] E. Fermendžin, *Acta Bulgariae ecclestiatica ab a. 1565 usque ad a. 1799*, Zagreb, 1887, p. 318 (din anul 1696).

CATHOLICISM AND THE ROMANIANS OF THE BANAT IN THE MIDDLE AGES

Abstract

Based on documents of the time, the present study dwells on the problem of Catholicism in areas of the Banat inhabited by Romanians in the 14th-17th centuries. Characterized throughout the Middle Ages by a nearly homogeneous Romanian population and by a feudality consisting exclusively of Romanian noblemen and cnezes, the eastern part of the province was targeted by Catholic missionarism The Franciscans from the vicariate of Bosnia would establish here eight convents and would strive to convert the Orthodox Romanians. Both the nobility and part of the rural population embraced Catholicism. Various information point to the existence of Romanian Catholic communities in a number of villages. Catholic action would nonetheless fail to determine a profound transformation of the denominational character of the region which would continue to be essentially Orthodox.

The denomination of Romanian nobility in the Banat is given a special focus. The conclusion reached here is that to begin with the time of King Louis of Anjou, when the elimination of the Schism and the conversion to Catholicism became the highroads of state policy, the Romanian nobility of the Banat embraced, even if only formally, Catholicism. This is mainly attributable to pressures exerted in terms of the conditioning of the recognition of the feudal statute of Romanian cnezes and nobles – as asserted in a controversial royal document usually dated 1366 – on affiliation to the Roman Church. This was a long process developing over several decades and also a general one, the exceptions to the rule (noblemen who relinquished Catholicism in favour of Orthodoxy) being sanctioned – as attested by several documents.

The Reform would add to the complexity of the denominational structure in the region. Nevertheless, the success of the Reform would be limited, most of the Catholics preserving their faith even under trying circumstances. Reports by Franciscan and Jesuit missionaries who would return to the Banat in the ninth decade of the 16th century provide information on local Catholic communities, among which the most important were Caransebeş and Lugoj.

The establishment of Ottoman domination in the eastern parts of the Banat in 1658 triggered a considerable withdrawal of Catholicism. During that year, the nobility largely took shelter in the Principality of Transylvania, and the two afore mentioned Catholic communities almost disappeared. Denominational evolutions from now on would hardly serve Catholicism. In two generations, the Romanian Catholics who had remained in the Banat after 1658 would have already melted into the outnumbering Orthodox population.

DIE DEUTSCHE AUSWANDERUNG NACH SÜDOSTEUROPA IM SPIEGEL DER LITERATUR MIT BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DER WÜRTTEMBERGISCHEN AUSWANDERUNG INS BANAT

MARTA FATA

Die historische Migrationsforschung beantwortet heißdiskutierte Fragen der Gegenwart (unter anderen Ursachen und Zusammenhänge von Wanderungsbewegungen, Eingliederungs- und Minderheitenfragen), indem sie Grundorientierungen und Erfahrungswerte vermittelt. Die Untersuchung der Bewertung von Ursachen und Auswirkungen der Wanderungsbewegungen in den einzelnen historischen Perioden kann deshalb wichtige Aufschlüsse über die Einstellung der jeweiligen Staatspolitik zur Aus- bzw. Einwanderungsproblematik geben. In diesem Beitrag werden die von der deutschen und ungarischen Migrationsforschung vermittelten Bewertungen anhand der württembergischen Auswanderung in den habsburgischen Südosten und der deutschen Einwanderung ins Banat untersucht. Die Auswahl der Gebiete kommt nicht von ungefähr. Württemberg gehörte seit dem 18. Jahrhundert zu den größten Auswanderungsgebieten in Südwestdeutschland; das Banat in Ungarn war das größte Experiment der habsburgischen Siedlungspolitik. Die Württemberger nahmen außerdem sowohl an der Besiedlung und Wiederurbarmachung des Banats im 18. Jahrhundert als auch an dessen Modernisierung im 19. Jahrhundert teil.

1. DIE FORSCHUNG BIS 1918

1.1. DIE FORSCHUNG DER DEUTSCHEN EINWANDERUNG INS BANAT

Die vielfältigen Aufgaben des Wiederaufbaus in Ungarn nach der Türkenherrschaft und den Befreiungskriegen veranlaßte die Wissenschaftler im 18. Jahrhundert, nach Möglichkeiten der wirtschaftlichen und politischen Entwicklung des Landes zu suchen, was solide Kenntnisse über die geographische, wirtschaftliche, demographische und kulturelle Lage des Landes voraussetzte. Die systematische Sammlung von Quellen begann mit der sogenannten „Quellensammler-Schule" der Jesuiten. Auf protestantischer Seite entstand um

den Polyhistor **Matthias Bél**[1] nach deutschem Vorbild eine „Staatenkunde-Schule", von der eine großangelegte wissenschaftliche „Landesvermessung" [2] ausgegangen war. Die gesammelten historischen Quellen wurden von den Vertretern der Schule mit Ergebnissen der topographischen und statistischen Ermessungen und persönlichen Beobachtungen über die wirtschaftliche und kulturelle Lage der einzelnen Landesteile und deren Bewohner ergänzt.[3] In die Reihe dieser topographisch-historischen Arbeiten ist auch die erste historische Arbeit über das Banat von dem italienischen Polyhistor **Francesco Griselini**[4] einzuordnen. Griselini beschrieb die Naturlandschaft, die historisch-politischen Ereignisse, die Wirtschaftslage und die Bewohner des Banats anhand von eigenen Forschungen und Beobachtungen während seiner Reise im Banat im Jahre 1774. Die Kolonisation des Banats bewertete er als einen weitsichtigen und gelungenen Plan der habsburgischen Siedlungs- und Populationspolitik, um das fruchtbare Land wieder urbarzumachen und sein Wirtschaftspotential auszuschöpfen.

Den Quellensammlungen im 18. Jahrhundert folgten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts die ersten zusammenfassenden Darstellungen über Ungarns Geschichte. In den Arbeiten wurden Persönlichkeiten und Handlungen der ungarischen Geschichte in diachronischer Abfolge beschrieben, wobei der Schwerpunkt bei der Bearbeitung des 18. Jahrhunderts auf die politische Geschichte, insbesondere auf den Wiederaufbau des Staatsapparats nach der Türkenzeit gelegt wurde. Die ersten Synthesen der Nationalgeschichte unter anderem von **Ignác Aurél Fessler**[5] wie die ersten statistischen Arbeiten unter anderem von **Elek Fényes**[6] zeichneten sich durch ein reiches, allerdings wenig kritisch verarbeitetes Quellenmaterial aus. Das ist für die ersten ungarischen historischen Arbeiten über das Banat besonders charakteristisch. **Leonhard Böhm** und **Johann Heinrich Schwicker** stützten sich bewußt auf die Arbeiten von Griselini, Fessler und Fényes, die sich allerdings mit der deutschen Kolonisation nicht näher auseinandergesetzt haben. Fényes, der die statistischen Ergebnisse der

[1] Bél, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico-geographica. Partis primae Cis-Danubianae*, Tomus I– IV, Wien 1735– 42. Die Beschreibung der anderen Komitate liegt bis heute nur in einer Handschrift vor. Vgl. außerdem Bél: *Adaparatus ad historiam Hungariae*, Preßburg 1735– 46, Ders.: *Compendium Hungariae geographicum*, Posonii 1767 und 1779.

[2] Vgl. Kaser, Karl: *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien/Köln 1990, S. 208.

[3] Vgl. Hóman, Bálint: *A forráskutatás és forráskritika története*, Budapest 1925, S. 15 ff..– Petz, Gideon: *Zur Geschichte der Erforschung des ungarländischen Deutschtums.* Teil IV.: *Das XVIII. Jahrhundert.* In: Deutsch-ungarische Heimatsblätter 3 (1931), S. 181– 205.

[4] Griselini, Franz: *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats*, Wien 1779– 1780.

[5] Fessler, Ignác Aurél: *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*, Leipzig 1812– 1825.

[6] Fényes, Elek: *Magyarország mostani állapotja*, I– II, Pest 1837. – Ders.: *Magyarország leirása*, Pest 1847. – Ders.: *Magyarország geográphiai szótára*, I– IV, Pest 1851.

deutschen Einwanderung in die einzelnen Komitate Ungarns veröffentlichte, stellte lediglich fest: „Infolge der Kolonisation hat sich das ganze Gebiet verändert (...) und heute gehören das Banat und die Batschka zu unseren blühendsten Gebieten nicht nur unter den Ländern der ungarischen Krone, sondern auch in dem Österreichischen Reich." [7] Böhms politische Geschichte des Banats von den Anfängen bis 1860 [8] und Schwickers Geschichte des Temeser Banats[9] wie auch seine Arbeit über die Militärgrenze[10] waren einfache Kompilationen ohne eigene Quellenstudien, und in der Bewertung der Kolonisation beschränkten sie sich auf die Aussagen ihrer Vorbilder. Das differenziertere Bild der deutschen Einwanderung und der habsburgischen Siedlungspolitik ließ noch auf sich warten.

Die großen Editions- und Publikationsunternehmen im Sinne des vorherrschenden Positivismus erhielten anläßlich der ungarischen Jahrtausendfeier in den 90er Jahren des vorigen Jahrhunderts einen Auftrieb, als für bis dahin vernachläßigte Themen der neueren ungarischen Geschichte beträchtliche Geldsummen flüssig gemacht worden waren, und sich den Historikern die Tore der Staats-, Komitats- und Familienarchive öffneten. Der 1878 von der historischen Kommission der Akademie ausgeschriebene Wettbewerb zur Anfertigung von Arbeiten über das 18. Jahrhundert brachte auch für die Migrationsforschung grundlegende Arbeiten hervor, unter anderem von **Henrik Marczali**.[11] Marczalis Arbeit über Ungarns Geschichte in der Zeit Josephs II. ist für die Forschung der Kolonisation nicht nur wegen der konsequenten Anwendung der historisch-kritischen Methode von großer Bedeutung. Mit dieser Arbeit ist es Marczali gelungen, durch die vielschichtige Aufarbeitung der josephinischen Zeit die bis dahin vorherrschende These zu widerlegen, daß Josephs Regierungszeit als Dekandenz zu bewerten sei. Marczali wies nach, daß der Josephinismus die Zeit der nationalen Kräftesammlung, der demographischen Entwicklung und des wirtschaftlichen Wachstums in Ungarn war. Als einen ausschlaggebenden Faktor dieses Aufstiegs bewertete er die planmäßige Kolonisation, die dem Land notwendige Arbeitskräfte zuführte.[12]

Um die Jahrhundertwende wurden die ersten umfassenden, teilweise bis heute grundlegenden Arbeiten über die Ansiedlung der Deutschen in Südungarn von Historikern veröffentlicht, die durch ihre Herkunft gewissermaßen in die Problematik der Geschichte der Nationalitäten hineingeboren waren. Die bis heute debattierte Frage nach den Germanisierungsabsichten habsburgischer Siedlungs-

[7] Fényes: *Az Ausztriai Birodalom statistikája és földrajzi leirása*, Pest 1857, S. 185.

[8] Böhm, Leonhard: *Geschichte des Temeser Banats*, Leipzig 1861.

[9] Schwicker, Johann Heinrich: *Geschichte des Temeser Banats. Historische Bilder und Skizzen*, Großbetschkerek 1861.

[10] Ders.: *Geschichte der Österreichischen Militärgrenze*, Wien/Teschen 1883.

[11] Marczali, Henrik: *Magyarország története II Jozsef korában*, 3 Bde, Budapes 188 88.

[12] Vgl. über Marczali Gunst, Péter: *Egy történeti monográfia születése* (Marczali, Henrik: *Magyarország története II. József korában*). In: Századok 124 (1990) 2, S. 275–296.

politik und der Rolle der deutschen Kolonisten wurde seitdem nach dem jeweiligen Zeitgeist und der politischen Stellungnahme zu den Habsburgern bzw. zu den Deutschen in Ungarn ideologisch pro und contra untermauert. Die Erforschung der Kolonisation wurde durch diese Debatten bis in die zweite Hälfte des 20. Jahrhunderts beeinträchtigt.

Der Südslawe **Jenö Szentkláray**, einer der bekanntesten Historiker des Banats, bearbeitete in seinem Werk „Hundert Jahre aus der neueren Geschichte Südungarns" anhand von tiefgehenden Quellenforschungen in österreichischen und ungarischen Archiven die Politik- und Verwaltungsgeschichte des Banats im 18. Jahrhundert. Der Besiedlung der südungarischen Gebiete widmete er zwei kurze Kapitel, in denen er die Etappen, Ursachen und Ziele der Ansiedlung beschrieb. Die führende Rolle der Deutschen bei der Neubesiedlung des Banats lehnte er entschieden ab und leugnete sogar jeden geistigen, politischen und wirtschaftlichen Beitrag der deutschen Kolonisten zur ungarischen Entwicklung. Als Beweis für ihre wirtschaftlichen Schwäche und politische Unfähigkeit stellte er die These auf, daß die Deutschen nicht in der Lage waren, die von den Habsburgern als Ziel gesetzte Germanisierung Südungarns zu verwirklichen.[13] Szentkláray, der das 18. Jahrhundert ausschließlich wegen der Rückgliederung des Banats an Ungarn für die wichtigste Epoche in der neuzeitlichen Geschichte Südungarns hielt[14], revidierte allerdings seine Meinung in der Arbeit „Die Deutschen in Südungarn".[15] Er legte Ursachen der deutschen Aus- und Einwanderung dar, zeichnete innerhalb der drei großen Kolonisationsperioden Höhepunkte, Intensität und Spezifika der Einwanderung auf. Während er die karolinische Kolonisation als eine von den Grundherren erzwungene und nicht zentralistisch durchgeführte Kolonisation bewertete, schilderte er vor allem die zweite Phase der theresianischen Kolonisation als eine großangelegte und planmäßig organisierte Ansiedlungsaktion, die allerdings wegen der hohen Kosten eingestellt werden mußte. Die josephinische Kolonisation wurde als die bedeutendste Epoche der deutschen Ansiedlung dargestellt: „Die Colonisirungen Kaiser Josefs haben einen ganz andern Charakter als die früheren. Sowohl ihrer Ausdehnung und Durchführungsweise nach, wie auch hinsichtlich ihrer Folgen für die Zukunft sind sie wichtiger als alle bisherigen Colonisirungen der Südlande. Sie haben der Gegend, in der sie stattfanden, ihr entschieden deutsches Gepräge aufgedrückt." [16]

Im letzten Drittel des vorigen Jahrhunderts entstanden in Ungarn neben den zentralen Forschungseinrichtungen auch die Regionalorgane der historischen Forschung. Im Banat gründete und redigierte Szentkláray zusammen mit **Teodor**

[13] Szentkláray, Jenö: *Száz év Dél-Magyarország ujabb történetéböl (1779-töl napjainkig)*, Bd. I, Temesvár 1879, S. 444–445.

[14] Ebenda, S. 4.

[15] Ders : *Die Deutschen in Südungarn. Geschichtlicher Überblick Colonisationen*. In. *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Ungarn*, Bd. II, Heft 18., S. 549–578.

[16] Ebenda, S. 559.

Ortvay (Orthmayr)[17] die erste wissenschaftliche Zeitschrift des Banats die „Historische Datensammlung zur Geschichte der Tschanader Diözese". In den vier Jahren des Bestehens der Zeitschrift zwischen 1871 und 1874 haben Szentkláray und Ortvay die historische, politisch-statistische, topographische und kulturhistorische Beschreibung der Pfarreien von den Buchstaben A bis D fertiggestellt und Dokumente zur Geschichte der Gemeinden in der Csanáder Diözese veröffentlicht. Nach der Einstellung der Zeitschrift startete Szentkláray 1875 die Zeitschrift der „Temesvarer Südungarischen Historischen und Archeologischen Gesellschaft", die zum Mittelpunkt der südungarischen lokalhistorischen Forschungen wurde. Zahlreiche Kurzbeiträge wurden hier über die Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen im Banat veröffentlicht. Einer der wichtigsten Mitarbeiter der Zeitschrift war Baróti.[18]

Lajos Baróti (Grünn) meldete sich im Jahre 1889 mit einer Ortsmonographie über Perjámos.[19] Mit dieser Arbeit stellte er Richtlinien für die deutschen ortsgeschichtlichen Forschungen in Ungarn auf. Anhand von einschlägigen Archivquellen und von mündlicher Überlieferung legte er die Einwanderung der Deutschen nach Perjámos dar und zeichnete die Integration der Deutschen in der neuen Heimat auf. Baróti, der stets auf der Suche nach neuen Quellen über die Geschichte des Banats war, entdeckte während seiner Forschungen die Akten der Banater Landesadministration für die Zeit 1718– 1778, die er unter dem Titel „Datensammlung zur Geschichte Südungarns im 18. Jahrhundert" [20] veröffentlichte. Diese regestenartige Indexwiedergabe aus den inzwischen teilweise verschollenen Akten stellen bis heute eine wichtige Fundgrube der politischen, topographischen und kulturellen Geschichte des Banats im 18. Jahrhundert dar.[21] Anhand der Quellen publizierte Baróti eine Reihe von Aufsätzen über die Siedlungsgeschichte der Banater Dörfer[22], die neue Fakten und Angaben über die Neubesiedlung des Banats ans Tageslicht brachten.

Die erste und bisher umfassendste Bearbeitung der deutschen Einwanderung nach Südosteuropa veröffentlichte **Raimund Friedrich Kaindl** im Jahre 1911[23].

[17] Ortvay veröffentlichte u.a. 1871 eine Ortsmonographie über Nagy-Becskerek und eine Monographie über die Geschichte des Komitates Temes und der Stadt Temesvár.

[18] Vgl. über Ortvays und Barótis Tätigkeit: Krischan, Alexander: *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie 1860–1980. Bio-bibliographische Skizzen*, Freiburg 1993.

[19] Baróti, Lajos: *Geschichte von Perjamos. Seinen Landsleuten freundlichst gewidmet*, Perjamos 1889.

[20] Ders.: *Adattár Délmagyarország 18. századi történetéhez*, Temesvár 1893– 1904.

[21] Vgl. Reiser, Georg: *Dr. Ludwig Baróti (Grünn). Gedenkzeilen zur fünften Wiederkehr seines Todestages*. In: Neue Heimatblätter Budapest 3(1938) 3– 4, S. 92– 100.

[22] Baróti: *A bánsági német telepítések történetéhez*, in: Ethnographia Budapest 1(1890), S. 357– 364, 413– 419. – Ders.: *A bánsági legrégibb német település története*. In: Történelmi és Régészeti Értesítö Temesvár 8(1892), S. 11– 27, 53– 100.

[23] Kaindl, Raimund Friedrich: *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, I– III, Gotha 1911.

Das dreibändige, mehr als 1000 Seiten umfassende Werk beruht auf der Erkenntnis Kaindls, daß die Siedlungsgruppen der Deutschen im Karpatenraum die gleiche Geschichte aufweisen. Deshalb stellte er die Ansiedlung der Deutschen in Galizien, Ungarn, Rumänien und in der Bukowina parallel dar. Zu einer kritischen Auswertung der Quellen ist Kaindl allerdings nicht gelangt. Seine oft verworrenen Darstellungen brachten auch wenig neue Erkenntnisse für die Forschung. Kaindls Leistung besteht vor allem darin, daß er als erster eine Gesamtdarstellung aus dem weit verstreuten deutschsprachigen Archivmaterial und der Literatur veröffentlichte.[24]

Besonders große Hilfe bei der Bearbeitung der neuzeitlichen deutschen Kolonisation im Karpatenraum lieferten für Kaindl die Forschungen des österreichischen Statistikers Czoernig. Der dritte Band **Karl Czoernigs** „Ethnographie der Österreichischen Monarchie" [25] ist bis heute ein Grundlagewerk für die Forscher, die sich mit der staatlichen Kolonisation befassen. Czoernig bearbeitete anhand der Akten der Hofkammer, der ungarischen und siebenbürgischen Hofkanzlei und der Kriegsrats die deutsche Ansiedlung in Ungarn. Er stellte Phasen, Intensität, Zielgebiete, Modalitäten und Gründe der Einwanderung dar, brachte wichtige Angaben über Herkunft und soziale Struktur der Einwanderer und zeichnete Kosten, Ergebnisse und Spezifika der staatlichen und zum Teil der privaten Kolonisation auf.

1.2. DIE FORSCHUNG DER AUSWANDERUNG IN WÜRTTEMBERG

Stehen im Mittelpunkt der Wanderungsforschung in Ungarn von Anfang an die Fragen nach Phasen, Intensität, Modalität und Ergebnissen der Einwanderung, so forscht man in Deutschland von Anfang an nach Ursachen und Folgen der Auswanderung. Die im 18. Jahrhundert einsetzende Auswanderung aus Württemberg nach Übersee und in europäische Staaten hat schon die Zeitgenossen unter dem Aspekt der Ursachen und der möglichen Regulierung der Auswanderung beschäftigt. **Johann Jakob Cella**[26] und **Friedrich Nikolai**[27] schrieben die Bereitschaft der Württemberger zur Auswanderung dem Volkscharakter, der angeborenen Wanderlust, bzw. dem Walten des Naturgesetzes, nämlich der natürlichen Regulierung der Überbevölkerung, zu. Als eine komplexe Erscheinung von fördernden und hemmenden Faktoren wurde dagegen die Auswanderung von

[24] Vgl. über Kaindls Werk: Wagner, Rudolf: *Raimund Friedrich Kaindl – der Karpatendeutsche.* In: Kaindl-Archiv (Zeitschrift des Bukowina-Instituts für den Kulturaustausch mit den Völkern Mittel- und Osteuropas) 1992 Nr. 9, S. 3–11. – Weczerka, Hugo: *Das mittelalterliche und frühneuzeitliche Deutschtum im Fürstentum Moldau*, München 1960, S. 9–10.

[25] Czoernig, Karl: *Ethnographie der Österreichischen Monarchie*, Bd. III, Wien 1857.

[26] Cella, Johann Jakob: *Über Auswanderungssucht und Auswanderungsfreiheit der Deutschen.* In: *Freimütige Aufsätze*, Bd. III, Anspach 1786, S. 57.

[27] Nikolai, Friedrich: *Einige Anmerkungen über die Auswanderung in Wirtemberg.* In: *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781*, S. 73 f.

Georg Christian Bunz[28] verstanden. Er unternahm den Versuch, der Frage auf den Grund zu gehen, warum aus Württemberg mehr Menschen auswandern als aus den anderen deutschen Territorialstaaten. Die Hauptursache erkannte er in der im Tübinger Vertrag von 1514 verfassungsmäßig verankerten Freiheit des Abzugs. Dagegen betonte **Friedrich List**, der 1817 im Auftrag des württembergischen Ministeriums des Innern die Auswanderungsgründe untersuchte, den Zusammenhang zwischen Wirtschaftslage und Bevölkerungsbewegung. Er begründete die Massenauswanderung aus Württemberg mit dem vorherrschenden Realteilungserbrecht und mit dessen Folgen, wie Bodenzerstückelung und Massenarmut.[29]

Schon bei List tauchte der Gedanke auf, die Auswanderung einerseits als nützliches Regulativ der wirtschaftlichen und sozialen Probleme, andererseits als Mittel einer aktiven Wirtschafts- und Handelspolitik zu behandeln. So rückte die Auswanderung nach Ungarn in der Mitte des 19. Jahrhunderts in den Mittelpunkt der Aufmerksamkeit der Regierungspolitik sowohl in Württemberg als auch im Deutschen Bund. Die nach 1871 erschienenen Arbeiten über die deutsche Auswanderung standen dagegen in ihrer Mehrheit unter dem Einfluß der deutschen kolonialen Ansprüche, zu deren Taktik unter anderem das Bemühen gehörte, das Zusammengehörigkeitsgefühl aller Deutschen in Europa und Übersee im Interesse Deutschlands zu wecken und zu pflegen. Die erste wissenschaftlich fundierte und zusammenfassende Bearbeitung der Emigration aus Württemberg legte **F. C. Huber**[30] im Jahre 1892 vor, wobei seine Hauptaufmerksamkeit der Auswanderungspolitik, d.h. der württembergischen Staatspolitik galt.

2. DIE UNGARISCHE UND DEUTSCHE MIGRATIONSFORSCHUNG IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

Seit dem Anfang des 20. Jahrhunderts wurde Geschichte nicht mehr als eine eng konzipierte Staatengeschichte, sondern vielmehr als die Summe einzigartiger und singulärer Phänomene definiert. Auch in der ungarischen Geschichtsschreibung gewann die Untersuchung von Strukturen und Prozessen an Bedeutung, was zugleich mit einem größeren Interesse an der Geschichte breiter Bevölkerungsschichten verbunden war. Ein erster Vertreter dieser Richtung in der ungarischen Migrationsforschung war **Antal Bodor** mit seiner 1914 veröffentlichten Arbeit „Die Geschichte der südungarischen Ansiedlungen und ihre

[28] Bunz, Georg Christian: *Über die Auswanderung der Wirtemberger*, Tübingen 1796.

[29] List, Friedrich: *Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung*, 1842.

[30] Huber, F. C.: *Auswanderung und Auswanderungspolitik im Königreich Württemberg*. In: Philippovich, Eugen von: *Auswanderung und Auswanderungspolitik in Deutschland. Berichte über die Entwicklung und die gegenwärtigen Zustände des Auswanderungswesens in den Einzelstaaten und im Reich* (Schriften des Vereins für Sozialpolitik 52), Leipzig 1892, S. 233–284.

Auswirkungen auf die heutigen Verhältnisse".[31] Bodor bearbeitete nicht nur Etappen, Methoden und Verlauf der Ansiedlung, sondern fragte auch danach, inwieweit die Ansiedlung den Zielen der Kolonisatoren, vor allem den wirtschaftlichen Anforderungen und den nationalen Gesichtspunkten, entsprechen konnte. Obwohl er die deutsche Ansiedlung als einen Versuch der Habsburger auf die Zügelung der rebellischen Ungarn definierte, betonte er, daß dieses Ziel nicht erreicht werden konnte, weil sich die Deutschen ausschließlich als Arbeitskräfte in der neuen Heimat verstanden. Als solche leisteten sie einen wichtigen Beitrag zur Wiederurbarmachung und Entwicklung der südungarischen Gebiete. Bodor stellte die Kolonisation in Ungarn als eine Form der europäischen Bevölkerungsbewegung dar, die keineswegs nationalpolitisch, sondern ausschließlich nationalökonomisch zu bewerten ist.

Die Vertreter der idealistischen Schule in der ungarischen Geschichtsschreibung nach dem Ersten Weltkrieg, die die synthetisierende Weise zum Programm erhoben haben und in den 1930er Jahren die ersten großen konzeptionellen Zusammenfassungen der ungarischen Geschichtsschreibung veröffentlicht haben. Einer der bedeutendsten Vertreter dieser Richtung, **Gyula Szekfü**, beschrieb in der „Ungarischen Geschichte" [32] die Kolonisation in Ungarn als eine natürliche und notwendige Bevölkerungsbewegung, die infolge des großen Bevölkerungsvakuums im 18. Jahrhundert entstand. Obwohl Szekfü auf die Darstellung der einzelnen Ansiedlungsperioden verzichtete, ist es ihm (vielleicht gerade deshalb) gelungen, die Wesensmerkmale der neuzeitlichen Kolonisation im Zusammenhang der in Staat, Wirtschaft und Gesellschaft ablaufenden Prozesse zu bestimmen. Hinter der vom Kaiser und von den Ständen geleiteten politischen und wirtschaftlichen Konsolidation des Landes im 18. Jahrhundert erblickte er in der Produktivkraft der Einzelnen den ausschlaggebenden Faktor. Einerseits schrieb er zwar den ungarischen Grundherren und der Herrscherin Maria Theresia den entscheidenden Anteil an der Entwicklung des Ungarn nach der Türkenzeit zu, andererseits sah er eine die ungarische Entwicklung vorantreibende Kraft in den deutschen Kolonisten mit der Begründung: „Der allgemein bekannte Fleiß und die unter der absolutistischen Herrschaft der Territorialfürsten stark entwickelte Fügsamkeit und Diszipliniertheit machten die Ansiedlung der Deutschen empfehlenswert. Sie waren das typische Volkselement, an dem die große Massen in Bewegung gesetzte Verwaltung der Barock-Zeit eine große und bleibende Arbeit verrichten konnte." [33] Trotz dieser Quasi-Mythologisierung des deutschen Wesens durch Szekfü besteht die Bedeutung seiner Arbeit für die ungarische

[31] Bodor, Antal: *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra*, Budapest 1914, S. 62.

[32] Szekfü, Gyula: *Az új népesség. Gazdasági viszonyok és nemzetiségi viszonyok.* In: Hóman, Bálint – Szekfü, Gyula: *Magyar történet*, Bd. IV, Budapest 1943, S. 417 – 487.

[33] Ebenda, S. 440.

Migrationsforschung darin, daß hier zum ersten Mal in einer Gesamtdarstellung der ungarischen Geschichte auf die Kolonisation ein allgemeiner historischer Wert gelegt wurde.[34]

In den 20er Jahren des 20. Jahrhunderts vollzog sich Ungarns territoriale Zerstückelung auch in der Geschichtsschreibung. Die Zerstückelung der einheitlichen ungarischen Geschichte war schon deshalb nicht zu vermeiden, da sie keine neuen Dokumente und keine modernen Bearbeitungen über die abgetrennten Gebiete und die dort lebenden Nationalitäten lieferte. Dagegen blühte nach 1920 in allen Nachfolgestaaten die Lokalgeschichte auf. Im rumänischen Banat erschienen von **Franz Wettel** und **Adalbert Schiff** zahlreiche Beiträge über die Politik- und Kulturgeschichte des Banats in der Reihe „Deutschbanater Volksbücher". Im jugoslawischen Teil des Banats baute **Felix Milleker** - noch in den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts von Böhm angeregt - eine Forschungsstätte für die Banatforschung auf. 1920 begründete er die „Banater Bücherei", eine Schriftenreihe, in der von 1920 bis 1941 insgesamt 73 Arbeiten unter anderem über die Banater Lokalgeschichte erschienen sind. Milleker selbst lieferte zahlreiche Studien zur Geschichte des Banats[35], doch seine Arbeiten bedeuteten keinen neuen Beitrag zur Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen. Sein eigentliches Verdienst in der Banatforschung besteht in seinen Analysen über die Banater Wirtschaft[36], was im 20. Jahrhundert unter anderem von Josef Kallbrunner und Sonja Jordan weitergeführt wurde.

Milleker ist es gelungen, auch junge Leute zur Mitarbeit anzuregen, so **Leo Hoffmann** und **Friedrich Lotz**. Hoffmann lieferte neue Fakten und Daten zur Banater Ortsgeschichte[37], Lotz, der eine gründliche, auf Archivquellen basierende Erforschung der Ortsgeschichte für unumgänglich notwendig hielt[38], wandte sich vor allem der Siedlungs- und Herkunftsforschung zu. Er fragte nach der territorialen Herkunft und den Ursachen und Modalitäten (Anwerbung, Reise, Ankunft) der Wanderungsbewegung in den Ausgangsorten und verband somit die Forschungsergebnisse der getrennt betriebenen Aus- und Einwanderungsforschung. Während seiner Forschungsarbeit griff Lotz zu bis dahin kaum beachteten Quellen, unter anderem zu den Einwandererlisten und Matrikelbüchern[39]. Diese neuen Ansätze fanden bald auch bei den Banater Lokalforschern Widerhall.

[34] Vgl. Schünemann, Konrad: *Zur Beurteilung der Schwabensiedlungen in Ungarn.* (Bemerkungen zur Darstellung des 18. Jahrhunderts in Szekfüs Ungarischer Geschichte). In: Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 4 (1932), Budapest, S. 283.

[35] Milleker, Felix: *Kurze Geschichte des Banats. Nach glaubwürdigen Quellen geschildert,* Wrschatz 1925.

[36] Ders.: *Geschichte der Seidenkultur in Süd-Ungarn,* Weschetz 1883.

[37] Hoffmann, Leo: *Kurze Geschichte der Banater Deutschen (1717-1848),* Temeschwar 1925.

[38] Lotz, Friedrich: *Aus der Vergangenheit der Gemeinde Odzaci,* Novi-Vrbas 1929, S. 5 f.

[39] Ders.: *Aus der Vergangenheit der Stadt Temesvar,* Neusatz 1939.

In Ungarn ergriff der Germanist Jakob Bleyer die Initiative zur Erforschung der Einwanderung und Integration der deutschen Kolonisten im Jahre 1928 mit dem Sammelband „Das Deutschtum in Rumpfungarn" und im Jahre 1929 mit der von ihm gegründeten Zeitschrift „Deutsch-ungarische Heimatsblätter". Bleyer stellte die Zeitschrift für die Forschung in den Nachfolgestaaten und in Deutschland zur Verfügung und es gelang ihm, die Zeitschrift zu einem internationalen Forum der Forscher auszubauen. Neben Studien über die Ansiedlung in Binnenungarn wurden hier auch wichtige Beiträge über das Banat veröffentlicht, so von **Richard Huss**[40], **Johann Schmidt**[41], **Leo Hoffmann**[42], **Irene Binder**[43] und **Georg Reiser**[44].

In Deutschland wurde die Migrationsgeschichte erst in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts zum intensiven Untersuchungsgegenstand. Als Aufruf galt gewissermaßen die 1932 gehaltene Rede von Max Miller, in der er eine richtunggebende Zusammenfassung von Ursachen und Zielen der schwäbischen Auswanderung im 18. und 19. Jahrhundert gab[45]. An Interesse gewann das Thema jedoch vor allem unter dem Aspekt der Volkstumsideologie. Heimatforscher in Württemberg und in den deutschen Siedlungsgebieten im Ausland machten sich an die planmäßige Erforschung der Aus- und Einwanderung unter der Leitung der im Jahre 1936 gegründeten Forschungsstelle „Schwaben im Ausland" in Stuttgart.[46] Sie wurde der „Hauptstelle für auslanddeutsche Sippenkunde" des Deutschen Auslandinstituts in Stuttgart angeschlossen und erhielt die Aufgabe, für jede württembergische Gemeinde eine Auswandererkartei und schließlich ein „schwäbisches Weltwanderbuch" zu erstellen.[47] So waren die zahlreichen Lokal- und Regionalstudien, die wertvolles Material an der Basis aufarbeiteten, meist stark genealogisch, familien- oder heimatgeschichtlich ausgerichtet.

[40] Huss, Richard: *Zur Banater Besiedlungsfrage 1770-1771*. In: Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 1 (1929), S. 11-16 79-83.

[41] Schmidt, Johann: *Ein kaiserliches „Angesinnen" die Ansiedlung des Banats betreffend.* In: Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 1 (1929), S. 211 – 214.

[42] Hoffmann, Leo: *Zur Geschichte der Ansiedlungen von 1736 – 38*. In: Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 2 (1930), S. 62-65.

[43] Binder, Irene: *Das Schicksal der im Jahre 1755 vertriebenen Hauensteiner im Banat.* In: Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 3 (1931). S. 58 68.

[44] Reiser, Georg: *Wandlungen der Ortschaft Mercydorf. Beitrag zur Siedlungsgeschichte des Banats.* In: Neue Heimatblätter 1 (1936), S 97-114.

[45] Miller, Max: *Ursachen und Ziele der schwäbischen Auswanderung.* In: Wurttembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte 42 (1936), S. 184-218

[46] Vgl. u.a. Ackermann, Gotthilf: *Auswanderer der Gemeinde Unterschlechtbach. Ein Beitrag zum schwäbischen Weltwanderbuch*, Unterschlechtbach 1936. – Glökler, Hugo *Die Auswanderung der Gemeinde Schönaich. Zugleich ein Beitrag zum schwäbischen Weltwanderbuch* [illegible] zur Heimatkunde von Schönaich Nr 6) Böblingen o.J

[47] Rapp, Eugen: *Forschungsstelle „Schwaben im Ausland"* [illegible] für auslanddeutsche Sippenkunde 1936, S. 150 f.

Besonders hervorzuheben aus dieser Zeit sind die wissenschaftlich gründlich fundierten Arbeiten von Hermann Roemer und Josef Kallbrunner. **Hermann Roemer** setzte sich – wie Lotz – zum Ziel, die württembergischen Archive auf die Auswanderung nach Ungarn zu prüfen und die Ergebnisse mit den österreichischen und ungarischen Quellen in Verbindung zu bringen, um so eine brauchbare Quellensammlung für die Forschung zusammenzustellen.[48] Roemer kam zwar über „programmatische Äußerungen" nicht hinaus, doch seine Arbeiten lieferten einen wichtigen Beitrag zur Erforschung der württembergischen Auswanderung.[49] Der Wiener Historiker und Archivar, **Josef Kallbrunner**[50], der die Aufmerksamkeit auf die Vielfalt und Bedeutung der Quellen in österreichischen Archiven hinlenkte, veröffentlichte aus den reichen Beständen der Wiener Hofkammer Listen der deutschen Auswanderer, die im Banat und in der Batschka angesiedelt wurden. Außer den Namen beinhalten Kallbrunners Angaben für die sozialhistorische Forschung wichtige Informationen über Beruf und Größe der Familien und lassen Phasen und Ablauf der Wanderung nach Südungarn erkennen.

In den 30er und 40er Jahren wurden historische und siedlungsgeographische Analysen durchgeführt, die der Wanderungsforschung neue Ansätze lieferten. Der Geograph **Karl Büttner**[51] untersuchte die Zusammenhänge zwischen Landschaft und Auswanderung in Württemberg und gelangte dabei zu der Feststellung, daß die Hauptgründe der württembergischen Auswanderung in den Zusammenhängen des Bodens, der Bevölkerungs- und Wirtschaftsstruktur der einzelnen Gebiete zu suchen sind.

Neue Wege in der Migrationsforschung suchte auch der Berliner Historiker **Konrad Schünemann**[52]. Er lehnte eine abgesonderte Wissenschaft vom Auslandsdeutschtum ab, denn, wie er betonte, „(...) es kommt nicht darauf an, bestimmte Volksgruppen isoliert herauszugreifen und darzustellen, sondern darauf, daß die gesamte künftige Geschichtswissenschaft sich eine bevölkerungsgeschichtliche Betrachtungsweise zu eigen macht." [53] Seine Arbeiten markieren den Anfang der modernen Ansiedlungsforschung mit sozialgeschichtlichen Ansätzen. In seiner Arbeit „Österreichs Bevölkerungspolitik

[48] Roemer, Hermann: *Auswanderungen aus dem Gau Württemberg-Hohenzollern nach Ungarn im 18. Jahrhundert.* In: Deutsches Blut im Karpatenbecken, Stuttgart 6(1941/42), S. 208.

[49] Ders.: *Die Auswanderung aus Markgröningen, Kreis Ludwigsburg, im Zusammenhang mit der württembergischen Auswanderung sippenkundlich dargestellt*, Ludwigsburg 1941.

[50] Kallbrunner, Josef-Wilhelm, Franz: *Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa* (Schriften der Deutschen Akademie Heft 11), München 1936.

[51] Büttner, Karl: *Die Auswanderung aus Württemberg. Ein Beitrag zur Bevölkerungsgeographie Württembergs.* In: Stuttgarter geographische Studien, Heft 64/65 1938.

[52] Vgl. über Schünemann: Tafferner, Anton: *Donauschwäbische Wissenschaft. Versuch einer geistigen Bestandsaufnahme und einer Standortbestimmung von den Anfängen bis zur Gegenwart.* In: Donauschwäbische Lehrer- und Forschungsarbeit 25 Jahre ADL (Donauschwäbisches Archiv, Bd. 5.), München 1973, S. 102 ff.

[53] Szekfü (wie Anmerk.32), S. 283.

unter Maria Theresia" [54] legte Schünemann anhand von fundierter Quellenforschung die Zusammenhänge von Ursachen, Bedingungen und Verlauf der Ansiedlung im 18. Jahrhundert dar. Anders als die bisherige Forschung sah er den Hauptgrund der Auswanderung nicht in der Wanderungslust der Deutschen oder in der Überbevölkerung der deutschen Gebiete, sondern im dringlichen Verlangen einiger europäischer und außereuropäischer Staaten nach Arbeitskräften.[55]

Nach Schünemann gab es in der österreichischen Monarchie drei Kräfte, die die Ansiedlung vorangetrieben haben. Die Grundherrschaften, deren Besitz ohne Menschen wertlos war, die ungarischen Stände, für die die wirtschaftliche Erschließung des Landes die Voraussetzung für einen größeren politischen Einfluß darstellte, und der habsburgische Gesamtstaat, dessen Politiker aus den Erfordernissen der Monarchie und aus der vorherrschenden staatswissenschaftlichen Betrachtung der Zeit eine systematische Bevölkerungspolitik fordern mußten. Diese Kräfte wirkten bis 1761 in Übereinstimmung miteinander. Als sich jedoch der absolutistische Gesamtstaat verfestigte, übernahm die staatliche Leitung die Initiative in der Kolonisation. Doch durch die Schwäche der österreichischen Impopulationspolitik konnte die Habsburger Monarchie den harten Wettbewerb um Kolonisten mit den anderen Werbern kaum aufnehmen und mußte sogar eine Bevölkerungspolitik zu ihren eigenen Ungunsten verfolgen. Denn infolge der zahlreichen Kriege und Raubzüge in Südwestdeutschland war eins der Hauptwerbungsgebiete für die südosteuropäische Kolonisation, das habsburgische Vorderösterreich, verarmt und untervölkert. Die Auswanderung mußte deshalb künstlich in Gang gebracht werden. Als Hindernis der theresianischen Impopulation betrachtete Schünemann neben dem komplizierten bürokratischen Apparat den ungarischen Nationalismus. Wie er meinte, richtete sich dieser keineswegs gegen die Kolonisation, sondern gegen die Methoden des kaiserlichen Ansiedlungswerks, d.h. gegen die gestiegenen finanziellen Aufwendungen und gegen die Ansiedlung von nicht bäuerlichen Elementen.

Die bis heute grundlegende Analyse der Banater Siedlungsgeschichte publizierte Schünemann im „Handwörterbuch der Auslanddeutschen" .[56] Er ordnete die Neubesiedlung des Banats in die Reihe der staatllichen Werke des Absolutismus ein, die aus der Verbindung theoretischer und praktischer Forderungen der Kameralisten und des Gesamtstaates erwachsen sind. Die Besonderheiten der Kolonisation des Banats sah Schünemann nicht nur in den merkantilistisch-populationistischen Zielen, sondern auch in den historischen Gebenheiten der österreichischen Monarchie und in den landwirtschaftlichen

[54] Schünemann: *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*, Berlin 1935.

[55] Vgl. auch Schünemanns Zusammenfassung seiner Arbeit in: Neue Heimatblätter 1 (1935/36), S. 332-334.

[56] Schünemann: *Banat: A. Das Deutschtum des Banats und seine Entwicklung bis 1918: Siedlungsgeschichte.* In: *Das Handwörterbuch des Grenz- Auslanddeutschtums*, Bd. I, Hg. von Carl Petersen/Paul Hermann Ruth/Otto Scheel/Hans Schwalm, Breslau 1933, S. 220-232.

Gegengenheiten des Banats. Die Wiederurbarmachung des Ackerlandes war Voraussetzung und zugleich Hauptziel der Kolonisation. Nach Schünemann zeigte das Banat die komplizierteste und wechselvollste Siedlungsgeschichte in ganz Europa, da die Ansiedlung durch staatlichen und herrschaftlichen Machtanspruch geleitet war, der für das organische Wachstum der einzelnen Völkergruppen wenig Spielraum zuließ.

Schünemann legte Ziele, Merkmale und Ergebnisse der einzelnen Perioden und Etappen der Kolonisation dar. Die größte Bedeutung bei der Besiedlung des Banats maß er der josephinischen Kolonisation bei, da sie nicht nur populationistisch, sondern auch physiokratisch bestimmt war. Danach sollten ausländische Kolonisten nur dann herangezogen werden, wenn von ihnen eine Verbesserung der landwirtschaftichen Methoden und Musterwirtschaften zur Schulung der einheimischen Nachbarn zu erhoffen war. Die Kolonistenwerbung richtete sich daher besonders auf solche Gegenden, die im Rufe einer besonders hoch entwickelten Bodenkultur standen. Eine Germanisierung des Landes wurde nicht beabsichtigt. Daß trotzdem das deutsche Element bei der Ansiedlung überwog, ergab sich nach Schünemann aus der Eigenart der Deutschen, nämlich aus ihrer Fähigkeit der Anpassung an neue Lebensumständen und der Umstellung auf moderne Betriebsformen. Die Deutschen hatten auch in den bäuerlichen Schichten einen erheblichen Prozentsatz von unternehmerischen Elementen, die bereit waren, der Kolonistenwerbung zu folgen, und die von dem österreichischen Absolutismus zur Verwirklichung der Reformpläne gerade benötigt wurden.

3. DIE FORSCHUNG SEIT 1945

Es konnte bis heute weder eine Gesamtdarstellung der deutschen Auswanderung noch der Einwanderung geschrieben werden. Die Gründe dafür liegen in der Weitschichtigkeit des Materials und in der Fülle der mit der Wanderung zusammenhängenden Fragen soziologischer und wirtschaftlicher Natur, wie auch in der Vielfalt der Gesichtspunkte und der Verschiedenheit der räumlichen und zeitlichen Voraussetzungen, denen die Geschichtsschreibung Rechnung zu tragen habe. Nach 1945 hatte darüber hinaus das Thema viele Historiker gerade infolge der politisch-ideologischen Aktualisierung der Geschichte der Auslandsdeutschen in der 30er und frühen 40er Jahren sowohl in Deutschland als auch in Südosteuropa abgeschreckt. In Deutschland zeigte man sich außerdem gegenüber bevölkerungs- und sozialgeschichtlichen Fragestellungen lange reserviert. So konzentriert sich die Forschung auf die Organisation der Wanderung und auf die Auswanderungspolitik der einzelnen Territorialstaaten. Für die wenigen Autoren, die sich mit der deutschen Auswanderung nach Südosteuropa beschäftigen, ist außerdem kennzeichnend, daß sie zwar wichtige und umfangreiche Namenslisten von Auswanderern oder Dokumente über die

Kolonisation veröffentlichen, doch das Material weder intensiv auswerten noch in einen größeren historischen Rahmen stellen. Einer dieser Autoren, der Autodidakt **Werner Hacker**, setzte sich zum Ziel, die Auswanderer aus Südwestdeutschland anhand der Quellen in den Staats-, Kreis-, Stadt- und Privatarchiven Südwestdeutschlands systematisch zu erfassen. Seine Dokumentation stellt deshalb eine wichtige Grundlage der qualitativen Forschung dar.[57] An einer Auswandererkartei der württembergischen Auswanderer arbeitet **Hans Glatzle** im Hauptstaatsarchiv in Stuttgart, dessen Angaben zu den Auswanderern eine solide Grundlage zur Auswertung der Struktur der Auswanderer geben.

Die bisher einzige, moderne sozialgeschichtliche Bearbeitung der württembergischen Auswanderung legte **Wolfgang von Hippel**[58] vor, wobei sein Hauptinteresse den Ursachen, Motiven und der Struktur der Auswanderung vor allem im 19. Jahrhundert und nach Amerika galt. Die Fragen nach Zielen und Methoden der württembergischen Auswanderungspolitik und Motiven der Auswanderung nach Südosteuropa im 18. Jahrhundert blieben teilweise unbeantwortet. Der Hauptgrund dafür ist die Tatsache, daß durch die territoriale Zersplitterung des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation, aber auch noch in der Zeit des Deutschen Bundes, die Quellen weit verstreut sind, wodurch die Aufarbeitung des Themas besonders langwierig ist. Angesichts dieser Sachlage erschien es Hippel zweckmäßig, die Auswanderung zunächst in engumgrenzten Räumen zu erforschen, um den Wanderungsvorgang (Verlauf, Gründe und Struktur) aus der Perspektive des Herkunftsgebietes unter demographischen und sozialgeschichtlichen Fragestellungen zu untersuchen.[59]

In Ungarn wurde nach 1948 die Geschichtswissenschaft im Sinne der marxistischen Ideologie zum organischen Bestandteil der Politik degradiert. Die Geschichtswissenschaft erhielt unter anderem die Aufgabe, die progressive Rolle der Arbeiterklasse nachzuweisen und die Errungenschaften des sowjetischen

[57] Hacker, Werner: *Auswanderungen aus dem früheren Hochstift Speyer nach Südosteuropa und Übersee im XVIII. Jahrhundert*, Kaiserslautern 1969. – Ders.: *Auswanderer vom Oberen Neckar nach Südosteuropa im 18. Jahrhundert*, München 1970. – Ders.: *Auswanderungen aus dem nördlichen Bodenseeraum im 17. und 18. Jahrhundert*, Singen 1975. – Ders.: *Auswanderungen aus dem südöstlichen Schwarzwald zwischen Hochrhein, Baar und Kinzig insbesondere nach Südosteuropa im 17. und 18. Jahrhundert*, München 1975. – Ders.: *Auswanderungen aus Oberschwaben im 17. und 18. Jahrhundert archivalisch dokumentiert*, Stuttgart/Aalen 1977. – Ders.: *Auswanderungen aus Baden und dem Breisgau. Obere und mittlere rechtsseitige Oberrheinlande im 18. Jahrhundert archivalisch dokumentiert*, Stuttgart/Aalen 1980. – Ders.: *Kurpfälzische Auswanderer vom Unteren Neckar. Rechtsrheinische Gebiete der Kurpfalz*, Stuttgart/Aalen 1983.

[58] Hippel, Wolfgang von: *Auswanderung aus Südwestdeutschland. Studien zur württembergischen Auswanderung und Auswanderungspolitik im 18. und 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1984.

[59] Ebenda, S. 20.

Systems zu preisen.[60] So wurde die deutsche Minderheit in Ungarn von der Historiographie als soziale Gruppe – mehrheitlich aus Bauern bestehend – als eine rückständige Schicht eingestuft und als ethnische Gruppe — wegen ihrer Rolle im Zweiten Weltkrieg – kollektiv verurteilt. Von der dogmatischen Geschichtsschreibung im Zeitalter des Kalten Krieges, die die Ost-West-Beziehungen zuspitzte, und als Österreich mit den Habsburgern und West-Deutschland mit den „Imperialisten" gleichgesetzt wurden[61], wurde der deutsche Kolonist als Mittel der Germanisierungspolitik und als ein Frèmdkörper im ungarischen Staat bewertet.[62]

Nach der mehr oder weniger scheinbaren Liberalisierung seit den 1960er Jahren wandte sich die Geschichtsschreibung erneut den authentischen Quellen und neuen Forschungsmethoden zu. Als erste unter den ungarischen Historikern erklärte **Ágnes Várkonyi** im Jahre 1970, daß die Teilergebnisse der Einwanderungsforschung keinen Zusammenhang darstellen, und die Schlußfolgerungen oft im unauflöslichen Widerspruch zueinander stehen. Den Ausweg aus der von der täglichen Politik und dem Nationalismus belasteten Geschichtsschreibung erblickte sie in der Anwendung der modernen wirtschaftlichen und gesellschaftshistorischen Methoden.[63] In einer Studie über die Probleme der Agrarstruktur und der Inbesitznahme des Bodens im 18. Jahrhundert[64] untersuchte sie die Faktoren der Herausbildung von Agrar- und Sozialstrukturen in den entvölkerten Gebieten und kam zu der Schlußfolgerung, daß die Unterschiede im juristischen und wirtschaftlichen Status der Urbewohner und der fremden Kolonisten schon bald nach der Ansiedlung verschwanden, da die Agrar- und Sozialstruktur der Bauern auf den nach der Vertreibung der Türken wieder in Besitz genommenen Gebieten von den gleichen Einflüssen und Verhältnissen geprägt wurden. Várkonyi leugnete den Unterschied zwischen Binnenwanderern und Kolonisten, wobei sie bei der Begründung ihrer These lediglich die Ergebnisse ihrer Forschungen auf der Tiefebene einbezog, wo jedoch die Zahl der fremden Kolonisten im Vergleich mit Südtransdanubien oder mit dem Banat stets niedrig blieb.

Unter dem Aspekt der landwirtschaftlichen Entwicklung im 18. Jahrhundert veröffentlichten **Imre Wellmann** und **Bertalan Andrásfalvy** in den 70er und 80er Jahren Studien über die Neubesiedlung nach der Türkenzeit und die Integration der

[60] Vgl. Fischer, Holger: *Politik und Geschichtswissenschaft in Ungarn*, München 1982.

[61] Niederhauser, Emil: *Maria Theresia in der ungarischen Geschichtsschreibung*. In: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder.* Hg. von Anna M. Drabek/ Richard G. Plaschka/ Adam Wandruszka, Wien 1982, S. 37 f.

[62] Vgl. u.a. Mód, Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*, Budapest 1951 – *A magyar nép története. Rövid áttekintés*, Budapest 1951. – *Magyarország története 1526 – 1790: A késöi feudalizmus korszaka*, Budapest 1962

[63] Várkonyi, Àgnes: *Agrárstruktúra és a föld birtokba vételének problémái Magyarországon a török kiüzése után*. In: Történeti Szemle XIII (1970) 1, S. 22.

[64] Ebenda, S. 21–34.

deutschen Bauern. Wellmann betonte die Notwendigkeit der Besiedlung der befreiten Gebiete mit fremden Kolonisten aus demographischen und wirtschaftlichen Gründen[65], Andrásfalvy unterstrich den Modellcharakter der Wirtschaftsführung und Wertordnung der deutschen Ansiedler bei der Wiederurbarmachung Südtransdanubiens und des Banats.[66]

Heute werden sowohl in Ungarn als auch in Deutschland intensive Migrationsforschungen betrieben, wobei im Mittelpunkt der Forschung die Auswanderung nach Übersee steht. Die deutsche Aus- bzw. Einwanderung nach Südosteuropa ist weder in Deutschland noch in Südosteuropa selbst ein sonderlich intensiv bestelltes Feld moderner historischer Forschung. Angesichts der mangelnden Vorarbeiten erscheint es notwendig, die deutsche Aus- bzw. Einwanderung in das Königreich Ungarn zunächst in von Wolfgang von Hippel vorgeschlagegen engumgrenzten Räumen zu erforschen und dabei die qualitativen Quellen mit den quantitativen Ergebnissen zu verbinden. Schließlich erscheint es erfolgversprechend, die Auswanderung mit der Einwanderung zu verbinden, d.h. das Schicksal von Auswanderergruppen in der alten wie auch in der neuen Heimat zu verfolgen, um neue Erkenntnisse über die auswanderungsfördernden und -hemmenden Faktoren und über die aus der alten Heimat mitgenomme Wirtschafts- und Lebensformen, Mentalität etc. der Kolonisten sowie deren Veränderungen und Auswirkungen im Zusammenleben mit den anderen Ethnien zu gewinnen. Eine intensive Untersuchung der historischen Migrationsbewegungen im Banat nicht zuletzt durch die Erschließung und Bearbeitung der Archivbestände in Temeswar (für das Kameral-Banat) und in Karanschebesch (für die Militärgrenze) würde wichtige Aufschlüsse für die Beantwortung der von der Forschung gestellten Fragen liefern.

[65] Wellmann, Imre: *Népesség és mezögazdaság a XVII. és a XVIII. század fordulóján.* In: Történelmi Szemle XVIII (1975), S. 701-730. – Ders.: *Die erste Epoche der Neubesiedlung Ungarns nach der Türkenzeit (1711-1761).* In: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 26 (1980) 3-4, S. 241-304.

[66] Andrasfalvy, Bertalan: *Bäuerliche Lebensform-Modelle und deren ökologisch-gesellschaftliche Bedingungen im südlichen Teil Ungarns im XVIII. Jahrhundert.* In: *Etudes historiques hongroises 1990* publiées à l'occasion du XVIIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois, Bd. I: *Settlement and Society in Hungary.* Hg. von Ferenc Glatz, Budapest 1990, S. 159 – 189.

CARANSEBEŞUL LA ÎNCEPUTUL CELEI DE-A DOUA STĂPÂNIRI HABSBURGICE (1688)

COSTIN FENEŞAN

La 4 august 1688, după capitularea fără luptă şi retragerea garnizoanei otomane, trupele imperiale de sub comanda generalului Veterani au luat în stăpânire importanta cetate şi aşezare urbană de la Caransebeş[1]. Cu câteva luni mai înainte unităţile militare habsburgice ocupaseră alte două centre de importanţă strategică din Banatul otoman: Lipova, la 19–23 mai şi Lugojul, la sfârşitul aceleiaşi luni mai a anului 1688[2]. La scurt timp după aceea, imperialii reuşeau să-şi impună controlul militar şi asupra culoarului Timiş-Cerna, cu însemnatele fortificaţii de la Mehadia şi Orşova, precum şi asupra Văii Almăjului[3]. Abia instalată, administraţia militară imperială s-a confruntat curând cu o problemă care urma să greveze puternic raporturile de drept public şi privat din noul teritoriu în timpul celei de-a doua stăpâniri habsburgice asupra Banatului de munte (1688–1699). În urma trupelor imperiale, la Caransebeş au revenit numeroşi mici nobili şi orăşeni (sau descendenţii acestora), care fuseseră nevoiţi să-şi părăsească oraşul şi bunurile imobiliare după capitularea fără luptă din septembrie 1658. Atunci fostul banat al Caransebeşului şi Lugojului – cunoscut în documente şi sub denumirea de comitat al Severinului sau de district al Caransebeşului – împreună cu principalul său centru urban fortificat fuseseră cedate Porţii de principele ardelean Acaţiu Barcsay în schimbul confirmării sale în domnie, iar apoi înglobate eialetului Timişoara. Nu e mai puţin adevărat că şi în timpul stăpânirii otomane în acest teritoriu existase o formă de condominiu fiscal osmano-transilvănean, asemănătoare celei de la hotarele de vest şi de nord-vest ale principatului autonom, în zona Oradiei şi a celor „cinci comitate"[4]. Cum cercetarea acestui fenomen pentru zona de la hotarele

[1] Vezi în acest sens relatarea unui martor ocular, Samuel Keresztesi, către principele ardelean Mihail Apafi I în *Török-magyarkori állam-okmánytár*, ed. Szilády Á. şi Szilágyi S., vol. VII, Pesta, 1872, doc. CCXXXI, p. 296.

[2] Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. I, Budapesta, 1877, p. 101.

[3] O prezentare succintă a operaţiunilor militare osmano-habsburgice în zona de munte a Banatului în anii 1689–1697 la Costin Feneşan, *Comitatul Severinului la sfârşitul secolului al XVII-lea*, în „Tibiscum" (Studii şi comunicări de etnografie-istorie), vol. VII, Caransebeş, 1988, p. 190 şi urm.

[4] În părţile de câmpie ale Banatului, transformate în eialet ca urmare a campaniei militare din 1552, existenţa unui condominiu fiscal osmano-transilvănean este probată încă în deceniul al şaselea al secolului al XVI-lea, cf. Cristina Feneşan, *Das Fiskalkondominium im Temeswarer Eyalet während des 16. Jahrhunderts*, în „Türk Tarih Kurumu Yayinlari", vol. XXVI, nr. 4 (V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve Iktisat Tarihi Kongresi, Istanbul, 21–25 Ağustos), Ankara, 1990, p. 459 şi urm.

„Revista istorică", tom VII, nr. 1–2, p. 73 – 85, 1996

fostului banat caransebeşan cu principatul ardelean se află abia la început[5], este încă riscant să ne pronunţăm asupra caracterului raporturilor de proprietate şi fiscale atât în mediul rural cât şi în cel urban. Ştim însă cu certitudine că printre cei implicaţi în funcţionarea regimului de condominiu – *mutatis mutandis* a unei adevărate administraţii în „exil" a comitatului Severin – s-au numărat tocmai reprezentanţi ai micii nobilimi şi ai orăşenimii din părţile Caransebeşului şi Lugojului (de ex. comitele severinean Daniel Kún şi vicebanul/vicecomitele Nicolae Căstruţ în 1670)[6], care se refugiaseră după 1658 mai ales în comitatele Hunedoara şi Alba, unde deţineau de mai înainte sau dobândiseră mai apoi diferite proprietăţi imobiliare. După retragerea garnizoanei şi a autorităţilor otomane de la Caransebeş (4 august 1688), revenirea din exilul apropiat a celor deposedaţi la 1658 sau a urmaşilor acestora, a pus administraţia militară imperială în faţa unei dileme stânjenitoare. Bazată pe dreptul războiului (*ius belli*), aceasta socotea să administreze teritoriul cucerit fără a mai ţine seama de realităţi, titluri şi drepturi anterioare dominaţiei otomane. Caransebeşenii reveniţi la vatră după un exil de exact 30 de ani pretindeau, pe de altă parte, o *restitutio in integrum*, o repunere deplină în drepturile de care se bucuraseră până la 1658[7]. În acest scop, reprezentanţii lor întreprinseseră încă la mijlocul lunii august 1688 demersuri pe lângă Jakob Wenzel von Sternbach, comisarul militar al comitatului Severinului şi al districtului Almăjului. Dorind, pe semne, să nu îndepărteze bunele sentimente ale caransebeşenilor faţă de noua stăpânire, Sternbach a dispus constituirea unei comisii cu scopul de a conscrie casele şi alte bunuri imobiliare de la Caransebeş revendicate de proprietarii lor din 1658 ori de urmaşii acestora. Din comisie făceau parte baronul Mihail Száva, comisar imperial adjunct pentru oraşul Caransebeş, târgul Lugoj şi districtul acestora (*in civitate Karansebes et oppido Lugos districtuque eorum substitutus commissarius*), iar din partea petiţionarilor notarul caransebeşan Ioan Adam Thordai de Cluj, precum şi nobilii Francisc Jósika (Iojică) din Caransebeş şi Ioan Lugasi din Lugoj. Întrunită în casa din Caransebeş a nobililor Lazăr şi Petru Turnea (Tornya) de Turnu, comisia a procedat, la 30 august 1688, la audierea mărturiilor depuse de „nobilii care, înainte ca duşmanii neamului creştin să-i fi deposedat, au stăpânit bunuri ... înlăuntrul şi în afara zidurilor oraşului, cu drept veşnic, potrivit cu privilegiile lor" (*infrascripti domini nobiles, antequam Christiani nominis hostes ipsis ademissent, intra et extra murum civitatis ... bona iuxta privilegia sua perennali iure possedissent*).

Pentru problema condominiului fiscal osmano-transilvănean la hotarele de vest şi de nord-vest ale principatului, cf. Cristina Feneşan, *L'origine du condominium fiscal osmano-transylvain*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", vol. XXVIII (1990), nr. 1–4, p. 89 şi urm.

[5] Vezi Cristina Feneşan, *Quelques aspects du condominium osmano-transylvain au XVIIe siècle*, în „Osmanlî Araştîrmalarî", vol. XI, Istanbul, 1991, p. 111 şi urm.

[6] *Ibidem*, p. 114–115 şi p. 121. Este semnificativ faptul că declaraţia comitelui de Severin, Daniel Kún, din 28 ianuarie 1670, cu privire la unele părţi de moşie de la Zlagna, este dată tocmai din Caransebeşul aflat pe atunci sub stăpânire otomană.

[7] Costin Feneşan, *op. cit.*, p. 191.

Pentru a fi conscrişi proprietarii caselor aflate în interiorul incintei fortificate a oraşului[8], au depus mărturie opt nobili caransebeşeni, cărora li s-au adăugat şase juraţi din noul sfat orăşenesc, precum şi judele suburbiei (*iudex eiusdem civitatis suburbii*), care va fi dat desluşirile necesare şi cu privire la „cei din suburbie sau târgoveţii din afara zidurilor zisului oraş, locuitori sau cetăţeni a şase uliţe" (*suburbani vel oppidani extra murum civitatis praementionate incolae vel cives sex platearum*). E de remarcat faptul că toţi aceşti martori erau în vârstă de peste 50 de ani, fiind adulţi în momentul abandonării Caransebeşului la 1658 şi cunoscând, prin urmare, cât se poate de bine realităţile din vremea principatului. Dintre nobili au depus mărturie Nicolae Luncăviţan (Lunkaviczai) în vârstă de 60 de ani, Ioan Cliciovan (Klicsovai), având tot 60 de ani, Ioan Fodor de 65 de ani, Nicolae Găman de 50 de ani, Ştefan Henczi de 60 de ani, Mihail Sârbina de 67 de ani, Nicolae Popa de 58 de ani, Mihai Străjan de 65 de ani, precum şi Ioan Papp, judele comunităţii orăşeneşti din suburbia aflată *extra muros*, în vârstă de 60 de ani. Din sfatul orăşenesc nou-constituit au fost ascultaţi ca martori următorii juraţi: Nicolae Cărăstău (Karaszto) de 75 de ani, Ioan Bokány de 70 de ani, Ioan Leşul de 50 de ani, Ioan Vâtcă de 65 de ani şi diacul Nicolae de 55 de ani. Se mai cuvine remarcat şi faptul că unul dintre membrii comisiei de conscriere, Francisc Jósika, fusese în 1653–1654 unul din cei doi vicecomiţi ai Severinului[9]. E de presupus cu destul temei că, înainte de a purcede la înregistrarea mărturiilor, comisia şi martorii vor fi cercetat la faţa locului situaţia existentă, probabil în prezenţa vechilor proprietari sau a urmaşilor acestora, care îşi revendicau drepturile[10]. Rezultatul perieghezei, coroborat cu depoziţia martorilor, s-a concretizat prin înregistrarea a 170 clădiri (case), locuri de casă şi alte bunuri imobiliare (mori, vii, grădini) aflate în interiorul incintei fortificate a Caransebeşului. Proprietarii acestora provin din rândul familiilor de mici nobili şi orăşeni – în marea lor parte români –, care îşi aveau obârşia la Caransebeş încă din secolele anterioare[11]: Micşa, Bibi, Jósika, Fodor, Fiat Luncăviţan, Măcicaş (Macskási), Bobic, Halici, Lăţug, Mărgan (Márgai), Turnea, Groza, Colovic, Oboroc, Giurma, Kún, Tivadar, Gârleşteanu (Gerlistyei), Peica, Vaida, Găman, Ivul, Floca. Din rândul clădirilor se cuvine

[8] Cu privire la cetatea Caransebeşului (citadela şi oraşul fortificat) în momente cruciale pentru evoluţia sa (1688, 1690, 1695) cf. Gh. Sebestyén, *Unele cetăţi ale Banatului şi desenele lui L. F. Marsigli*, în „Monumente istorice şi de artă", anul IV, nr. 1/1984, p. 42–44; idem, *O pagină din istoria arhitecturii. Renaşterea*, Bucureşti, 1987, p. 94–98; dar mai ales L. Groza, *Aspecte militare ale Caransebeşului medieval*, Lugoj, 1993, p. 11–12, 23–28, 32–36, 38–40 şi 47 (cu multe amendări şi întregiri ale celor afirmate de Gh. Sebestyén).

[9] Pesty Fr., *op. cit.*, vol. I, p. 328.

[10] În lista de conscriere se face de altfel menţiunea dacă este vorba de vechiul proprietar de la 1658 sau de urmaşii acestuia. De asemenea, este marcat şi decesul proprietarului de drept, dacă acesta a survenit până la 1688.

[11] Costin Feneşan, *Documente medievale bănăţene (1440–1653)*, Timişoara, 1981, *passim*.

remarcată casa primăriei (*domus civitatis*), casa parohială (*domus ecclesiastica*), aparţinând cu mare probabilitate călugărilor franciscani, dar şi casa lui Nicolae Stanca (Sztanka), pe care proprietarul o lăsase prin testament „bisericii românilor" (*templum Valachorum*)[12]. În acelaşi timp poate fi sesizat statutul special al unor case, ai căror proprietari nu proveneau din rândul exilaţilor de la 1658. Situaţia de drept a acestora – aşa cum este înregistrată în conscripţia din 30 august 1688 – avea să constituie de altfel un obiect de dispută până la sfârşitul celei de-a doua stăpâniri habsburgice asupra Caransebeşului. Astfel, noul notar al oraşului, Ioan Adam Thordai de Cluj, îşi revendica dreptul de proprietate asupra casei şi terenului cumpărate de la Lazăr şi Petru Mészáros cu încuviinţarea generalului Veterani. Samuel Keresztesi, cel care vestise principelui ardelean Mihail Apafi I căderea Caransebeşului în mâinile imperialilor, pretindea să-i fie recunoscut dreptul de proprietate asupra casei şi a terenului cumpărate de la Grigore Tivadar, tranzacţie ce-i fusese confirmată printr-un act de danie (*collatio*) al aceluiaşi general Veterani. Ştefan Naláczi, un nobil originar din părţile Haţegului, dorea confirmarea dreptului său de proprietate asupra casei diacului Francisc, obţinută tot în urma unui act de danie a generalului Veterani. În fine, generalul Mihail Teleki, cancelarul principelui ardelean, era la rându-i beneficiarul unui act de danie din partea aceluiaşi general imperial, revendicând recunoaşterea dreptului său de proprietate asupra casei care aparţinuse lui Ştefan Oláh (Românu). În toate aceste cazuri era stipulată prevederea expresă, ca valabilitatea actelor de munificenţă a generalului Veterani să depindă de ratificarea ulterioară din partea împăratului Leopold I[13]. Şi în acest caz, ca de altfel şi în problema stabilirii sistemului de administrare şi a organelor acestuia în comitatul Severinului aflat sub ocupaţie militară imperială, s-au confruntat două tendinţe sensibil opuse. Pe de o parte s-a afirmat concepţia autorităţilor centrale ale Imperiului habsburgic (Camera Aulică şi Comisia Neoacquistică), potrivit căreia dreptul de proprietate asupra bunurilor imobiliare din teritoriile luate Porţii revenea – fără recunoaşterea unor drepturi anterioare, în temeiul dreptului războiului, împăratului ca stăpân suprem asupra pământului (*oberster Grundherr*), cu titlul de *dominium eminens*. Drept urmare, toate proprietăţile imobiliare (în speţă pământul) din teritoriile pierdute de Poartă urmau să fie conscrise, fiind apoi arendate de Camera Aulică celor înregistraţi ca deţinând uzufructul lor, fără ca din dreptul la folosinţă să poată decurge vreun titlu sau drept de proprietate. Natura relaţiilor de proprietate – adică cea deplină sau doar dreptul de uzufruct – urma să fie stabilită definitiv abia după încheierea

[12] Cu această menţiune din urmă, socotim că a fost lămurită în mod convingător dilema cu privire la existenţa bisericii ortodoxe în interiorul incintei fortificate a Caransebeşului.

[13] Vezi daniile acordate în condiţii similare de generalul Veterani şi altor caransebeşeni în anii 1689–1691, la Costin Feneşan, *Comitatul Severinului*, doc. I, II, V (p. 204–206, 209).

păcii cu Poarta. Pe de altă parte, s-a manifestat pretenţia constantă a nobilimii severinene de a fi repusă integral în statutul de proprietar asupra bunurilor imobiliare deţinute până la 1658. Printr-o hotărâre din 24 iulie 1689 a Camerei Aulice s-a decis ca, până la efectuarea unei conscripţii exacte a bunurilor şi a celor care le revendicau, proprietarii urmau să se bucure de dreptul de uzufruct în schimbul unei arende plătite fiscului imperial, fără ca de aici să rezulte vreun drept de proprietate reală[14].

Cunoscând poziţia de principiu a Camerei Aulice, este pe deplin explicabil eşecul înregistrat la Curtea imperială de către delegaţia caransebeşană plecată spre capitala Imperiului încă la scurt timp după efectuarea conscripţiei din 30 august 1688[15]. Încercarea caransebeşenilor de a-i pune pe imperiali în faţa unui fapt împlinit – iar aceasta tocmai în momentele când oştile habsburgice înregistrau succes după succes – s-a dovedit precipitată şi prematură. Sorţii schimbători ai armelor aveau să înlocuiască la Caransebeş vulturul imperial cu semiluna de nu mai puţin de trei ori în decursul a şapte ani. În acest context, orice dispută în privinţa dreptului de proprietate sau doar de uzufruct pălea în faţa competiţiei dintre viaţă şi moarte.

Caransebeş, 1688 august 30

Nos, Michael Száva de Alba Julia, Sacratissimae Caesareae Regiae Maiestatis in civitate Karansebes et oppido Lugos districtuque eorum substitutus commissarius, Joannes Adám Thordaj de Colosvár, dictae civitatis iuratus notarius, Franciscus Josika de Karansebes et Joannes Lugasi de eadem Lugas, nobiles, damus pro memoria per praesentes, quod cum nos, ex commissione magnifici domini, domini Jacobi Venczel de Sternbach, comitatus dicti Szörinyiensis et districtus Halmagyiensis bellici commissarii, in hoc anno praesenti 1688, die vero 30. mensis Augusti, in civitate praedicta Karansebes et comitatu praeallegato Szörinyiensis existentes adiacentes, domum et curiam nobiliarem egregiorum dominorum Lazari et Petri Tornya de Torny accessissemus, ibi universos et singulosque testes infrascriptos vigore commissionis dicti domini, domini Jacobi Venczel, nostri in praesentiam citatos, exacto prius ab eisdem firmissimo iuramenti sacramento ad fidem eorum Deo debitam, de et super negocio infrascripto fideliter examinavimus, qui hoc ordine et modo fassi sunt, ut videlicet infrascripti domini nobiles (antequam Christiani nominis hostes ipsis ademissent) intra et extra murum civitatis inferius declarata bona iuxta privilegia sua perennali iure possedissent.

[14] *Ibidem*, doc. III, p. 206–207.

[15] *Ibidem*, p. 197 Hotărârea de trimitere a delegaţiei fusese luată de congregaţia din 31 august 1688 a nobilimii severinene.

Incipiento à Porta maiori et inferiori ad sinistram:

Stephanus Mixa atque Stephanus Szegedi		Nicolaus Mixa intra murum civitatis duas curias, villas exterius vineas, prata, foenilia, agros, hortos, seminaturas, pomarios et molendina.
Catharina Bibi vidua	†	Nicolaus Bibi unam curiam et alias appertinentias praeter molendinum.
Catharina vidua cum duobus filiis	†	Gligor, unam curiam, similem huius Nicolai Bibi ratione appertinentiarum.
vidua Anna	†	Michael Bago, similem.
Franciscus Csula Jacobus Olasz	†	Franciscus Josika senior, praementionatas omnes appertinentias et molendinum.
Franciscus, Petrus et Volfangus sui propinquiores debeant curare.		Franciscus junior et Volphgangus Josika junior, similiter. Stephanus Josika, omnes appertinentias praeter molendinum.
personaliter apparuit		Joannes Fodor, omnes appertinentias et molendinum.
Nicolaus Simonfi perilluster dominus Naláczi		Petrus Magyar, appertinentias praeter molendinum.
Michael Lunkaviczai		Tobias Fiath, similiter.
Joannes Bobik et Ladislaus		Michael Bobik, similiter.
Joannes Marin		Michael Halics, similiter.
Joannes Macskási, legitimus successor		Joannes Rada, similiter. Franciscus Macskási, alias appertinentias praeter vineas et molendinum.
idem nomine		Petrus Macskási, duas curias cum appertinentiis et molendina.
idem nomine		Gabriel Laczugh, similiter.
Georgius M(árgai)		Stephanus Márgai, similiter.
Petrus J(osika)		Petrus Josika, similiter.
Andreas Barb		Georgius Tornya, similiter.
Joannes Marin		Volphangus Macsovan, similiter.
idem nomine		Jacobus Olasz, similiter.
Michael Száva	†	Georgius Csáktornyai, villam et vineam, aliud nihil.
Joannes Klicsovaj		Franciscus Groza, omnes appertinentias praeter molendinum.

Michael Oborok	†	Michael Lupsik, similiter. Gondor Miklos deponálta, vete az 3 forintot.
Nicolaus Orban		Michael Borbély, similiter.
Michael et Stephanus	†	Stephanus Olthian, similiter.
idem nomine	†	Nicolaus Szabó, similiter.
Cosmas		Nicolaus Bék(é)s, similiter.
Lucas	†	Petrus Oborok, similiter.
Nicolaus Kolovik		Daniel Lugasi, similiter.
Christophorus	•	Stephanus Gyurma, similiter.
Michael Halmagyi et Moises Csula		Petrus Gyurma, similiter.
Joannes Popa	†	Franciscus Mihuly, similiter.
idem nomine		Joannes Lesul, similiter.
Michael Ivul		Jacobus Fiat, similiter; deserta.
Daniel, Alexander et Gabriel		Gabriel Kun, cum omnibus appertinentiis praeter molendinum.
Christina Macskási		Stephanus Marin, sine haereditate externa.
Joannes Thordaj		Lazari et Petri Mészáros per emptionem et excellentissimi domini, domini generalis Veterani, usque ad ulteriorem Suae Maiestatis dispositionem, collationem, cum appertinentiis praeter molendinum suprascripti Joannis D. Thordaj. Ezt magoknak kel kérni kegyelmesen.
Joannes Tornya aliter Joannes Nyakazo		Petrus Simon, cum appertinentiis praeter molendinum.
Gabriel		Georgius Simon, similiter.
Michael Fodor		Stephanus Simon, cum omnibus appertinentiis et molendino.
Andreas		Joannes Tivadar, similiter.
Gabriel More		Caspar Tivadar, cum aliis appertinentiis praeter molendinum.
Gregorius Karaszto		Joannes Csorcsok, similiter.
Joannes Gavrilla		Theodorus Bredina, similiter.
Stephanus		Thomas Literati, similiter.
Nicolaus Tornya		Lazarus Lazar, similiter.
Nicolaus Szibiar	†	Nicolaus Lungul, similiter.

idem nomine		Joannes Flore, omnes appertinentias et molendinum.
Gregorius Karaszto		Nicolaus Majlat, omnes appertinentias praeter molendinum.
nemo NB.		Stephanus Plesko, similiter. Nicolaus Arinyik filius, non Stephani Plesko.
idem nomine		Joannes Lupa, similiter.
idem nomine	†	Joannes Girga, similiter.
Joannes Miklucza		Paulus Miklucza, similiter.
Michael Graecus		Joannes Kelemen, similiter.
Joannes Karaszto		Michael Karaszto, similiter.
filios habet		Matthias Bona, similiter.
Elias		Georgius Bicza, similiter.
Colovik Nicolaus		Nicolaus Strasan, similiter.
Ladislaus Lenka		Lazarus Benye, similiter.
Stephanus Literati filius Thoma suprascripti		Nicolaus Petracz, similiter.
Joannes Flore et Joannes Gellestei, legitimi successores per genealogiam Castrucz		Gregorius Tivadar, similiter; ex collatione excellentissimi domini generalis Veterani, usque ad ulteriorem Suae Maiestatis dispositionem possidet spectabilis ac generosus dominus Samuel Keresztesi. Ezt is megh kért kezein.
idem nomine	†	Joannes Gojka, appertinentias praeter molendinum.
filios duos habet	†	Joannes Bicza, similiter.
Joannes Ilosvai		Stephanus Gellestej senior, similiter.
Georgius		Nicolaus Gellestej junior, similiter.
Nicolaus et Joannes		Stephanus Gellestej junior, similiter.
in ratione Templi	†	Nicolai Sztanka, cum paucius appertinentiis testamentaliter fuit legata ad templum Valachorum.
relicta Joannis condam Nemes de Ribicze		Gabriel Gellestei, cum omnibus appertinentiis praeter molendinum.
Joannis Lugasi relicta		Franciscus Pejka, similiter.
NB. filiam habet		Michael Zeik, unica vinea, aliud nihil; fertur, vendidisse Joanni condam Lugasi.
Michael Marko		Joannes Krécz, cum appertinentiis, sine molendino.
praesens		Petrus Marko, similiter.

idem nomine		Nicolaus Szuia, similiter.
adest		Nicolaus Karaszto, similiter.
Elias et Michael ac Joannes		Petrus Szabó, similiter.
Nicolaus	†	Andreas Mexa, similiter.
idem nomine	†	Franciscus Karaszto, similiter.
Gregorius		Georgius Karaszto, similiter.
adest		Michael Szirbina, similiter.
Joannes Kusztris	†	Joannes Gondor, similiter.
Michael	†	Matthaeus Borlovan, similiter.
nepos, coriaris in Hunyad		Joannes Borgye, vineam et molendinum, aliud nihil.
vivit et adest		Joannes Bokány, appertinentias omnes praeter molendinum cum Michaele Bokány, fratre suo, possidet.
Demetrius	†	Gregorius Peldas, appertinentias omnes praeter molendinum.
Volphangus Josika		Laurentius Gyuraka, similiter.
nepotes Stephanus Kadar et alii		Nicolaus Domsa, praeter vineas et molendinum alias appertinentias. Gregorius Domsa, omnes appertinentias praeter molendinum.
Catharina		Michael Frusa, similiter.
Nicolaus et Joannes Gellestej, Joannes Tornya		Nicolaus Bukur, similiter.
sunt praetendenti		Joannes Gyura, similiter.
Nicolaus Szuja	†	Nicolaus Gera, similiter.
adest		Joannes Klicsovai, similiter.
Michael Josika		Jacobus Fiat, cum omnibus appertinentiis praeter molendinum.
Fiat Susanna fiai Sütezes Mihály és Sigmond		Franciscus Fiath cum suis condivisionalibus fratribus omnes appertinentias cum molendino.
adest 3		Michael Vajda, praeter molendinum omnes appertinentias.
idem nomine		Georgius Márgai, similiter.
idem nomine		Joannes Vajda, similiter.
Stephanus Mı a		Joannes Kornyis, deserta, cum ex emis app rtinentiis praeter molendinum.

		Domus eclaesiastica cum omnibus appertinentiis et loco molendini.
idem		Joannis Flore, deserta, sine haereditate externa.
Petrus Linka		Petrus Frink, cum appertinentiis praeter molendinum.
Sztancsul Muntjan	†	Petrus Marucza, similiter Domus civitatis, sine haereditate externa.
Joannis condam Lugasi relicta et Georgius Gellestei		Franciscus Pejka, cum appertinentiis praeter molendinum; Georgius Pejka, similiter.
Nicolaus Simon et filiae		Nicolaus Pejka, similiter.
idem nomine		Nicolaus Pestila, similiter.
vivit	†	Nicolaus Borla, similiter.
filia et nepos	†	Lazarus Csukurliae, similiter.
Michael Lunkaviczai		Petrus Trava, unica vinea.
nemo		Petrus Popa, unica vinea.
Gabriel Szabó in Haczegh		Gabriel Olthian, unica vinea et horto.
Michael		Ladislaus Halmagy, omnes appertinentias praeter molendinum.
Michael		Joannes Halmagy, similiter.
Gabrielis Laczugh et Matthiae Felsö consortes		Nicolaus Halmagy, similiter.
Joannes		Petrus Ignat, similiter
Petrus		Demetrius Szócs, similiter.
idem nomine		Nicolaus Tóth, omnes appertinentias et molendinum Lazarus Tóth cum praedicto fratre suo tenet molendinum, alias appertinentias possidet.
Colovik		Michael Petrasz, omnes appertinentias praeter molendinum.
spectabilis generosus dominus Michael Teleki; megh kel kérni		Stephani Oláh, usque ulteriorem S. iae Maiestatis dispositionem ab eodem excellentissimo domino generali spectabili magnifico domino Michaeli Teleki collata, cum suis appertinentiis; molendinum caret.
nepos	†	Joannes Pepa, omnes appertinentias praeter molendinum
Dállyai Papne		Petrus Toth, ut praemissi fratres sui, appertinentias et molendinum.

Franciscus Josika		Petrus Klicsovai, cum unico horto.
filiam habet	†	Gregorius Imreh, omnes appertinentias praeter molendinum.
Nicolaus	†	Petrus Kolovik, similiter.
idem nomine		Michael Belko, similiter.
idem nomine		Gregorius Thamas, similiter.
filios habet		Nicolaus Vajda, similiter.
nepos	†	Gregorius Povilka, similiter.
Sigismundus et Elias	•	Joannes Simon, similiter.
Elias	†	Joannes Portar, cum unica vinea.
nemo		Nicolaus Veress, omnes appertinentias praeter molendinum.
idem nomine		Ladislaus Simon, similiter.
Joannes Ilosvai		Martinus Lugasi, sine appertinentias.
idem nomine	†	Franciscus Szöcs, cum appertinentiis praeter molendinum.
nemo, ut super		Nicolaus Veress, similiter; alterius curia megh lehet kérni.
relicta		Michael Rinkuly, sine appertinentiis.
Ladislaus Lenka	†	Nicolaus Lukács, cum omnibus appertinentiis praeter molendinum.
idem nomine		Michael Lunkaviczai, similiter.
Nicolaus		Elias Lunkaviczai, similiter.
vivit		Nicolaus Lunkaviczai, similiter, senior.
nemo		Nicolaus Nádesdi, similiter.
filius habet		Michael Boldgya, similiter.
Gregorius		Nicolaus Moradska, similiter.
Michael Marko		Joannes Kozma, similiter.
Gabriel		Petrus Andreka, similiter.
unica filia		Gabriel Simon, similiter; Blasii Mutnoki.
Maria Gellestej	•	Georgius Gellestej, omnes appertinentias et molendinum.
Simon Miklos		Michael Oborok, alias appertinentias praeter molendinum.
Nicolai Macskási filia		Gabriel Gellestei, similiter.

Simon Sydo et Illjés	Gabriel Tivadar, similiter.
idem nomine	Petrus Macskási, similiter.
idem nomine	Stephanus Henczi, similiter.
vivit	Nicolaus Gaman, similiter; Georgius Gaman, similiter; ambo unum molendinum.
idem	Matthias Baja, omnes appertinentias praeter molendinum.
idem	Michael Fodor, omnes appertinentias et molendinum.
nemo	Michael Sztrimba, alias appertinentias praeter molendinum.
Michael	Nicolaus Vajda, similiter.
spectabilis generosus dominus Stephanus Naláczi	Francisci Literati à praementionato excellentissimo domino, domino generali, spectabili ac magnifico domino Stephano de Nalácz est collata cum appertinentiis praeter molendinum.
Popa Péterné Kemperdia (?)	Matthias Barbat, cum appertinentiis praeter molendinum.
idem	Michael Ivuly, similiter.
in vivis est	Franciscus Fiat, cum appertinentiis et molendino.
in vivis	Stephanus Fiat, similiter.
adest	Nicolaus Gyurma, omnes appertinentias praeter molendinum.
Gabriel	Gabriel Gyurma, similiter.
adest	Gabriel Floka, similiter.
adest	Joannes et Petrus Floka, similiter.
adest	Petrus Tornya, similiter.
nemo	Nicolaus Veterin, unica vinea et horto.
Josika Ferencz	Stephanus Kun, omnes appertinentias praeter molendinum.

Nomina testium sic sequuntur:

Primus testis: egregius nobilis Nicolaus Lunkaviczai, annorum 60.
2-dus testis: egregius nobilis Joannnes Klicsovai, annorum 60.
3-tius testis: egregius nobilis Joannes Fodor, annorum 65.
4-tus testis: egregius nobilis Nicolaus Gaman, annorum 50.
5-tus testis: egregius nobilis Stephanus Henczi, annorum 60.
6-tus testis: egregius nobilis Michael Szirbina, annorum 67.

7-mus testis: nobilis Nicolaus Popa, annorum 58.
8-vus testis: nobilis Michael Strasan, annorum 65, singuli de Karansebes.
9-nus testis: circumspectus Joannes Papp, index eiusdem civitatis suburbii, annorum 60.
10-mus testis: Nicolaus Karaszto, annorum 75.
11-mus testis: Joannes Bokány, annorum 70.
12-mus testis: Joannes Lesul, annorum 50.
13-tius testis: Michael Gondor, annorum 50.
14-tus testis: Joannes Votka, annorum 65.
15-tus testis: Nicolaus Literati, annorum 55, iurati cives Karansebesienses.

Quorum quidem testium fassiones sic receptas, rescripsimus fide nostra Christiana mediante propriis nostris chirographis et sigillis usualibus corroborantes. Datum in civitate Karansebes, die et anno praenotatis.

Iidem qui supra

L. S. Franciscus Josika m.p.

L. S. Joannes de Thordaj m. ppa.

L. S. Joannes Lugasi m. p.

Sunt praetera suburbani vel oppidani extra murum civitatis praementionatae incolae vel cives sex platearum.

Ex Matnok nobilis Michael Lácza.

Arhivele Statului Cluj-Napoca, *arhiva familiei Macskási de Tincova*, cutia 10, nr. 903, fol. 1–5; original (cota veche: Fasc. I, nr. 19).

KARANSEBESCH ZU BEGINN DER ZWEITEN HABSBURGERHERRSCHAFT (1688)

Zusammenfassung

Am 4. August 1688 besetzten die kaiserlichen Truppen unter General Veterani die strategisch wichtige Festung und Stadt Karansebesch (Caransebeş), Mittelpunkt des 1658 an die Pforte abgetretenen Karansebesch-Lugoscher Banats, das bis dahin zum siebenbürgischen Fürstentum gehörte. Im Gefolge der kaiserlichen Truppen befanden sich die 1658 aus ihrer Vaterstadt vertriebenen Kleinadligen und Bürger (oder deren Nachfolger), die nun bei den Militärbehörden um die völlige Rückgabe ihrer ehemaligen Häuser, Gärten und Mühlen innerhalb und ausserhalb der Stadtmauern ansuchten. Zu diesem Zweck unternahm eine gemischte Kommission (Vertreter der kaiserlichen Militärverwaltung und der ehemaligen Stadtgemeinde), am 30. August 1688, die Konskribierung aller Immobiliargüter *intra und extra muros* (im Anhang veröffentlicht). Eine *restitutio in integrum* wurde aber kaiserlicherseits abgelehnt und den ehemaligen Besitzern nur die Nutzniessung bei Entrichtung eines Pachtzinses an das Ärar zugestanden.

CHRISTOPH LUDWIG SEIPP, EIN GEGNER WIELANDS, IN TEMESWAR UND HERMANNSTADT

HORST FASSEL

I. WIELAND UND SEIPP

Mit 38 Jahrgängen war der „Teutsche Merkur", den Christoph Martin Wieland von 1773 bis 1810 in Weimar herausgab, die langlebigste deutsche Zeitschrift des 18. Jahrhunderts. Mit einer Auflage von 2.500 Exemplaren im ersten Erscheinunsgjahr (1773) und mit 1.200 Exemplaren im letzten (1810) erreichte Wielands Publikation (sie änderte 1790 den Titel und hieß fortab „Neuer Teutscher Merkur") eine breite Schicht des Wohlstandsbürgertums. Grundsatzfragen der deutschen Nationalliteratur, der Politik und Zeitgeschichte wurden ebenso angesprochen wie Aspekte internationaler Beziehungen und Ereignisse, die sich weitab von dem kleinen Herzogtum Weimar abspielten, wo sich Wieland seit 1772 als Prinzenerzieher und später als Hofrat betätigte.

Über die deutschen und ausländischen Theatertruppen konnte man in Wielands Zeitschrift einiges erfahren. Das Interesse an Theater war keineswegs erstaunlich, denn Wieland hatte selbst schon im Jahre 1758 mit seiner „Lady Johanna Gray" den Versuch unternommen, ein bürgerliches Trauerspiel zu konzipieren. Im Jahre 1760 war seine dramatische Bearbeitung der Erzählung von Samuel Richardson „Clementine von Poretta" entstanden, und der Übersetzer Wieland, der später bemerkenswerte Übertragungen von Aristophanes und Euripides, von Xenophon, Cicero und Horaz vorlegte, versuchte sich mit Erfolg an den Shakespeareschen Dramen, die er in der Zeit von 1762 bis 1766 in einer achtbändigen Ausgabe vorlegte[1]. Mit „Aurora" (1772) und der von Goethe parodierten „Alceste" (1773) trat Wieland auch als Singspielautor in Erscheinung. In seiner Zeitschrift sind Spuren dieser Theaterbesessenheit zu erkennen. Von 1775 bis 1798 gibt es zahlreiche Beiträge über deutsches Theater in den Niederlanden, in Österreich und in Ungarn. Wieland informierte über die Leistungen der Abtschen Truppe im Amsterdam und resümierte die Wiener Theatersaison[2]. Er wußte sehr wohl, wie vielfältig und differenziert die Tätigkeit deutscher

[1] Wieland übertrung die Bühnenwerke Shakespeares in Prosa. Nur der „Sommernachtstraum" wurde von Wieland nicht ins Deutsche übersetzt.

[2] Siehe dazu: *Die Abtische Gesellschaft in Amsterdam*. In *Teutscher Merkur*, 1775 H 2 S. 187 ff; *Wiener Theater*. In *Teutscher Merkur*, 177[illegible], H. 1[illegible], S. 173 ff. und H 12, S. [illegible]71 ff.

Schauspieltruppen außerhalb der deutschen Kleinstaaten zu sein vermochte. „Wenn alle diejenigen Orte, wo Teutsch geredet oder verstanden wird, eine Bühne bekommen sollten: so würden es die Franzosen nicht mehr allein seyn, welche sich so vieler ausländischer Provincial-Theater rühmen könnten. Rußland und Ungarn und Pohlen haben ihre teutschen Truppen (...)" [3], schrieb Wieland und nahm sich vor, über alle diese Truppen Informationen zu veröffentlichen. Der gute Vorsatz wurde nicht lange beibehalten. Schon in Heft 1 im Jahre 1776 teilte der Herausgeber mit: „Das nun also der Teutsche Merkur, ohne alle Augenblicke in Gefahr zu seyn, sich fremder Sünden theilhaft zu machen, keine kritischen Nachrichten von Schauspielergesellschaften ferner kann: So wird der Artickel Theater bloß auf Anzeige und Beurtheilung merkwürdiger neuer Schauspiele eingeschränkt werden"[4]. Hier scheint eine änliche Entwicklung stattgefunden zu haben wie seinerzeit in der „Hamburgischen Dramaturgie", wo Lessing plötzlich davon absah die Leistungen der Schauspieler kritisch zu beurteilen.

Bei Wieland hieß dies, daß ihm weiterhin bewußt war, daß „Das Theater in unseren Tagen in Teutschland ein Gegenstand der allgemeinen Aufmerksamkeit" ist[5], daß ein vom Thema her exotisches Stück wie „Theodora oder die Ankunft der Türken in Europa" selbstverständlich präsentiert wurde[6], daß auch in der Zeit nach 1796, als Wieland kaum noch im „Neuen Teutschen Merkur" veröffentlichte, ein sehr interessanter Beitrag über das deutsche Theater in Preßburg erscheinen konnte[7]. Aber der Höhepunkt des Interesses des Herausgebers an Theaterereignissen war vor 1775 erreicht worden.

Mit ein Anlaß für die Enthaltsamkeit Wielands in Theaterangelegenheiten war nach 1775 eine Kontroverse mit einem Schauspieler und Bühnenautor, der zunächst in der Theatergesellschaft von Abt tätig war, danach mit der Wahrschen Truppe Österreich und Ungarn bereiste, nach 1780 zusamen mit Bulla in Innsbruck und Augsburg auftrat, in Preßburg zu Ehren kam und von dort aus Städte in Süddeutschland, aber ebenso in Ungarn – Temeswar und Hermannstadt – bereiste. Die Rede ist von Christoph Ludwig Seipp (1747– 1793), den Wieland in der Nummer 3 seines „Merkur" scharf angegriffen hatte. Dort war zu lesen: „Ein gewisser Seipp, Schauspieler bey der Wahrischen Gesellschaft in Ungarn, hat eine ganze Menge elender Schauspiele geschrieben, unter denen ich nur, um der außerordentlichen Frechheit willen, einen König Lear nach Shakespeare bemerke" [8]. Seipp ließ sich Wielands Kritik nicht gefallen und schrieb am 4. Juni 1775 einen Brief, aus dem der Herausgeber des „Merkur" nach Lust und Laune zitierte. Seipp

[3] *Forsetzung des theatralischen Artikels.* In *Teutscher Merkur*, 1775, H. 7, S. 83.

[4] In *Teutscher Merkur*, 1776, H. 1, S. 92–93.

[5] *Ebenda*, 1784, H. 4, S. LXII.

[6] *Ebenda*, 1789, H.5, S. 135 – 176.

[7] Siehe *Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland.* IV. In *Neuer Teutscher Merkur*, 1798, H. 1, S. 40 – 57.

[8] In *Teutscher Merkur* 1775, H. 3, S. 274 – 275.

wies Wieland darauf hin, daß seine Stücke nur in Handschrift vorlägen, so daß sich der Weimarer Kritiker kein Urteil darüber bilden könne. „Sein König Lear sei ein gutes Stück und habe dem Fürsten Esterhazy gefallen, und seine schlechtesten seyen doch immer noch so viel wert als manches Wiener Stück von Stephanie u.a." [9]. Wieland forderte Seipp auf, seine Stücke drucken zu lassen. „Es versteht sich, daß mein Rath nichts taugt, wofern er seiner Sache nicht völlig gewiß ist. Ist ers aber, so kann er keine vollständigere und rühmlichere Rache an seinem Tadler nehmen als diese" [10].

Was ist der Hintergrund dieser Polemik? Man kann bloß vermuten, daß Wieland über die Konkurrenz des Shakespeare-Übersetzers verärgert ist; daß er aus dem „ Gothaer Theaterkalender" von der Aufführung im Jahre 1774 erfahren hatte. Ebenso wird er – wie seine Zeitgenossen – nicht nur etwas über die unterschiedlichen Tätigkeiten Seipps gewußt haben (bei Abt und Wahr), sondern auch darüber informiert gewesen sein, das Seipp Bühnenwerke verfaßt hatte. Die Biographen kennen 21 Stücke, von denen folgende heute nachgewiesen werden können: „Die Konvertitin. Eine Trauergeschichte" (Frankfurt 1785), „Für seine Gebieterin sterben. Ein Trauerspiel" (Preßburg und Leipzig 1785), „Liebe um Liebe" (Hermannstadt 1788), „Theaterstückchen als Zugabe zu den Hauptstücken der Ostermesse 1789" (Preßburg 1789 und Preßburg und Leipzig 1791)[11]. Die Titel von folgenden Seippschen Stücken, die aufgeführt wurden, sind überliefert: „Adelheid von Ponthieu" 1787 in Pest aufgeführt), „Zondi auf dem Schlosse Dregel" (1792 in Preßburg aufgeführt).

Seipp konnte sich zu Recht über Wieland beschweren, weil seine Stücke nur dem Publikum bekannt waren, das sie bei Aufführungen gesehen hatte. Die Stücke selbst erschienen recht spät im Druck. Als die Publikation erfolgte, würdigte Wieland die Stücke mit keinem einzigen Wort. Ebenso wie Seipp wußte, welches seine Konkurrenten auf dem Gebiet der Schauspielliteratur waren, blieb es Wieland nicht verborgen, warum Seipp diese Stücke nicht publizierte und sie bloß „zum Privatgebrauch seiner Gesellschaft" benützte. Es gab damals noch keine Urheberrechte, und im Ringen um die Gunst des Publikums war jeder Autor und Theatermann bestrebt, Vorteile zu erzielen. Die Drucklegung hätte bedeutet, daß jede Theatertruppe das gleiche Stück aufführen konnte. Es ist keinesfalls erstaunlich, daß Seipp eine recht gute Meinung von seinen eigenen dramatischen Versuchen besaß und sich Wieland gegenüber behauptete; dieser sah – auch aufgrund des Briefwechsels mit Seipp – davon ab, weiterhin gegen zeitgenössische Theaterdarbietungen zu Felde zu ziehen.

Wieland hatte es mit einem Widersacher zu tun, der vor allem im Südosten Europas Fuß gefaßt hatte. Schon daß diese Ereignisse aus dem fernen Südosten

[9] W., *Nachschrift des Herausgebers.* In *Teutscher Merkur* 1775, Nr. 7, S. 91.

[10] *Ebenda*, S. 91.

[11] Dazu Milena Cesnaková-Mihalková, *Premeny divadla (inonárodné divadlá do roku 1918).* Bratislava: Vydavatelstvo slovanskej Akadémie 1981, S. 115.

Wieland und seinen namhaften Zeitgenossen bekannt waren, ist keineswegs selbstverständlich. Zum Beispiel erfuhr er, daß in Temeswar 1773 Shakespeares „Hamlet" aufgeführt worden war und 1774 „König Lear". In der Hauptstadt des Banats, das seit 1718 zu Österreich gehörte, war eine Förderung von Kunst und Literatur in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts immer offenkundiger. Ein Brief, den der Vizekreishauptmann Bretschneider aus Werschetz an Friedrich Nicolai schrieb, verwies darauf: „Hier in Werschetz ist Konzert und Ball, in Temeswar Schauspiel" [12]. In Temeswar soll es „Goetheaner und Wielandianer" geben. Zu welcher Gruppierung sich Seipp gessellte, als er von 1781 bis 1784 mit seiner Theatertruppe in Temeswar auftrat, kann nicht mehr festgestellt werden. In Preßburg war er vor allem als Anhänger Lessings in Erscheinung getreten, als er 1785 die zweite „Nathan"–Aufführung überhaupt einstudierte und als er mit der „Emilia Galotti" auch in Temeswar und Hermannstadt Erfolge erzielte. Immerhin zeigen die bisherigen Ausführungen, daß Seipp und andere Theaterunternehmer sowohl in Deutschland selbst als auch außerhalb der deutschen Grenzen, im Süden und im Südosten Europas, auf den Spuren der deutschen Dichter und Schauspielautoren einherwandeln konnten bzw. daß es nicht möglich war, die Reichweite eines Autors und seines Werkes nur in die Grenzen eines Staates (oder der vielen deutschen Kleinstaaten) einzuengen. Am Beispiel Seipp kann festgestellt werden, wie im 18. Jahrhundert ein Bühnenrepertoire und eine Entwicklungstradition nach Südosteuropa verpflanzt wurde, die in Deutschland die Bühnen erobert hatte und dort als mustergültig eingestuft und rezipiert wurde. Ebenso kann die Rolle einzelner Persönlichkeiten für die Diffusion eines Kulturphänomens ermittelt werden, das sich als Bildungspotential für ein deutsches Bürgertum in den Städten des Königreichs Ungarn darbot. Der Einfluß politischer Unwägbarkeiten wird ebenfalls zu vermerken sein. Welche Unterschiede sich regional ergeben, wie sich die deutsche Theaterkultur in je spenzifischer Umgebung durchzusetzen vermochte, wird in Andeutungen aufgezeigt werden können.

II. REZEPTION DEUTSCHER THEATERTRADITIONEN IM KÖNIGREICH UNGARN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Eine vollständige Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn gibt es bis heute nicht. Den Versuch dazu unternahm Jolán Pukánszky-Kádár schon im Jahre 1933 [13]. Für die Städte, die Seipp in Ungarn bereiste, gibt es Teildarstellungen. Für Hermannstadt hat Eugen Filtsch 1887 eine Überblicksdarstellung vorgelegt[14], für

[12] Siehe Josef Brandeiss; Erwin Lessl, *Temeswarer Musikleben.* Bukarest: Kriterion 1980, S. 21.

[13] *Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn. 1. Von den Anfängen bis 1812.* München: Reinhardt 1933. (Schriften der Deutschen Akademie 14).

[14] Eugen Filtsch, Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen. In *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde,* Bd. 21, 1887, H. 1, S. 515–590.

Temeswar gibt es zuletzt die monographische Präsentation von Maria Pechtol[15] und für Preßburg die von Milena Cesnaková-Michalcová[16].

Bekannt ist, daß Christoph Ludwig Seipp von 1772 bis 1775 bei Karl Wahr als Schauspieler tätig war und dabei auch in Preßburg, Fertöd und Pest auftrat. Vorher war er mit der Abtschen Truppe in Erlangen, Bayreuth, Ansbach, Gera und Straßburg gewesen; in Straßburg hatte er „Goethe und Wagner zu Freunden" [17]. 1776 hatte Seipp eine Verpflichtung am Kärntnertor-Theater in Wien, 1777 – 1779 war er erneut bei Wahr. 1780 gründete er eine eigene Gesellschaft und ließ in Innsbruck und Augsburg spielen. 1781– 1784 war er in Preßburg, ebenso auch in Temeswar und Hermannstadt. Außerdem unternahm er 1781 eine Gastspielreise durch Schlesien[18]. Vom Dezember 1784 bis 21. Dezember 1786 war Preßburg Seipps Hauptspielort, 1786 trat seine Truppe auch in Hainburg auf und von 1788 bis 1790 vorwiegend in Hermannstadt. Danach war Seipp vom 18. Oktober 1790 bis zum 16. März 1791 in Tyrnau und von März 1791 bis Februar 1793 in Preßburg[19].

Filtsch charakterisiert Seipp wie folgt: „Christof Ludwig Seipp, dessen Name uns zu Beginn einer neuen Epoche in der Geschichte unseres Theaters mit Ehren wieder begegnen wird, ist eine höchst merkwürdige Persönlichkeit, ein Mann von hohem idealen Streben und seltener Uneigennützigkeit, der, vom Schicksal wunderbar geführt, sich keine geringere Aufgabe setzte, als die, die deutsche Schauspielkunst und damit deutsche und europäische Kultur und Gesittung nach dem Osten tragen und dieser Aufgabe mit einem Opfermut sein Leben gewidmet hat, welcher schon von seinen Zeitgenossen warm anerkannt wurde, dem Manne aber auch ein ehrendes Andenken bei der Nachwelt sicherte" [20]. Auch Cesnaková-Michalcová bezeichnet Seipp, ebenso wie seinen früheren Prinzipal Karl Wahr, als einen Reformator des deutschen Theaters in Preßburg[21]. Maria Pechtol behandelt Seipps Tätigkeit in Temeswar in einem Kapitel, dessen Titelgebung

[15] Maria Pechtol, *Thalia in Temeswar. Die Geschichte des Temeswarer deutschen Theaters im 18. und 19. Jahrhundert.* Bukarest: Kriterion 1972.

[16] Siehe Anm. 13.

[17] Siehe bei Eugen Filtsch, a.a.O., S. 552.

[18] Siehe dazu Dubinski, Max, Christoph Ludwig Seipp und sein Gastspiel in Neisse 1787. In *Der Oberschlesier* 12 (1930), S. 23 ff.

[19] Siehe auch Karl Weber, *Geschichte des Theaterwesens in Schlesien. Daten und Fakten von den Anfängen bis zum Jahre 1944.* Dortmund 1980, S. 48. Auch bei Milena Cesnaková-Michalcová, wie *Anm. 13*, S. 137– 138.

[20] Siehe bei Eugen Filtsch, a.a.O., S. 552. In der *Gallerie von Teutschen Schauspielern und Schauspielerinnen nebst Johann Friedrich Schinks Zusätzen und Berichtigungen* (Hrsg. von Richard Maria Werner. Berlin 1910, S. 122 in den Schriften der Gesellschaft für Theatergeschichte, Bd. 13) lesen wir: „Herr Seipp. Körper, Aussprache, Kenntnis seiner Rollen, richtiges, ungewzungenes Spiel sind seine Haupttugenden, und seine Rollen sind alle die, wo vom Herzen zum Herzen geredt werden kan".

[21] Wie *Anm. 13*, S. 18.

symptomatisch ist: „Verfeinerung des Geschmacks, Einbürgerung der regelmäßigen Stücke" [22].

Dem gebürtigen Wormser wurde viel Anerkennung zuteil. Eine konkrete Würdigung seiner Tätigkeit ist bei Filtsch, Pukánszky-Kádár und Pechtol anzutreffen, wobei Pechtol auf Filtsch zurückgriff, als sie 1943 an ihrer Wiener Dissertation arbeitete.

Die bisher vertretenen Urteile über Seipp wiederholen – sieht man von Pukanszky-Kádár ab[23] – was Gruber von Grubenfels in seinem Seipp-Nekrolog in *Reichhardts Theaterkalender*[24] festgehalten hatte. Demnach soll Seipp ein Bewunderer des französischen Klassizismus gewesen sein, und als seine Lieblingsautoren galten Lessing, Schröder, Gotter, Wetzel, Shakespeare und Molière. Belegbar ist, daß Seipp in den siebziger Jahren sich im Anschluß an Lessing darum bemühte, weniger bekannte Bühnenautoren aus England und Spanien für die deutsche Bühne zu entdecken. Mit Lessing verband Seipp die Auffassung, daß die durch Gottsched und seine Anhänger empfohlenen französischen Modelle – aufgrund ihrer eingenwilligen Antike-Rezeption und ihrer den neuen bürgerlichen Geschmack verfehlenden Darbietungsformen und -inhalte – durch andere Modelle ersetzt oder ergänzt werden sollten. Vor allem das englische Vorbild galt Lessing wie Seipp als nachahmenswert. Lessing, der in seiner „Hamburgischen Dramaturgie" Wielands Shakespeare-Exegese zitierte[25], um den Realitätsbezug bei Shakespeare und dessen Konsequenzen auf die Darstellungsform seiner Dramen zu verdeutlichen, war unzweifelhaft für Seipp eine Berufungsinstanz. Es war kein Zufall, daß Seipp 1774 den „König Lear" übersetzte und sich mit der englischen Bühnenliteratur auseinandersetzte. Ob im April 1775, als Lessing kurz in Preßburg war, Seipp überhaupt hat treffen können, ist nicht bekannt. Es ist jedoch kein Zufall, daß Seipp mit der zweiten „Nathan"-Aufführung im 18. Jahrhundert (1785) aufzuwarten hatte und zu wiederholten Malen Werke von Lessing einstudierte. Seine Vorliebe für Lessing kann erkannt werden, und die in Hermannstadt herausgegebene Zeitschrift „Theatral Wochenblatt" (1788) läßt ebenfalls das Lessingsche Vorbild vermuten.

Am unmißverständlichsten ist Seipps Lessing-Rezeption in einem Drama, das einen seit dem Ende des 16. Jahrhunderts beliebten historischen Stoff behandelte: die Regierungszeit der englischen Königin Elisabeth (1533– 1603). Von den drei Entwicklungslinien, die sich bei der literarischen Gestaltung des Stoffes verfolgen lassen und die von Elisabeth Frenzel nachgezeichnet wurden, hat

[22] Siehe Maria Pechtol, a.a.*O.*, S. 33 ff.

[23] Für sie steht Seipp in der Nachfolge von Lessing. Siehe Pukánszky-Kádár, Jolantha, a.a.*O.*, S 52 60.

[24] 1794, S. 113 ff.

[25] Gotthold Ephraim Lessing, *Werke*. Hrsg. von Georg Witkowski. Leipzig u. Wien: Bibliographisches Institut o.J. Bd. 5, S. 224 ff.

Seipp die Ereignisse gewählt, die sich mit dem gewaltsamen Tod des ehemaligen Günstlings Essex beschäftigen. Dieser Stoff ist in England ebenso häufig aufgegriffen worden wie in Frankreich, Italien und Spanien. Die Stoffgeschichte kann schon in Lessings „Hamburgischer Dramaturgie" nachgelesen werden, wo es ausfürliche Analysen französischer, englischer und einer spanischen Essex-Versionen gibt. Bei Elisabeth Frezel[26] ist die spätere Entwicklung des Stoffes bis zu dem bekannten Essex-Drama von Heinrich Laube (1856) nachzulesen. Auch hält Frenzel fest, daß Seipp der einzige Dramatiker ist, der die spanische Vorlage gewählt hat.

Für Seipp war es von Bedeutung, daß die Essex-Dramen in Lessings „Hamburgischer Dramaturgie" den umfangreichsten Beitrag zu einer Einzelthematik darstellen. Lessing ging es in jeder Untersuchung darum, ob nun das Essex-Stück des Franzosen Thomas Corneille oder das des Engländers John Banks oder auch das des Spaniers Coello auf dem Prüfstand stand, wie das Verhältnis zwischen historischer Wirklichkeit und Dramentext gestaltet wird. Symptomatisch für Lessing ist seine Feststellung über den Umgang mit historischen Fakten: „Sind es die bloßen Fakta, die Umstände der Zeit und des Ortes, oder sind es die Charaktere der Personen, durch welche die Fakta wirklich geworden, warum der Dichter lieber diese als eine andere Begebenheit wählet? Wann es die Charactere sind, so ist die Frage gleich entschieden, wieweit der Dichter von der historischen Wahrheit abgehen könne. In allem, was die Charaktere nicht betrifft, soweit er will. Nur die Charaktere sind ihm heilig; diese zu verstärken, diese in ihrem besten Lichte zu zeigen, ist alles, was er von dem Seinigen dabei hinzutun darf; die geringste wesentliche Veränderung würde die Ursache aufheben, warum sie diese und nicht andere Namen führen; und nichts ist anstößiger, als wovon wir uns keine Ursache geben können"[27].

Was in Lessings dramentheoretischer Exegese anklingt, bestätigt seine des öfteren geäußerte Auffassung, wonach die Charaktere mit ihrem Gesamtpotential an Haltung und Erfahrung die Art und Weise der Handlungsverläufe determinieren. Die historischen Fakten liefern nur den Hintergrund für die Handlungen; die Einzelpersönlichkeiten sind handlungsbestimmend. Wenn Lessing die „Essex"-Stücke von Corneille, La Claprénede, Banks, Jones und Brookes untersucht, geht es ihm nicht darum, die Geschichte des Essex-Stoffes nachzuzeichnen. Vielmehr will Lessing aufzeigen, wie historische Wahrheit und dramenspezifische Gesetzmäßigkeiten nicht unbedingt deckungsgleich sind.

Weshalb sich Lessing eingehend mit dem spanischen Essex-Stück auseinandergesetzt hat, steht fest. Zunächst hat er damit – neben der englischen

[26] W. Bärwolff, *Der Graf von Essex im deutschen Drama*. Diss. Tübingen 1920, H. M ise, *Die Gestalt der Königin Elisabeth von England in der deutschen Literatur*. Diss. Greifswald 1941.

[27] Gotthold Ephraim Lessing, *Werke*. Leipzig und Wien: Bibliographisches Institut o.J., Bd 4, S. 449.

und der französischen – eine weitere Nationalliteratur beachten können[28]. Außerdem kam es ihm gelegen, außer Lope de Vega und Calderon auch einen weniger bekannten Verfasser zu untersuchen[29]. Auch waren es die widerspruchsvollen Charactere, die ihn an die Komplexität Shakespearscher Helden denken ließ. Die dramaturgischen Mängel des spanischen Stückes wollte Lessing in einem Drama beheben, das er selbst zu schreiben hoffte. Dieses Vorhaben ist zwar nicht verwirklicht worden, doch hat er in seiner „Emilia Galotti" ein Element des spanischen Essex-Stückes übernommen und verwertet. Lessing erzählt: „Der Kanzler hält verschiedene Briefschaften, die ihm die Königin nur auf einen Tisch zu legen befiehlt (...). Nun ist s'e allein und sich zu den Papieren. Sie will sich ihres verliebten Kummers entschlagen und anständigem Sorgen überlassen. Aber das erste Papier, was sie in die Hände nimmt, ist die Bittschrift eines Grafen Felix. Eines Grafen! „Muß es denn eben", sagt sie, „von einem Grafen sein, was mir zuerst vorkömmt!" Dieser Zug ist vortrefflich."[30] Und Lessing hat ihn in der „Emilia Galotti" gleich in das Gespräch zwischen dem Prinzen von Guastalla und dem Maler Conti eingebaut. Emilia Bruneschi und Emilia Galotti: der gleiche Vornamen regt beim Prinzen Assoziationen an, läßt erkennen, welche Zufälligkeiten Entscheidungen beeinflussen oder veranlassen können.

Auch Seipp hat in seinem Essex-Stück den „vortrefflichen Zug" nicht vergessen. Die Königin liest eine Bittschrift: „Graf Southampton! — Graf! Muß es denn eben von einem Grafen seyn, was mir zuerst vorkommt? Essex, Essex! Graf – wie? – Southampton? – Graf! – O daß du der rechte Graf wärst und kämst zu bitten Verzeihung von deiner Königin. Doch was du mir gethan hast, geht die Königin nichts an."

Wenn Lessing die Wirkung zu steigern bemüht war, indem er eine Rangbezeichnung durch einen Eigennamen ersetzte, so hat Seipp dies nicht wiederholt. Aber ihm war Lessings Hinweis bekannt.

Als Ganzes ist der Seippsche Essex der einzige in der deutschen Literatur, der sich an das spanische Vorbild gehalten hat[31]. Darauf verweist schon die Titelwahl: „Für seine Gebieterin sterben" (der spanische Titel des Werkes von

[28] Klein schreibt darüber: „Seine Analyse des „Conde de Sex" ist, unseres Wissens, die erste nicht blos eines spanischen Stückes, die erste dieses Schlages überhaupt, die Schritt für Schritt bis ins kleinste Detail, Handlung und Verlauf, Scene und Situation begleitet" (in J. L. Klein, *Geschichte des spanischen Dramas*. Leipzig 1874, Bd. 3, S. 732). Erst im Jahre 1822 wurde eine deutsche Übersetzung des Stückes publiziert (*Der Graf von Essex. Romantisches Trauerspiel aus dem Spanischen* von L. Spitta. Göttingen 1822) Nicht viel früher war die Verfasserschaft von Antonio Coello (1611– 1652) festgestellt worden; Lessing selbst war der Namen des Verfassers noch nicht bekannt gewesen.

[29] René Wellek hat es Le sing sowieso vorgeworfen, daß er sich in seinen kritischen Schriften bevorzugt mit mittelmäßigen oder minderwertigen Autoren auseinandersetzt und nicht mit Größen ersten Ranges.

[30] *Ebenda*, Bd. 5, S. 204 – 205.

[31] Dazu Elisabeth Frenzel, *Stoffe der Weltliteratur*. Stuttgart: Kröner 1983, S. 185.

Coello lautete „Dar la vida por su Dama o el Conde de Sex"). Ebenso die Bemerkung in Seipps „Vorerinnerung" : „Ich ward öffentlich aufgefordert, ein Stück für das lesende Publikum zu schreiben. Der Beyfall, welchen verschiedene meiner Arbeiten für die Bühne erhalten, machte mich kühn genug, Lessings Plan des spanischen Essex auszuarbeiten. Die gute Aufnahme, womit man dieses Werk beehrt hat in verschiedenen Städten, welche theils beständig deutsches Schauspiel haben, theils nur selten dasselbe genießen, hat mich überführt, daß mein Unternehmen nicht zu kühn gewesen" [32]. Statt eines Dramenmodells lag Seipp in diesem Fall die Lessingsche Beschreibung des spanischen Stückes vor, die allerdings recht ausführlich war und auch reichlich Zitate aus dem spanischen Originaltext einschaltete.

Der Handlungsverlauf bei Seipp entspricht der Vorlage. Die Unterschiede sind im Detail vorhanden oder konzeptioneller Art. Die spanische Lustspielfigur des Cosme heißt bei Seipp Cuffe, die Freundin der Blanka ist Lydy (statt wie bei Coello Flora), Karls des Neunten Bruder ist bei Seipp ein Prinz, bei dem spanischen Vorbild ein Herzog. Was Lessing als spanische Eingenart bezeichnet hatte – die Eingangsszene mit dem emblematischen Bild der badenden Königin – wird von Seipp nicht wiederholt. Ebenso fehlen die rituellen spanischen Höflichkeitsfloskeln und Galanterien. Seipp übernimmt wörtliche Zitate aus der Lessingschen Beschreibung, z.B. den Ausruf *„Stirb Tyrannin!"* [33] und muß in anderen Fällen die Beschreibung in direkte Rede umwandeln.

Lessing:

„Er will ihnen nach; aber die Dame ruft ihn zurück und bittet ihn, sein Leben nicht in Gefahrt zu setzen" [34] ;

Seipp:

„Mylord, bleiben Sie! Setzen Sie Ihr Leben nicht in größre Gefahr!" [35]

Manchmal wird die Vorlage umformuliert. So heißt es, ebenfalls in der Eingangsszene und noch beim Attentat auf die Königin Elisabeth, die Essex rettet:

Lessing:

„Zugleich soll diese Schärpe dienen, mich Euch zu seiner Zeit erkennen zu geben; itzt muß ich mich entfernen, ehe über den Schuß mehr Lärmen entsteht; ich möchte nicht gern, daß die Königin den Zufall erführe, und ich beschwöre Euch daher um Eure Verschwiegenheit" [36] ;

Seipp:

„Königin: (Gibt ihm die Schärpe) Verbinden Sie sich damit, und behalten Sie diese Schärpe zur Erinnerung, wenn die Wunde schon geheilt ist, und zur

[32] Christoph Seipp, *Für seine Gebieterin sterben. Ein Trauerspiel.* Preßburg und Leipzig: Mahler 1785, S. 2–3.

[33] Bei Gotthold Ephraim Lessing, *Ebenda*, Bd. 5, S. 178, bei Christoph Seipp, *Für seine Gebieterin sterben*, a.a.O., S. 4.

[34] Lessing: siehe oben, S. 179.

[35] Seipp: siehe oben, S. 4.

[36] Lessing: siehe oben, S. 179.

Versicherung, daß die Dame, welche Ihnen ihr Leben zu danken hat, nicht unerkenntlich seyn wird, sobald sich Gelegenheit zur Wiedervergeltung zeigt.
Essex: (küßt die Schärpe) Zu schöner Lohn für eine Handlung, welche jedem rechtschaffenen Ritter Pflicht ist. Darf ich mich unterstehen zu fragen, wem ich für dies theure Geschenk danken muß?
Königin: Auf ein andermal, Graf!
Essex: Darf ichs wagen zu wünschen, Mylady! das Angesicht der Dame zu sehen, deren majestätische Gestalt, deren herrliche Würde all meine Aufmerksamkeit an sich zieht?
Königin: Auf ein andermal, Graf! Ich muß mich entfrenen, ehe über den Schuß Lärm entsteht. Ich mag nicht, daß die Königin den Zufall erfährt, und bitte Sie daher um Ihre Verschwiegenheit. Halten Sie den ganzen Vorfall geheim, und mich für eine Dame, die, außer den Eigenschaften, welche Sie vorhin gerühmt, auch Gedächtniß hat, welche danken will und – kann. Alles zu seiner Zeit, Graf. Alles geheim, verschwiegen!"[37]

Zwischen der Vorlage und dem Original fällt ein Unterschied auf: Seipp baut das Gespräch aus. Eine Akzentänderung läßt das leitmotivische „geheim, verschwiegen" vermuten. Und gerade aus den Heimlichkeiten und dem Verbergen und Sich-Verbergen entstehen die Spannungen, die Verwechslungen und die individuellen Katastrophen.

Diese Unterschiede, die an den Einzelbeispielen auszumachen sind, und deren Zahl beliebig vermehrt werden kann, sind bei Bearbeitungen üblich. Sie sind nur dann relevant, wenn sie auf Konzeptionsänderungen verweisen. Und diese sind tatsächlich vorhanden. Coellos Vorlage – wie sie in der Lessingschen Lesart erscheint – hat dem Motiv des Mannes zwischen zwei Frauen eine dominierende Funktion zugewiesen. Bei Seipp ändert sich das. Zwar gibt es auch bei Seipp Eifersuchtsepisoden, doch ist es wichtig, daß bei Coello auch Essex sich in den Bann der schönen Königin ziehen läßt, während bei Seipp die Trennung zwischen Staatsraison bzw. Bürgerpflicht und Gefühlsebene immer erkennbar bleibt. Essex selbst verfällt nie den Reizen der Elisabeth, hält Blanka immer die Treue. Es gibt allerdings eine Abstufung: die Pflicht des Untertanen, der seiner Königin dient, ist in jeder Situation prioritär. Dies ist die für Seipp bedeutsamste Akzentverschiebung. Blanka ist die Frau, die politische Intrigen gegen die Feindin ihrer Familie anzettelt. Essex täuscht seine Braut und Geliebte, um das Leben der Königin zu schützen. Weil jedoch die Heimlichtuerei Mißverständnisse provoziert, wird Essex – im Geflecht der Intrigen und Ränke und Verwechslungen – Opfer seiner eigenen Pläne und seiner Treue sowol für die Königin als auch für ihre Gegnerin.

Die Königin selbst durchläuft in dem Drama von Seipp eine Entwicklung, die das spanische Drama so nicht kennt. aus der gefühlsabhängigen Frau wird die pflichtbewußte Monarchin. Die Dialoge Elisabeths mit dem Kanzler, mit Essex, mit Blanka sind fast ein Fürstenspiegel. Aussagen wie: „Einse winselnden

[37] Seipp: siehe oben, S. 5–6.

Mädchens wegen setzt der Held das Glück dreyer Reiche aus Spiel" [38], „Der Wille der Könige ist den Gesetzen unterworfen" [39], belegen dies, und selbst Essex betrachtet sein Handeln aus der Perspektive des Herrschers (der Herrscherin). Sein Tod, der Strafe einschließt, bedeutet eine Stärkung der Königin bzw. der Monarchie. Essex argumentiert: „Straft man Essex so, wie wird man erst die andern martern! So ist denn mein Tod eine Sicherheitsmauer für das Leben der Königin, und Essex schrekt und nüzt noch lange nach seinem Tode" [40]. Damit haben wir es im Falle von Essex mit einem ausgeglichenen und konsequentkonstanten Charakter zu tun, während die Königin veränderlich ist, zuletzt jedoch persönliche Gefühle der Staatsraison opfert. Dies war ein Lieblingsthema aufklärerischer Literatur, und Seipp hat diese Schwerpunktsetzung, die dem Titel des Stückes entspricht, keinesfalls zufälig gewählt. Daß die Charaktere die Entscheidungen und den Handlungsverlauf bedingen, wird von Seipp exemplifiziert. Er ist damit ein Schüler der Lessingschen Theaterreform, für die das denkende und das ethisch determinierte Individuum zum Motor der Dramenhandlungen wird.

Das Seippsche Trauerspiel stellt sich in eine Traditionslinie:

a. die zu einer bürgerlichen Dramatik mit nationalen Angliegen führen soll (Pflichterfüllung des Untertanen); das Modell stammt aus Spanien und geht auf Distanz zum französischen Klassizismus und dessen Spiel-Freude und bewußter Artifizialität.

b. die sich an Lessing orientiert und dessen Theaterreformen bewuβt akzeptiert und in der Praxis anzuwenden versucht. Anstelle des Lessingschen Lakonismus tritt eine weitschweifige Dialogführung, die Seipp in seiner „Vorerinnerung" zugibt.

c. In Lessings Manier verlegt Seipp den Schauplatz der Handlung ins Ausland. Englische Verhältnisse aus der Sicht eines spanischen Vorbilds: das schafft Distanz, läßt Abstraktion zu, die allgemein-menschliche Analogien zur Geltung bringt.

Nicht bestätigt hat sich die These, derzufolge Seipp ein Epigone des französischen Klassizismus ist. Es stimmt, daß er auch in den achtziger Jahren Molière aufführte. Aber „Für seine Gebieterin sterben", das vermutlich im Jahre 1779 entstanden ist, verweist auch darauf, daß die Kontinuität einer Lessing-Rezeption zumindest Gegenpositionen zum Klassizismus förderte.

III. ÜBERREGIONALE BEZÜGE IM SCHAFFEN VON SEIPP

Als Theaterkenner hat Seipp auch in der in Hermannstadt erscheinenden „Siebenbürgischen Quartalschrift" publiziert. Seine bekanntesten Werke sind die

[38] Christoph Seipp, siehe oben, S. 96–97.
[39] *Ebenda*, S. 169.
[40] *Ebenda*, S 157.

Reisebeschreibungen: „Johann Lehmanns Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen" [41] und „Reisen von Preßburg durch Maehren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbuergen und von da zurueck nach Preßburg" [42]. Die Disziplin und die Zielstrebigkeit, die man dem Theaterdirektor Seipp immer wieder bestätigt hat, kann man dem Reiseschriftsteller ebenfalls zubilligen. Es genügt, seine erste Publikation zu kennzeichnen. Deren wichtigstes Ziel ist es, zu beweisen, daß die Menschen überall auf der Welt gleich oder vergleichbar sind. „Bey der Beschreibung einer Reise von Preßburg nach Hermannstadt habe ich keinen anderen Zweck, als den ganz simplen", läßt uns Seipp wissen, „ich wil sagen, daß man ganz bequem durch Gegenden reisen könne, deren bloßer Name manchen Innländer, wie viel mehr Ausländer, schreckt" [43]. Er verweist dabei auf Siebenbürgen, von dem man nur das kennt, was auf kriegerische Auseinandersetzungen verweist; auf das Banat, von dessen Reichtümern an antiken Funden, Mineralien und Pflanzen wenig bekannt ist, auf das Königreich Ungarn, wo „die meisten Ungarn in Städten und auf dem Lande die deutsche Sprache verstehen, ob sie sie gleich nicht lieben" [44] und wo es ausgezeichnete Gelehrte gibt, eine gute Polizei, so daß Seipp „gewiß mit weniger Ängstlichkeit von Pest nach Segedin" reist als von Würzburg nach Frankfurt[45] .

Die Reisebeschreibung will demnach Vorurteile abbauen helfen. Ethnische Klischees gehören dazu. Und vor der eigentlichen Reisebeschreibung finden wir Seipps Urteile über die verschiedenen Ethnien, die im Königreich Ungarn leben. An erster Stelle versucht Seipp, die Vorurteile über die Rumänen zu entkräften. Sie seien zwar oft ein Schrecken der Reisenden. Der Aufklärer Seipp macht jedoch schnell die Schuldigen für Mißstände ausfindig: es sind die orthodoxen Popen. Um sich selbst zu bereichern, sorgen sie dafür, daß ihre rumänischen Gläubigen in Unwissenheit aufwachsen. Die Banater Militärgrenze des österreichischen Kaiserstaates zeigt das positive Gegenbild: „Die deutschen Militärs werden ebenso behandelt wie die wallachischen". Die Erziehung, die demokratische Sozialordnung bewirken einen Gesinnungswandel der Rumänen und führen dazu, daß diese plötzlich lernbegierig werden und große Fortschritte in ihrem Sozialverhalten machen.

Ähnlich differenzierend stellt Seipp die Ungarn, die Serben und die Deutschen dar. Gerade die letzen werden von ihm oft negativ gezeichnet: sie sind nie hilfsbereit, schlecht erzogen, stur[46]. Wie bunt das Völkergemisch ist, wird

[41] Dünkelspiel &Leipzig 1785.
[42] Frankfurt & Leipzig: Hertel 1793.
[43] Seipp, Christoph, wie *Anm. 43*, S. 2.
[44] *Ebenda*, S. 31.
[45] *Ebenda*, S. 7.
[46] (Ch. L. Seipp), *Johann Lehmanns Reise von Preßburg (...)*, a.a.O., S. 11 („Überhaupt muß man auf der ganzen Reise weder auf Dienste noch Nothhülfe der deutschen Bauern rechnen. Es ist das gröbste, ungezogenste, gefühlloseste Volk. In Noth und Gefahr helfen sie nicht ohne

ebenso sichtbar wie es eindeutig erscheint, daß man keine Nation in einen Rahmen, in ein einziges Klischee einfügen kann und darf. „Der Reisende trift auf der Straße von Preßburg nach Hermannstadt an: Ungarn, Deutsche in den Städten und ganze deutsche Dörfer, Franzosen aus Lothringen, welche häufig im Banat wohnen, Italiäner, welche in Städten und Dörfern mit Kleinigkeiten handeln, Sachsen in Siebenbürgen, Juden und Judengenossen" [47].

Die gesellschaftliche Struktur des Königreichs wird ebenfalls beurteilt. Die ungarischen Adeligen sind nach Seipps Meinung dafür haftbar zu machen, daß viele Ethnien kaum über Besitz verfügen und in Armut und Unwissenheit verharren müssen; ebenso auch dafür, daß ausländische Investoren nicht nach Ungarn kommen, wo die gesetzlichen Privilegien des Adels Initiativen im Keime ersticken. Einen Mittelstand gibt es in Ungarn nicht, und die Bauern – Ungarn und Deutsche – unterscheiden sich durch ihren Besitz, ihre technischen Hilfsmittel und ihre Lebensformen. Für die Ungarn ist der Militärdienst ein willkommener Ausreißversuch aus ihrem Alltagsleben, ein Aufstieg, für die deutschen Landwirte ist er eine Belastung, ein Rückfall in ein anachronisches Sozialverhalten.

Die Entwicklung des Handels, der von den Deutschen beherrscht wird, der Aufschwung der Städte, der sich an Baumaßnahmen ablesen läßt, die Fortschritte der sozialen Organisation: dies alles nimmt Seipp wahr und informiert uns – auch aufgrund von Quellen wie Griselinis Banat-Beschreibung[48]. Wie im 18. Jahrhundert üblich, vertraut der Schriftsteller pädagogischen Reformprojekten. Denn „alle Verbesserung der Menschen muß in den Kindern vorgehen, sonst ist sie Scheinverbesserung, die sich nur nach der Zeit des Rückfalls sehnt" [49].

Zu den Bildungseinrichtungen gehört selbstverständlich auch das Theater. Darüber kann der Reisende nun – aufgrund seines Hintergrundwissens – einiges mitteilen. Dies geschieht immer in einer sehr exakten Abfolge. Die Reisebeschreibung selbst beginnt mit einem Teil, der allgemeine Erkenntnisse über Land und Leute vermittelt. Dann wird die konkrete Reise präsentiert. Wie in der Reiseliteratur häufig, gibt es dabei die Längsschnitte, die eine deskriptive Erfassung der Reiseroute ermöglichen, ebenso Querschnitte, die einzelne Orte (Aufenthalsorte) ausführlicher darstellen. Für Preßburg, Pest, Temeswar und Hermannstadt sind solche Querschnitte, eigentlich schon echte Städtebilder, reserviert worden.

Preßburg ist dem Autor bestens bekannt. Er stellt Licht- und Schattenseiten dar. Positiv ist, daß man in Preßburg an Fortschritt und Vernunftlösungen denkt. Das Schulsystem ist gut, die katholischen Prediger gehören zu den besten in

übermäßige Bezahlung"); S. 10 („Ich könnte viele Fälle anführen, in welchen sich der unter den Wallachen wohnende deutsche Bauer weit unmenschlicher gezeigt hat als der Wallach selbst").

[47] (Christoph Seipp), *Johann Lehmanns Reise*, a.a.O., S. 30.

[48] Franz Griselini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*. Wien 1780, T. I–II.

[49] *Ebenda*, S. 24.

Ungarn, das gesellschaftliche Leben steht Wien keineswegs nach, die Tyrnau–Ofener Universität ist nach Preßburg verlegt worden. Bemerkenswert ist das Fehlen der Zensur. Seipp plädiert für einen Verwaltungsapparat, der auf Erziehung und auf Besserung durch Arbeit vertraut, nicht auf Strafe und Repression.

Beim Theater wird zunächst das Theatergebäude präsentiert, dann über die Art und Weise berichtet, wie für das Theater geworben wird und schließlich charakterisiert Seipp die Kulturpolitik, die mit Hilfe des Theaters betrieben wurde. Das Theatergebäude, von Karl Wahr 1773 – 1774 erneuert, von Graf Csáky György 1780 entscheidend modernisiert, befand sich in zentraler Lage und war sehr gut ausgestattet. Allerdings führten die beträchtlichen Baukosten dazu, daß der Eintrittspreis für Jahre zu hoch angesetzt ware, um die Ausgaben zu amortisieren. Die Werbung zog finanzielle Lasten nach sich. Seipp, der sie beschreibt, trägt er zu einen neuen Kapitel der lokalen Theatergeschichte bei: der Anbindung des Thaterbetriebs an regionale Gegebenheiten. Mit Hilfe von „Panieren", auf denen die Handlung des Stückes gemalt wird, konnte die Verbindung zum Publikum ebenso gesucht werden wie durch berittene Schauspieler, die das Programm „austrompeteten".

Seipp suchte nach Gründen für den Leistungsabfall, den er in Preßburg für die Zeit von 1770 bis 1780 postulierte. Er kennt dabei die Leistungen der Direktionen von Franz Passer (1771 – 1772[50]), Johann Matthäus Menninger (1772 – 1773[51]) und Karl Wahr (1773 – 1778) und über den bloß er anmerkt: „Seine Mühe und Absicht verdient Lob!" [52]. Diese Prinzipale sollen dazu beigetragen haben, daß immer weniger die guten Stücke auf die Bühne gebracht wurden, daß Äußerlichkeiten wichtig waren. Seipp ist der Ansicht, daß das Wandertheater Fluktuationen und Wertminderungen nach sich zieht. Sein Wunsch, ein stabiles Theater mit einer auf Dauer bedachten Direktion zu etablieren, ist erst im 19. Jahrhundert in Preßburg und in der ungarischen Provinz verwirklicht worden.

Von den Städten Temeswar und Hermannstadt wird zunächst der Gesamteindruck festgehalten. Hermannstadt weist 1.154 Häuser in der inneren Stadt auf, Temeswar 153. In Hermannstadt leben 14. – 15.000 Einwohner, in Temeswar nahezu 10.000. In Hermannstadt gibt es drei Hotels, sechs Speisehäuser und sechs Kaffeehäuser, in Temeswar – „Die Stadt selbst ist nicht älter als der Passarowitzer Friede" (1718)[53] – gibt es zwei Rathäuser, gute Fuhrleute und einen blühenden Handel, so daß die Verbindung durch die Post zu Preßburg zweimal monatlich, die nach Hermannstadt nur einmal im Monat hergestellt wird.

Das finanziell potente Militär und die jeweilige Landesverwaltung bieten gute Voraussetzungen für das Aufblühen des kulturellen Lebens. Aber während es

[50] Siehe bei Milena Cesnaková – Michalcová, a.a.O., S. 136. Seipp gibt an, daß Passer seit 1770 in Preßburg auftrat!

[51] Cesnaková – Michalcová, a.a.O., S. 136 gibt an, daß Menninger auch 1765 und 1767–1768 in Preßburg gastiert hat, was Seipp nicht bekannt ist.

[52] (Ch. L. Seipp), *Johann Lehmanns Reise*, a.a.O., S. 85.

[53] *Ebenda*, S. 143.

in Hermannstadt bemerkenswerte Schuleinrichtungen gibt, fehlen diese in Temeswar, und die dort vorhandenen zwei Klöster sind dafür kein Ersatz. Die religiöse Toleranz fällt Seipp in Temeswar auf, ebenso aber der erschwerte Zugang zur Bildung. Seipp kennt die Gruppierungen der Goetheaner und Wielandianer in Temeswar nicht, ist aber in Hermannstadt Mitglied der Andreas – Loge und Mitarbeiter einer Zeitschrift. Das alles gab es in Temeswar noch nicht. In Hermannstadt lag dagegen das Hochmeistersche Theater am Stadtrand, während man in Temeswar das serbische Magistratshaus in der Stadtmitte zu einem selbständigen Theater umgebaut hatte, in welchem auch serbisches Theater zu sehen war. Die beiden Provinzhauptstädte verfügten über neue Theatergebäude, was ein Interesse an dieser Bildungseinrichtung erkennen läßt, doch ist der Stellenwert der beiden Stadttheater nicht gleich. Temeswar wie Hermannstadt liegen – was die Theaterwerbung betrifft – weit hinter Preßburg zurück. „Die Moden kommen etwas spät nach Temeswar" [54], erfahren wir, und das trifft auch auf Hermannstadt zu. Aber „Hetze ist in Temeschwar, leider, jetzt noch nicht. Man hat Hoffnung, daß sich der Geschmack denn bald herabziehen wird" [55]. Was die beiden Städte voneinander unterscheidet, ist die Leidenschaft für das Theater. In Temeswar ist das Interesse an öffentlichen Veranstaltungen größer, weil – so interpretiert es Seipp – durch die sumpfige Umgebung die Unterhaltung als Mittel gegen das Sumpffieber eingesetzt wird: Ausschweifungen sind eine Arznei gegen die drohenden Gefahren! Hermannstadt, das klimatisch günstiger liegt, mobilisiert deshalb weniger Leidenschaften.

Wir haben bisher einer Feststellung schon vorgegriffen: Seipp verwendet nicht nur das übliche Argumentationspotential des Aufklärungszeitalters, sondern er bedient sich auch einer Methode, die ihm für die Vielfalt des Erlebten angebracht erscheint: des Vergleichs. Die vergleichende Darstellung läßt einige der Beurteilungskriterien Seipps erkennen:

a. Für ihn ist das Theater publikumsbezogen, so daß jede Form des Kontakts mit dem Publikum gesucht und befürwortet wird. Theatergeschichte wird so zur Wirkungsgeschichte, und dabei sind nicht allein die Prinzipale und Darsteller wichtig, sondern ebenso sehr die Zuschauer, nicht allein die Präsentierung eines Spieltextes auf der Bühne, sondern auch dessen Ergänzung durch die Bühnenausstattung (Kulissen und Kostüme) und ebenso sehr durch die im Vorfeld unternommenen Bemühungen, das Stück und dessen Probleme durch visuelle („Paniere") und verbale Mittel (Ausrufung) zu deuten. Das Theater als komplexe soziale Institution ist das Wunschziel von Seipp.

b. Seipp tritt für eine aktive Rolle des Theaters im Lernprozeß einer gesellschaftlichen Bildung ein. Das Publikum, dessen Konsumdenken unvermeidlich ist, soll zwar beachtet werden. Die Theaterleitung hat jedoch die

[54] *Ebenda*, S. 146.
[55] *Ebenda*, S. 146.

Aufgabe, ethische und ästhetische Modelle anzubieten, Nützliches und Wervolles mit dem Bedürfnis nach Unterhaltung zu verbinden. „Klassiker" und „Klassizität" sind für Seipp Gegengewichte gegen die Ersetzung des gesprochenen Wortes durch Tanz, Gesang und andere visuelle Zeichen.

c. Der in den Reiseschriften geäußerte Grundsatz, daß alle Menschen gleich seien und daß bloß unterschiedliche regionale, historische und soziale Faktoren Ungleichheit stiften und Mißstände oder Vorzüge veranlassen können, hat zur Folge, daß ein Vergleich der einzelnen Spielorte mit einer pädagogischen Absicht verbunden wird: die Städte Hermannstadt und Temeswar sollen die Vorbilder aus Mitteleuropa (Wien, Preßburg) kennenlernen und deren Vorgaben (Werbung, unterschiedliche Deutungen des Theaterereignisses) nachahmen. So sollen Lessings Prinzipien eines Nationaltheaters verwirklicht werden. Im gleichen Atemzug soll, weil alle Menschen vergleichbar sind, das Angebot berücksichtigt werden, das aus Spanien, Frankreich oder England stammt. Und Verbesserungen, die auf lokale Initiativen zurückgehen, sollen diese Fortschritte ergänzen (z. B. soll der Standort der Theatergebäude besser gewählt werden, sollen die verschiedensprachigen Theaterunternehmen im gleichen Haus vereint werden, soll die Hierarchie vom volkstümlichen Sensationsstück zur anspruchvollen Nationaldramatik abgesteckt werden).

IV. BESONDERHEITEN DES SEIPPSCHEN PROGRAMMS FÜR EIN REGIONALTHEATER

Seipps Biograph Gruber von Grubenfels begründet die Ablehnung sehr vorteilhafter Angebote – so 1779 nach St. Petersburg – damit, daß „er im Stillen wirken wollte und in kleineren Provinzialstädten einen besseren Geschmack zu verbreiten suchte" [56]. Dies entspricht den Tatsachen. Außerdem stand Seipp am Anfang einer Entwicklung, die für mittelgroße Städte in Südosteuropa eine Wende bedeutete: anstelle der Wandertheater, die oft unter schwer zumutbaren Bedingungen spielen mußten, traten feste Theatergebäude, deren Stellenwert beträchtlich war.

Seipps Planungen entsprachen den Wunschdenken des unabhängingen und auf Langzeitwirkung bedachten Prinzipals. Dazu gehörte es, daß er in Preßburg, in Temeswar und in Hermannstadt in den neu erichteten oder neu gestalteten autonomen Theatergebäuden spielen konnte, daß er eine gezielte Repertoirepolitik betrieb, zu der eine exclusive Auswahl aus dem Standardrepertoire verschiedener Nationalliteraturen gehörte; „Stücke ohne ästhetischen oder moralischen Werth schloß er von der Affführung aus, selbst wenn es ein Kasseninteresse gewesen wäre, sie dem Publicum zu bieten", schrieb Filtsch[57]. Ebenso paßte es ins Bild,

[56] *In Reichhardts Theaterkalender 1794*, S. 113 ff.
[57] Eugen Filtsch, wie Anm. 14, S. 566.

daß Seipp das sogenannte „regelmäßige" Theater weiterentwickelte und eine Rückkehr zu Stegreif- und Improvisationstheater konsequent unterband. Desungeachtet handelte es sich um eine Übergangszeit. Dies bedeutete u.a., daß neben Elementen eines festen Theaterbetriebs die Unwägbarkeiten des Wandertheaters fortwirkten. Im Königreich Ungarn waren dies zum Teil politische und militärische Bedrohungen durch Türkeneinfälle, durch Machtkämpfe, die z.B. dazu führen konnten, daß Seipp nach 1790 Hermannstadt verlassen mußte, weil die Landeshauptstadt des Großfürstentums nach Klausenburg verlegt wurde, wo es damals kein nennenswertes deutsches Publikum gab. Oder es war möglich, daß der Türkeneinfall 1788 ins Banat Seipp dazu bewog, nicht mehr wie früher in Temeswar aufzutreten. Wirtschaftlicher Aufschwung und politische Wirrnisse konnten einander im Wege stehen.

Die verbliebene Unsicherheit, die den Übergang von den orientalisch–türkischen zu den westeuropäischen Lebensformen und Kulturmodelle begleitete, wirkte sich auch in den Jahren der Theatertätigkeit von Seipp in Preßburg, Temeswar und Hermannstadt aus. Zwar gab es die Chance eines Neubeginns, so daß praktisch jedes westeuropäische Modell hätte übernommen werden können, gleichzeitig aber standen der Langzeitwirkung die Unbeständigkeit und die Diskrepanz zwischen Planungen und deren Umsetzung im Wege. Seipp selbst konnte nie längere Zeit an einem Ort tätig sein. Dies hatte auch auf die Erforschung seiner Leistungen unmittelbare Auswirkungen: weder gibt es eine tatsächliche Übersicht über alle seine Aufführungen in den einzelnen Städten, noch steht fest, wie lange und wie oft er sich in den einzelnen Orten aufgehalten hat. Auch fehlen die Quellen über Einnahmen und Ausgaben, über Hintergründe von unterbliebenen Aufführungen, von Theaterskandalen usw.

Die bisherige Darstellung der lokalen Theatertätigkeit in Preßburg, Temeswar und Hermannstadt hat sich darauf beschränkt, die chronologische Aufeinanderfolge von Theaterdirektoren festzuhalten, obwohl auch dies im späten 18. Jahrhundert nicht in jedem Einzelfall zu gesicherten Informationen geführt hat. Gerade im Bereich der Repertoirepolitik fällt auf, wie relativ die Angaben sind. Im Falle Seipp weiß man, daß er im Jahre 1788 in Hermannstadt 84 Lustspiele, 15 Schauspiele, 5 Opern, 24 Trauerspiele, 1 Melodram, 4 Singspiele und 1 Operette aufführen ließ [58]. Eröffnet wurde die Spielzeit mit einem Seipp – Prolog („Thaliens Opferweihe") und Wetzels Lustspiel „Die komische Familie". Außerdem standen noch Molières „Heuchler" und „Der Geizige", Lessings „Minna von Barnhelm" und „Emilia Galotti", Schillers „Räuber" und „Kabale und Liebe", Shakespeares „Hamlet" und „Heinrich IV." auf dem Programm. Von dem in Hermannstadt lebenden Hofsekretär Heinrich von Schrenck stammt ein Melodrama „Iramis, das Opfer der Liebe", so daß auch die lokale Bühnenliteratur zu ihren Recht kam. Nimmt man Seipps eigene Stücke hinzu, die er vermutlich aufführen ließ, dann ist

[58] *Ebenda*, S. 565.

diese Komponente der Berücksichtigung mittel- oder längerfristig in Siebenbürgen ansässiger Autoren erwähnenswert. Die unvollständige Aufzählung, die ungenügende Information über die Repertoiregestaltung in Hermannstadt, Temeswar und Preßburg läßt eher Annahmen als feste Gewißheiten zu.

Sicher ist bloß, daß:

a. Seipp die Bedingungen vor Ort sowohl in Preßburg, als auch in Hermannstadt und Temeswar kannte und zu berücksichtigen trachtete. In Preßburg war eine Lessing – Rezeption schon vorhanden. Seipp griff sie auf und war bestrebt, sie auszubauen und nach den Richtlinien der Lessingschen Theaterkonzeption Gültiges und Neues zu leisten. Wir haben anhand des Dramas „Für seine Gebieterin sterben" die Kontinuitätslinien betrachtet.

b. Auf die Mehrsprachigkeit geht Seipp nur in Temeswar ein, wo er auf das serbische Theater verweist. Daß die Wahl von Modellstücken aus unterschiedlichen Literaturen ebenfalls im Hinblick auf das mehrsprachige Publikum in den ungarischen Provinzstädten erfolgte, ist vorläufig eine Vermutung. Was unzweif lhaft festgestellt werden kann, ist die Modellhaftigkeit, die Seipp jedem der aufgeführten Stücke für die jeweilige Nationaldramatik zugestand.

c. D'e Absicht, Vorbilder aus Mitteleuropa (Wien, Preßburg) in die Provinz zu verpflanzen, um die postulierte menschliche Gleichheit dort durch eine gelenkte Entwicklung zu realisieren, ist noch nicht gelungen. Dies gilt in besonderem Maße für die Vielfächigkeit des Angebots, wie sie in Preßburg durch die Theaterwerbung gegeben war, die Seipp beschrieb. Ob die Klassiker – Präferenzen in den ungarischen Städten in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts – mit den Bühnenangeboten am Ende des 18. Jahrhunderts zusammenhängen, kann im Augenblick nicht gesagt werden.

d. Vor Seipp gab es Ansätze zu einer Theater – Union zwischen zwei Städten. Er dehnte diese Verbindungen auf drei Städte aus, was dazu hätte führen können, ein homogenes, überregionales Bildungsangebot zur Verfügung zu stellen. Dies war eine bewußte Option, die allerdings – auch im Scheitern – vorführte, wie das Primat politischer und gesellschaftlicher Prozesse es den Kulturfaktoren unmöglich machte, als einzige die regionale Isolierung dauerhaft zu überwinden oder als Vorreiter eine Gemeinsamkeit längerfristig aufrecht zu erhalten. Die Erinnerungen an Seipp sind in den drei Städten, in Preßburg, Temeswar und Hermannstadt, für die Theaterhistoriker relevant geblieben. Was der Theaterleiter und Autor Seipp in den jeweils anderen „Partnerstädten" geleistet hatte, blieb unberücksichtigt oder unbekannt.

Aufschlußreich ist es auch, daß von den Modellen für eine deutsche Nationaldramatik in Südosteuropa weder die Vorgaben eines Wieland noch eines Goethe berücksichtigt wurden, sondern die von Lessing. Ebenso bleibt es von Bedeutung, daß Lessings Konzepte kreativ weitergedacht wurden und daß damit

ein bürgerliches Nationaltheater in den Minderheitenenklaven in der Slowakei, im Banat und in Siebenbürgen – die damals allesamt Teile des Königreichs Ungarn waren – nach dem Zuschnitt Lessings zu einer real existierenden Größe wurde. Wenn Seipp einer der Widersacher von Wieland dazu wesentlich beigetragen hat, dann ist dies mit ein Grund dafür, sich mit seinen Leistungen auseinanderzusetzen, auch wenn er das Schicksal der für die und in der Provinz Tätigen teilt: im binnendeutschen Theaterbetrieb war er zeitlebens eine unbeachtete Größe. Was Wieland in seinem „Teutschen Merkur" 1795 publiziert hat, ist noch heute gültig. In dem Artikel von Ch. von Benzel „Deutschlands Wohl liegt in enger Vereinigung" lesen wir: „Setzt alles bei Seite, was euch getrennt hat, noch trennt, künftig zu trennen vermag. Weiht Euch bloß der großen Angelegenheit, worin das Wohl des Ganzen, der Einzelnen Daseyn beruht" [59]. Dies könnte auch heißen, daß Seipp und andere Künstler uns heute noch etwas bedeuten können, vielleicht das, daß man nie aufgeben muß, wenn man an die Berechtigung der eigenen Vorstellungen über Leben und Kunst wirklich glaubt. Und dies gilt für Seipp auf jeden Fall.

[59] In *Neuer Teutscher M rk ur* 1795 Nr. 4, S. 430

IZVOARE

TIMIŞOARA ÎNTRE IMPERIALI ŞI OTOMANI ÎN 1551 – 1552. UN NOU IZVOR SPANIOL

EUGEN DENIZE

La mijlocul secolului XVI, ţările române s-au aflat din nou cuprinse de vâltoarea unor evenimente politice şi militare internaţionale de mare anvergură, evenimente ce au însemnat pentru ele un nou lanţ de nenorociri, mari pierderi materiale şi umane, dar şi dureroasa pierdere teritorială a Banatului, cucerit de turci în 1552 şi rămas sub dominaţia acestora timp de 164 de ani, până la pacea de la Passarowitz din 1718[1], când nu-şi va recăpăta libertatea, ci îşi va schimba doar stăpânii, pe turci cu austriecii.

În 1551 trupele imperiale comandate de generalul napolitan Giannbatista Castaldo pătrund în Transilvania[2], declanşând astfel prima încercare serioasă de cucerire a principatului de către Casa de Austria dar, în acelaşi timp, şi un devastator război cu Imperiul otoman ce va dura până în 1562.

Expediţia de cucerire a principatului transilvan, deşi a fost întreprinsă în numele lui Ferdinand de Austria[3], a fost, în ultimă instanţă, o expresie a politicii mondiale de expansiune desfăşurată de Carol Quintul. Expediţia lui Castaldo a fost întreprinsă cu acordul direct şi cu sprijinul efectiv al împăratului, iar elementul spaniol a jucat un rol de cea mai mare importanţă în cadrul armatei de mercenari care a invadat Transilvania şi chiar Ţara Românească[4]. Ea s-a declanşat aproape simultan cu ostilităţile de pe alte teatre de luptă europene şi nord-africane, fiind o parte integrantă a luptei pentru supremaţie în Europa şi zona Mediteranei desfăşurată în acea perioadă între blocul habsburgic, având în centru Spania, şi blocul franco-otoman[5]. Eşecul ei a fost cauzat de puternica

[1] Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774).* Prefaţă, traducere şi note de Costin Feneşan, Timişoara, 1982, p. 26.

[2] Eugen Denize, *Relaţii româno-spaniole în a doua jumătate a secolului XVI,* în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie A.D.Xenopol", XXIV, 1, 1987, p.157–161.

[3] *Correspondenz des Kaisers Karl V. Aus dem Königlichen Archiv und der Bibliothèque de Bourgogne zu Brüssel mitgetheilt von dr. Karl Lanz,* vol. III, *1550–1556,* Leipzig, 1866, p.11; E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant,* tome II, Paris, 1850, p.132; a se vedea şi Florentina Căzan, *Divergenţa de păreri dintre Ferdinand de Austria şi Carol Quintul privind Transilvania,* în „Analele Universităţii Bucureşti", Istorie, XX, nr.1, 1974, p.19.

[4] Pentru ajutorul acordat de Castaldo lui Radu Ilie împotriva lui Mircea Ciobanul a se vedea Hurmuzaki, *Documente,* II, 2, p.299; Ascanio Centorio de gli Hortensii, *Comentarii della guerra di Transilvania,* Venezia, MDLXVI(1566), p.232; *Istoria Ţării Româneşti, 1290–1690. Letopiseţul cantacuzinesc,* ed. C. Grecescu, D. Simonescu, Bucureşti, 1960, p.49; Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor,* vol. II, 1, ed. a III-a, Bucureşti, 1940, p.214; *Istoria României,* vol. II, Bucureşti, 1962, p 910.

[5] E. Lavisse, A. Rambaud, *Histoire générale du IVe siècle à nos jours,* tome IV, Paris, 1894, p.740–741.

rezistență întâlnită din partea populației locale[6], de anacronismul și inconsecvența politicii lui Carol Quintul, de permanenta dispersare de forțe care a împiedicat sistematic și peste tot obținerea unor succese solide, cauze care, în ultimă instanță, au provocat și eșecul final al întregii politici a împăratului.

Despre această expediție și despre participarea mercenarilor spanioli la ea am avut prilejul să scriem cu altă ocazie[7], așa că nu vom reveni asupra acestor probleme. În schimb, trebuie să subliniem faptul că dintre mercenarii spanioli doi s-au remarcat nu numai pentru acțiunile lor militare, dar și pentru mărturiile și informațiile pe care le-au furnizat despre situația Transilvaniei în anii 1551–1553. Este vorba de Rodrigo de Villandrando care a constituit principala sursă de informații pentru lucrarea lui Centorio de gli Hortensii, *Comentarii della guerra di Transilvania*, apărută la Veneția în 1566[8], și de Bernardo de Aldana ale cărui memorii, cuprinzând evenimentele din Ungaria și Transilvania între 1548 și 1552, au fost așternute pe hârtie de fratele său, Juan Villela de Aldana.

Despre Bernardo de Aldana nu știm exact nici data și nici locul nașterii sale, dar știm că a fost fiul lui Francisco Villela și al Mariei de Oviedo, originari din Alcántara[9]. Primele informații sigure despre el îl înfățișează deja căpitan de infanterie în Italia în 1539[10]. În 1546 îl întâlnim în Germania căpitan de archebuzieri călare. Aici el conducea o companie de 140 de archebuzieri și era plătit cu 70 de scuzi pe lună[11]. În 1548, așa cum rezultă chiar din titlul memoriilor sale, este trimis, în fruntea unor trupe spaniole, pe frontul antiotoman din Ungaria, unde va rămâne până la sfârșitul lui mai 1551 când, sub comanda lui Castaldo, își începe participarea la expediția din Transilvania[12]. Aici a

[6] Centorio de gli Hortensii, *op.cit.*, p.175; Victor Motogna, *Contribuții la relațiile dintre urmașii lui Petru Rareș și Ungaria (Ilie 1546–1551, Ștefan 1551–1552)*, în „Revista istorică", X, nr.1-3, 1924, p.17; idem, *Relațiile dintre Moldova și Ardeal în secolul al XVI-lea*, Dej, 1928, p.68-69; E. Denize, *art.cit.*, p.159; *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum sive Annales hungarici et transylvanici*, ed. Josephus Trausch, pars I, *(990–1630)*, Kronstadt, 1847, p.57.

[7] E. Denize, *art.cit.*, pp.157-161; idem, *Un călător spaniol în Transilvania: Bernardo de Aldana (mijlocul secolului al XVI-lea)*, în vol. *Istoria României. Pagini transilvane*, coordonator acad. Dan Berindei, în *Bibliotheca Rerum Transsilvaniae*, VI, Cluj-Napoca, 1994, p.63-67.

[8] Centorio de gli Hortensii, *op.cit.*, p.22.

[9] Antonio Rodríguez Villa, *Introducción* la *Expedición del maestre de campo Bernardo de Aldana a Hungría en 1548, escrita por frey Juan Villela de Aldana, su hermano, clérigo de la Orden de Alcántara*, Madrid, 1878, p.11; *Diccionario enciclopédico Espasa*, tomo I, Madrid, 1989, p.399.

[10] Este vorba de scrisoarea trimisă de Aldana, la 19 aprilie 1539 din Milano, unchiului său Pedro Barrantes Maldonado, scrisoare publicată de Pascual de Gayangos în *Memorial Histórico Español*, vol.X, Madrid, 1857, p.526-528. În acest volum, care este de fapt tomul al doilea din *Ilustraciones de la Casa de Niebla* de Alonso Barrantes Maldonado, Pascual de Gayangos a inclus în *Apendicele A* un *Extras din memoriile* acestui autor, culese în secolul XVIII de către Fabián Antonio de la Cabrera y Barrantes, în care se află nu numai câteva informații bibliografice despre Bernardo de Aldana ci, de asemenea, șase scrisori ale sale adresate unchiului său Pedro Barrantes Maldonado, trei dintre ele referitoare la expediția din Ungaria și Transilvania și una, foarte întinsă, a fratelui său mai mare, frey Juan Villela de Aldana, călugăr la Alcántara, care l-a însoțit pe Bernardo în această expediție.

[11] Pascual de Gayangos, în *Memorial Histórico Español*, X, pp.487-491; A.Rodríguez Villa, *op.cit.*, p.12.

[12] *Expedición del maestre de campo Bernardo de Aldana a Hungría en 1548, escrita por Juan Villela de Aldana, su hermano, clérigo de la Orden de Alcántara.* Publicada ahora por primera vez, abreviada y precedida de una *Introducción* por Antonio Rodríguez Villa, Madrid, Casa Editorial de Medina, 1878, p.28-30 și 77-78.

luat parte la luptele de la Timişoara şi Lipova şi a comandat pentru un timp garnizoana din Lugoj. După retragerea precipitată de la Lipova, din august 1552, a fost acuzat de laşitate şi trădare, a fost arestat, averea i-a fost confiscată şi timp de trei ani şi jumătate, până la începutul lui 1556, a fost purtat din închisoare în închisoare şi din proces în proces, până când Ferdinand de Austria s-a îndurat de el şi l-a graţiat, scoţându-l de sub orice fel de acuzare[13]. În acelaşi an, împăratul Carol Quintul l-a numit căpitan general al artileriei din Piemont şi Lombardia[14], calitate în care a participat la expediţia spaniolă din nordul Africii, din 1560, atunci când a fost cucerită insula Gelves (Djerba). Din nefericire, în timpul acestei acţiuni, a fost capturat de turci şi a murit ca prizonier pe o galeră în timpul drumului spre Constantinopol[15].

Bernardo de Aldana, datorită vieţii sale aventuroase şi pline de vicisitudini, nu a găsit timpul necesar pentru a aşterne pe hârtie memoriile asupra expediţiei sale din Ungaria şi Transilvania din anii 1548–1552. În schimb, el a trimis fratelui său, Juan Villela de Aldana, care participase alături de el la această expediţie, toate informaţiile de care dispunea, precum şi toate copiile scrisorilor adresate împăratului, regelui romanilor sau altor personaje importante ale vremii[16]. Fratele său, călugăr la Alcántara, a făcut ceea ce Bernardo nu a reuşit, adică a scris memoriile asupra expediţiei din Ungaria şi Transilvania din 1548–1552, chiar dacă titlul se referă doar la Ungaria şi la anul 1548, *Expedición del maestre de campo Bernardo de Aldana a Hungría en 1548 escrita por frey Juan Villela de Aldana, su hermano, clérigo de la Orden de Alcántara.*

Memoriile s-au păstrat într-un manuscris miscelaneu din Biblioteca mănăstirii regale de la Escurial, datând din secolul al XVI-lea, între filele 177 şi 234 şi având cota V.II.3[17]. Prima şi singura ediţie spaniolă, prescurtată, a lor a fost realizată de Antonio Rodríguez Villa, la Madrid, în 1878. Ea a fost urmată de o ediţie maghiară, realizată de Baksics Gusztáv în 1879, de una polonă, realizată de Feliks Rozanski în 1882, şi de o nouă ediţie maghiară din 1986, cu o introducere istorică de Szakály Ferenc şi în traducerea lui Scholz László. În istoriografia română memoriile lui Aldana sunt necunoscute aproape cu desăvârşire[18], deşi reprezintă un izvor important pentru istoria Transilvaniei şi în mod special a Banatului. Din această cauză considerăm de datoria noastră să le aducem, măcar şi parţial şi în aşteptarea unei ediţii româneşti integrale, la cunoştinţa celor interesaţi.

Memoriile, evident, cuprind numai acele fapte şi întâmplări la care mercenarul spaniol a luat parte în mod nemijlocit. Este vorba de începutul campaniei lui Castaldo de la sfârşitul lui mai 1551, de înlăturarea de pe tronul principatului a Isabelei şi a fiului său Ioan II Sigismund, de bătăliile de la Timişoara şi Lipova, de pregătirea asasinării şi de asasinarea cardinalului Martinuzzi, de cucerirea celor două oraşe menţionate de către turci, de arestarea lui Aldana acuzat de trădare. Din memorii reiese foarte clar şi faptul, important credem noi, al permanentei stări de tensiune şi de rivalitate dintre Aldana şi Castaldo. Această rivalitate manifestată la vârful conducerii militare a armatei imperiale de mercenari ce invadase Transilvania nu a fost un caz izolat. Ea s-a manifestat pe scară largă şi în rândul altor cadre de comandă ale acestei armate, dar şi ale altor armate imperiale, fiind unul din elementele importante care au cauzat în final eşecul întregii politici a împăratului Carol Quintul. În fine, fiind vorba de nişte memorii, este destul de uşor de sesizat elementul de subiectivitate pe care-l conţin, fapt care nu trebuie să ne mire. Toate acţiunile lui Aldana sunt bune, bine cumpănite, justificabile cu uşurinţă. El este un militar cinstit şi drept, refuză să devină părtaş la

[13] *Ibidem*, p.100-106.

[14] A.Rodríguez Villa, *op.cit.*, p.21.

[15] *Ibidem*, p.22-23; *Diccionario enciclopédico Espasa*, I, p.399.

[16] A.Rodriguez Villa, *op.cit.*, p.16.

[17] A se vedea şi P.Miguelez, *Catálogo de los Códices Españoles de la Biblioteca del Escorial*, I, *Relaciones históricas*, Madrid, 1917, p.55-56, nr.XXIII.

[18] Cu excepţia unui fragment referitor la Lipova publicat de noi în 1994 (E.Denize, *Un călător spaniol în Transilvania: Bernardo de Aldana*, p.70-78).

orice fel de ticăloşie, se opune asasinării lui Martinuzzi, avertizează asupra pericolului otoman, se luptă cu vitejie împotriva turcilor dar, în cele din urmă, cade victimă invidiei şi duşmăniei lui Castaldo. Bineînţeles că pentru istoric nu este greu să discearnă ceea ce este adevărat de ceea ce este fals din toate aceste informaţii care apar în memorii. Dar, ca în orice memorii, acest fel de informaţii apare inevitabil şi nu ne rămâne altceva de făcut decât să le reproducem ca atare.

În rândurile ce urmează, datorită spaţiului limitat pe care-l avem la dispoziţie, vom reproduce cu stricteţe, însoţite de o traducere românească, numai acele pasaje care se referă la situaţia Timişoarei şi la luptele dintre imperiali şi otomani pentru stăpânirea acestui important centru urban, poziţie strategică fundamentală pentru întregul Banat, dar şi pentru Transilvania, lupte în care Aldana a avut un rol important.

"En esto, los turcos, descontentos del giro que habian tomado las cosas de Transilvania, se fueron juntando en Belgrado para deshacer aquella union. El Bater Andrea, que estaba en Temesbar, pidió socorro, y no habiendo quien quisiese ir á socorrer aquellas partes inferiores, persuadido Aldana de los húngaros con el deseo que tenia de servir al Rey y tambien por apartarse de Juan Bautista, tomando su companía y 50 soldados de la de Luis de Barrientos, y 500 caballos y 200 ayduques y dos piezas de artillería, se partió á 12 de Agosto de 1551 para Temesbar.

Poco dias despues tuvieron aviso cómo 200 caballos turcos habian pasado la Tiscia y corrido casi hasta Temesbar y se habian llevado mucho ganado, y que saliendo solos los villanos de aquel país se los habian quitado, rompiéndolos y matando muchos dellos, por lo cual ordenó Aldana que fuesen 500 caballos húngaros y por capitan dellos un caballero húngaro llamado Gabriel Pereni y á D.Luis Osorio, sobrino de doña Leonor Osorio, mujer de Juan de Vega, con 20 españoles, para que tomasen lengua y supiesen dónde estaban los turcos y qué designios traian, y tambien que reconociesen el país; de cuya comision dieron luego cuenta à Aldana y á Bater Andrea. Por venir el Turco muy pujante de fuerzas, salió el Bater Andrea á reunir gente con que aumentar su pequeño ejército, quedando en la ciudad Aldana y Estefano Losonz, el uno con el mando de los españoles y el otro con el de los húngaros. Comenzó Aldana á reparar las fortificaciones y pidió á Juan Bautista socorro de gente, quien le envió solamente la compañia de Luis Ordoñez, que no llegarian á 150 hombres; con la cual venia su hermano Gaspar Pizano, porque el Luis Ordoñez habia poco que era muerto, hasta que despues se dió la companía á D.Gaspar de Castelvi.

Constaba el ejército turco de tres mil jenízaros y 60 000 caballos, y era su primer propósito pasar la Tiscia y apoderarse de Besquerec, Beche, Temesbar, Lipa y Solmos.

Aldana, viendo la proximidad de los turcos, apretaba en la fortificacion, en la cual al principio solo trabajaban los españoles, porque los húngaros como la gente de guerra no tienen por costumbre trabajar en cosas semejantes, se reian de los nuestros; mas cuando conocieron la necesidad y el peligro trabajaron todos.

En este tiempo los enemigos, pasado el rio, sitiaron á Beche, y tomándolo por asalto, degollaron á todos sus defensores. Con esto los de Besquerec con la gente que Aldana habia enviado para defenderlo, lo desampararon apoderándose de este castillo los turcos, y poco despues de otros dos cerca de Temesbar, y diciendo que querian dejar á esta ciudad para la postre, se pusieron sobre Lipa y el castillo de Solmos.

Andaba en tanto Bater Andrea congregando la más gente que podia en aquellos contornos de Lipa, mas como supieron los ya alistados las victorias del ejército turco y su proximidad, muchos huyeron y no se volvío á presentar hombre para alistarse, por lo que tuvo que ir á reunir gente á la parte de Transilvania, dejando en guardia del castillo y tierra de Lipa un caballero húngaro, copero del Rey, llamado Joanes Pete, con 400 húngaros y más de 200 ayduques, los cuales, como supieron la venida de los turcos á Lipa, lo desampararon. El Turco se posesionó de ella y pasó á combatir el castillo de Solmos, pero no pudiéndolo tomar fácilmente se fué la vuelta de Temesbar.

De hora en hora avisaba Aldana á Juan Bautista y al Fraile de lo que pasaba para que con toda brevedad proveyesen en socorrer aquellas partes. El Fraile, no obstante sus diferencias con Juan Bautista, estaba espantado del poco recaudo que el Rey allí tenia, pues solo eran mil españoles sin los que estaban en Temesbar, 3 000 tudescos, cuatrocientos herreruelos y seis mil húngaros de los ordinarios y más la gente que traia Sforza Palavicino, que eran otros 3 000 tudescos y 600 lanzas tudescos, 20 piezas de artilería y otras pequeñas de campaña, y por esta causa se entendia con Juan Bautista en proveer de gente y socorros.

No queria éste que se socorriese tan pronto á Aldana, pero el Fraile, conociendo la importancia de aquella plaza, camino hácia ella con gente numerosa pero poco útil. De toda la que estaba dentro, que era tanta que no cabia por las casas, por haber hecho Aldana quemar los arrabales y meter dentro de la ciudad á sus moradores, habian escogido Aldana y Losonz hasta 3 000 hombres de pelea, sin los españoles. Llegada la vanguardia turca á los 15 de Octubre, antes que el socorro del Fraile, Aldana y Losonz cabalgaron con hasta 200 caballos, haciendo Aldana salir 200 escopeteros húngaros, porque los españoles en quien tenia su confianza no los queria sacar á escaramuzas y dexábalos en la ciudad en guardia de las puertas, que como más pláticos entendian y sabian mejor lo que habian de hacer. Estos dos caudillos, teniendo por reparos los burgos quemados, comenzaron á escaramuzar con los enemigos, donde el Losonz y Alonso Perez de Sayavedra se aseñalaron metiéndose mucho en los enemigos, teniendo á Aldana á las espaldas, que con mucho cuidado y diligencia cebaba la escaramuza, hasta que al cabo de una hora hizo retirar a los nuestros. El mayor trabajo que Aldana tenia era animar la gente húngara, que estaba tan desmayada, que mil veces se le quiso amotinar, y él les mostraba cartas de Juan Bautista y del Fraile, y del socorro que venia, aunque él ninguna esperanza tenia que vernia en tiempo; y los pocos españoles que conservaba consigo, tenian los más las manos llenas de ampollas del trabajo, y más de 50 enfermos, aunque éstos, llegado los turcos, se levantaron todos.

Luego otro dia envió el Beglerbeg, general de los turcos, á decirles que le dexasen la tierra sino que a todos los pasaria á cuchillo, á lo cual no le respondieron nada. Como el Beglerbeg tenia aviso del socorro que venia de Transilvania, ántes que llegase deseaba tener ganada á Temesbar, y empleó para conseguirlo mil ardides de guerra (...).

El Beglerbeg combatia furiosamente á Temesbar. Los defensores se batian bien, pero Aldana temia á cada paso que los húngaros le hiciesen traicion; mas fuese que la artillería enemiga no hiciese gran efecto en las fortificaciones, ó que se aproximaba el ejército del Fraile, luego mandó el caudillo turco levantar el artillería y caminar á Tiscia, quedándose él en el campo con la demás gente, retirándose de él poco despues no sin perseguirlo con escaramuzas Aldana. Luego salió Losonz con 500 caballos y D.Luis Osorio, en su compañía, con 12 españoles a picarles la retaguardia.(...)

Venido, pues, el dia de la Epifanía, como Aldana tenia licencia para irse á Viena, siendo ya partido Losonz á Pusonia á hallarse á las Córtes de Hungría, Aldana se vino á Lipa para de allí partirse él tambien á Viena, habiendo dado órden á su alférez de lo que allí habia de hacer. Estando ya á punto para se partir, le vino nueva como Cazun Baxa habia venido hasta Besquerec con buen golpe de gente y robado una villa. Aldana por este respeto hubo de dexar su partido y fuese á meter en Temesbar. Una partida de los nuestros que fué a reconocer el enemigo vió que no eran tantos como decian, y acometiéndolos los pusieron en fuga. No habiendo por allí otra persona de carácter que Aldana á el acudian todos pidiendo socorro, y el Rey y Juan Bautista le escribieron rogándole que no se partiese, ofreciéndole aquel, si se queria quedar allí, el condado de Temesbar, (...) A esto contestó Aldana que si se habia de quedar allí era menester le proveyese de algunas cosas que Benedito de la Rea de su parte le diria. Este cumplió su cometido, pero el Rey lo tornó á enviar solo con promesas y esperanzas, y 3 000 ducados para comenzar las fortificaciones de Temesbar y de Lipa. (...).

En esto llego Benedito de la Rea que traia á Aldana 3 000 ducados y una carta del Rey diciéndole que por algunos respetos importantes á su servicio habia sido necesario hacer Conde de Temesbar y capitan general de aquellas partes inferiores á Estéfano Losonz, mas que esto no obstante le haria gran servicio en no se partir de aquellas partes y ayudar en lo que pudiese á Juan Bautista. (...).

Losonz tomó por entónces su cargo de Conde de Temesbar, y dictó algunas disposiciones tan poco á propósito, que yéndole Aldana á la mano, se indispusieron con este motivo.

Aldana, teniendo aviso que los turcos habian ya echado puentes en el Danubio para pasar, (...)viendo que Juan Bautista no enviada recado alguno para resistir á tan grueso ejército, y más muerto que vivo se hizo llevar á Lipa, no se pensando escapára diez dias, y fuera mejor no haberse ido á meter allí, pues no tenia obligacion para ello ni ménos órden del Rey ni de su lugarteniente; mas dos cosas fueron las que le hicieron meterse en Lipa: la una las cartas del Rey por las cuales le encargaba no se partiese, y la otra vista la poca diligencia que en cosa de tanta importancia usaba Juan Bautista para ayudar á Losonz.(...).

Lo que por este tiempo sufrió Aldana viéndose casi imposibilitado, los turcos aproximándose á Temesbar, sin dinero para proseguir las fortificaciones ni pagar los soldados, muchos de éstos huidos ó tíbios en sus deberes, es difícil de contar.

Ahamat-baxá y el Beglerbeg y Cazun-baxá llegaron sobre Temesbar, á los 26 de Junio 1552, con todo su ejército, y Aldana, viéndose sin provisiones y falto de gente, y que Juan Bautista no proveia nada, escribió al Rey Maximiliano el estado en que se hallaba, y entre tanto no dejaba de escaramuzar con los soldados turcos que estaban más inmediatos á Lipa. Entre tanto, los de Temesbar se defendian valerosamente, pero al cabo de algun tiempo se vieron en gran aprieto y mandaron á Lipa un soldado español, llamado Antonio de Represa, vestido de rasciano, el cual contó á Aldana la calamidad en que se hallaban. Este le envió á Transilvania sin detenerlo, para que enterase de todo á Juan Bautista, el cual no envió socorros efectivos, no sabiendo Aldana qué pensar de quien así abandonaba el servicio de su soberano. Por fin, Temesbar se rindió á los turcos el 26 de Julio".

(Biblioteca del Real Monasterio del Escorial, Ms.V.II.3, filele 198-202 şi 206-208; *Expedición del maestre de campo Bernardo de Aldana a Hungría en 1548, escrita por frey Juan Villela de Aldana, su hermano, clérigo de la Orden de Alcántara.* Publicada ahora por primera vez, abreviada y precedida de una Introducción por Antonio Rodríguez Villa, Madrid, Casa Editorial de Medina, 1878, pp. 80-85, 93, 94 şi 96-99).

În acest timp, turcii, nemulţumiţi de întorsătura pe care o luaseră evenimentele în Transilvania s-au adunat la Belgrad pentru a desface acea uniune. Andrei Báthory, care se afla la Timişoara, a cerut ajutor, şi negăsindu-se nimeni care să dorească să meargă în ajutorul acelor părţi inferioare (sudice – *n.n.*), Aldana, convins de unguri, din dorinţa pe care o avea de a-l servi pe rege (al romanilor – *n.n.*)[19] şi, de asemenea, din dorinţa de a se îndepărta de Giannbatista (Castaldo – *n.n.*), luându-şi compania şi 50 de soldaţi din cea a lui Luis de Barrientos, împreună cu 500 de călăreţi, 200 de haiduci şi două piese de artilerie, a plecat la 12 august 1551 spre Timişoara.

La puţine zile după aceasta s-a primit informaţia că 200 de călăreţi turci au trecut Tisa şi, ajungând până aproape de Timişoara, au capturat multe vite şi că, fiind întâmpinaţi doar de ţăranii din acea parte, i-au zdrobit şi au luat mulţi prizonieri, fapt pentru care Aldana a ordonat să fie trimişi 500 de călăreţi unguri având drept căpitan pe cavalerul ungur numit Gabriel Perényi şi 20 de spanioli conduşi de Luis Osorio, nepot al donei Leonor Osorio, soţia lui Juan de Vega, pentru a captura câţiva

[19] Este vorba de Maximilian de Austria, viitorul împărat Maximilian I (1564– 1576).

duşmani de la care să afle unde se aflau turcii şi ce intenţionau să faca şi, de asemenea, să recunoască teritoriul; despre îndeplinirea misiunii au dat apoi socoteală lui Aldana şi lui Andrei Báthory. Deoarece turcii pregăteau forţe importante, Andrei Báthory a ieşit din oraş pentru a aduna trupe care să-i mărească mica armată, în interior rămanând Aldana şi Ştefan Losonczi, unul având comanda spaniolilor iar celălalt pe cea a ungurilor. Aldana a început să repare fortificaţiile şi i-a cerut lui Giannbatista ajutor în oameni, dar acesta i-a trimis numai compania lui Luis Ordoñez, care nu avea mai mult de 150 de oameni, în fruntea companiei se afla Gaspar Pizano, deoarece Luis Ordoñez murise de puţină vreme, iar apoi comandant va deveni Gaspar de Castelvi[20].

Armata turcă era formată din trei mii de ieniceri şi 60 000 de călăreţi şi obiectivul ei era să treacă Tisa şi să cucerească Becicherec, Becse, Timişoara, Lipova şi Şoimuş.

Aldana, văzând că turcii se apropiau, se grăbea să termine fortificaţiile, la care pentru început au muncit numai spaniolii, deoarece ungurii, ca oameni de război ce sunt, nu au obiceiul să muncească la astfel de lucruri şi îşi băteau joc de ai noştrii, dar când au aflat de pericol au muncit cu toţii.

În acest timp, duşmanii, după ce au trecut râul, au asediat Becse, şi cucerindu-l prin asalt, au decapitat pe toţi apărătorii săi. Becicherecul, părăsit de cei trimişi de Aldana ca să-l apere a fost şi el cucerit de turci care, puţin după aceasta, au mai cucerit două castele în apropiere de Timişoara şi, spunând că doresc să lase acest oraş pentru sfârşitul campaniei, s-au îndreptat spre Lipova şi castelul Şoimuş.

Între timp, Andrei Báthory aduna câtă lume putea în acele ţinuturi ale Lipovei, dar cum cei deja înrolaţi au aflat despre victoria turcilor şi despre apropierea lor, mulţi au fugit şi nu s-a mai prezentat nimeni la înrolare, fapt pentru care a fost nevoit să se ducă şi să caute oameni în părţile Transilvaniei, lăsând în zona Lipovei drept comandant un cavaler ungur, paharnic al regelui (romanilor – *n.n.*) numit Ioan Petheo, cu 400 de unguri şi peste 200 de haiduci, care, cum au aflat însă de venirea turcilor la Lipova, l-au părăsit. Turcii au cucerit-o (Lipova – *n.n.*) şi au început să atace castelul Şoimuş dar neputându-l cuceri cu uşurinţă s-au îndreptat spre Timişoara.

Din oră în oră Aldana îi anunţa pe Giannbatista şi pe Frate (Gheorghe Martinuzzi – *n.n.*) despre cele ce se întâmplau pentru ca, în graba cea mai mare, să trimită ajutoare în acele părţi. Fratele, în ciuda deosebirilor de păreri pe care le avea cu Giannbatista, era înspăimântat de puţinele forţe pe care regele (romanilor – *n.n.*) le avea acolo şi care erau formate din o mie de spanioli, 3 000 de germani, patru sute de artilerişti şi şase mii de unguri din trupele obişnuite, la care se adăugau oamenii pe care îi aducea Sforza Palavicino, adică 3 000 de germani şi 600 de călăreţi germani, 20 de piese de artilerie şi altele mici de câmp, şi din această cauză s-a înţeles cu Giannbatista să contribuie cu trupe şi alte ajutoare.

Acesta (Castaldo – *n.n.*) nu dorea ca Aldana să fie ajutat atât de repede, dar Fratele, cunoscând importanţa acelui oraş, s-a îndreptat spre el cu trupe numeroase, dar de slabă calitate. Dintre toţi cei ce se aflau în oraş, care erau atât de mulţi încât nu încăpeau în case, deoarece Aldana arsese mahalalele şi-i mutase pe locuitorii lor în interior, Losonczi şi Aldana aleseseră până la 3 000 de oameni pentru luptă, în afară de spanioli. Ajungând avangarda turcă la 15 octombrie (1551 – *n.n.*), înainte de venirea ajutoarelor trimise de Frate, Aldana şi Losonczi au ieşit cu 200 de călăreţi, Aldana scoţând încă 200 de puşcaşi unguri, deoarece pe spaniolii în care avea încredere nu dorea să-i folosească la hărţuieli şi-i lăsa în oraş ca să păzească porţile, fiind ei mai pricepuţi la aceasta şi ştiind ce trebuie să facă. Aceşti doi comandanţi, având ca punct de plecare mahalalele incendiate, începură

[20] Participarea lui Gaspar de Castelvi la luptele pentru Timişoara este amintită elogios şi de Francesco Griselini, la care apare doar cu numele de Gaspardo (Francesco Griselini, *Încercare de istorie politică şi naturală a Banatului Timişoarei*. Prefaţă, traducere şi note de Costin Feneşan, Timişoara, 1984, p.70, 74).

sa-i harţuiască pe duşmani, acţiune în care s-au remarcat Losonczi şi Alonso Pérez de Saavedra datorită pătrunderilor lor îndrăzneţe printre duşmani, rămânând Aldana să le acopere spatele, ceea ce a facut cu multă grijă şi a sprijinit, în acelaşi timp, permanent hărţuirea, până ce, dupa o oră de luptă, a dat ordinul de retragere. Cel mai greu lucru pe care l-a avut de făcut Aldana a fost acela de a ıncuraja trupele ungare, care erau atat de descurajate încât de o mie de ori au vrut să se răscoale, şi el le arata scrisori de la Giannbatista şi de la Frate, vorbindu-le despre ajutoarele care trebuiau să vină, deşi el nu avea nici o speranţă că vor veni la vreme; şi puţinii spanioli pe care-i păstrase în jurul său aveau, cei mai mulţi dintre ei, mâinile pline de băşici datorită muncii, şi peste 50 erau bolnavi dar, cu toate acestea, o dată veniţi turcii, s-au ridicat cu toţii la luptă.

Apoi într-o altă zi, beilerbeiul[21], care era generalul turcilor, a trimis o solie care le-a cerut să-i cedeze oraşul pentru că altfel cu toţii vor fi trecuţi prin ascuţişul săbiilor, solie la care nu au răspuns nimic. Dar cum beilerbeiul avea informaţii despre ajutoarele care veneau din Transilvania, dorea să cucerească Timişoara înainte de sosirea acestora şi, pentru atingerea acestui scop, a folosit toate şiretlicurile de război (...). Beilerbeiul asaltă cu furie Timişoara. Apărătorii se luptau bine, dar Aldana se temea la fiecare pas că ungurii îl vor trăda; dar au avut norocul ca artileria inamică să nu poata provoca daune mari fortificaţiilor în timp ce armata Fratelui se apropia, ceea ce l-a determinat pe comandantul turc să ordone retragerea artileriei şi să o trimita spre Tisa, el mai ramanând puţin timp ın tabără împreună cu celelalte trupe, retrăgându-se însă în scurtă vreme, urmărit şi hărţuit în permanenţa de Aldana[22]. Apoi au ieşit şi Losonczi cu 500 de călăreţi împreună cu Luis Osorio ınsoţit de 12 spanioli pentru a hărţui ariergarda în retragere (...)

Venita, prin urmare, ziua Epifaniei (6 ianuarie 1552 – *n.n.*) şi cum Aldana avea permisiunea să se ducă la Viena, fiind deja plecat Losonczi la Pojon (Bratislava – *n.n.*) pentru a lua parte la lucrările Dietei Ungariei, el a sosit la Lipova pentru ca de acolo să plece şi el la Viena, dând stegarului său ordinele necesare pentru perioada cât va lipsi. Fiind deja pe punctul de plecare, i-a parvenit ştirea cum că Uzun Paşa venise până la Becicherec, cu trupe destul de numeroase, şi jefuise un sat. Din această cauză Aldana a trebuit să renunţe la plecare şi s-a dus la Timişoara. O grupare de-a noastră care s-a dus să recunoască duşmanul a văzut că nu erau atât de numeroşi precum se spunea şi atacându-i i-a pus pe fugă. Nefiind acolo altă persoană mai importantă decât Aldana la el au făcut apel cu toţii, cerându-i ajutorul, iar regele (romanilor – *n.n.*) şi Giannbatista i-au scris rugându-l să nu plece, oferindu-i, dacă ar fi dorit să rămână acolo, comitatul de Timişoara (...). La toate acestea Aldana a răspuns că dacă ar fi să rămână acolo avea nevoie de anumite lucruri pe care le va indica din partea sa Benedito de la Rea. Acesta şi-a îndeplinit misiunea, dar regele (romanilor – *n.n.*) l-a trimis înapoi numai cu promisiuni şi speranţe şi cu 3 000 de ducaţi pentru a începe lucrările de fortificaţii la Timişoara şi la Lipova. (...)

Astfel, Bendito de la Rea s-a întors aducându-i lui Aldana 3 000 de ducaţi şi o scrisoare din partea regelui (romanilor – *n.n.*) în care i se spunea că din anumite raţiuni importante a fost necesar să fie numit comite de Timişoara şi căpitan general al acelor părţi inferioare (sudice – *n.n.*) Ştefan Losonczi, dar cu toate acestea el i-ar face un mare serviciu dacă nu ar pleca din acele părţi şi dacă l-ar ajuta atât cât ar putea pe Giannbatista. (...)

Atunci Losonczi a luat în sarcina sa titlul de comite de Timişoara şi a dat anumite ordine foarte puţin potrivite, încât Aldana atrăgându-i atenţia au ajuns să se certe din această pricină.

Aldana, fiind informat că turcii au construit poduri pentru a trece Dunărea, (...) văzând că Giannbatista nu trimitea nici un fel de ajutor pentru a se putea rezista la o armată atât de puternică, mai mult mort decât viu, s-a dus la Lipova, deşi credea că nu va mai trăi mai mult de zece zile, şi ar

[21] Este vorba de beilerbeiul Rumeliei, Mehmet Sokollu.

[22] Asediul Timişoarei a fost ridicat de turci la 16 noiembrie 1551 (Aurel Dedei, *Istoria Imperiului otoman până la 1656*, Bucureşti, 1978, p.194).

fi fost mai bine dacă nu s-ar fi dus acolo, căci nu avea nici o obligaţie şi nici un ordin din partea regelui (romanilor –*n.n.*) sau a locţiitorului său, dar două au fost cauzele care l-au făcut să se ducă la Lipova: prima, scrisorile regelui (romanilor – *n.n.*) prin care-l însărcina să nu plece, şi a doua, datorită puţinei griji de care dădea dovadă Giannbatista pentru ajutorarea lui Losonczi la Timişoara într-o situaţie atât de gravă.(...).

Cât de mult a suferit Aldana în toată această perioadă, văzându-se în imposibilitatea de a acţiona în vreun fel, turcii apropiindu-se de Timişoara, fără bani pentru a continua lucrările de construire a fortificaţiilor şi pentru a-şi plăti soldaţii, mulţi dintre ei dezertând sau neîndeplinindu-şi îndatoririle, este greu de spus.

Ahmet Paşa, beilerbeiul şi Uzun Paşa au ajuns la Timişoara, la 26 iunie 1552, cu întreaga lor armată şi Aldana, văzându-se fără provizii şi lipsit de oameni şi că Giannbatista nu-i trimitea nimic, i-a scris regelui Maximilian despre situaţia în care se afla, şi între timp nu înceta să-i hărţuiască pe soldaţii turci care se aflau în apropiere de Lipova. În acest timp, cei din Timişoara se apărau cu vitejie, dar după un anumit timp s-au văzut la mare strâmtoare şi au trimis la Lipova un soldat spaniol, numit Antonio de Represa, îmbrăcat ca un sârb, care i-a povestit lui Aldana situaţia dezastruoasă în care se aflau. Acesta, fără să-l oprească, l-a trimis în Transilvania, pentru ca să-l informeze pe Giannbatista, care nu a trimis însă nici un fel de ajutor, Aldana ne mai ştiind ce să creadă despre cineva care-şi abandona în acest fel serviciul datorat suveranului său. În cele din urmă, Timişoara s-a predat turcilor la 26 iulie (...).

CERBII LUI MIHAI VITEAZUL: O IPOTEZĂ

OVIDIU CRISTEA

Ipoteza pe care o propunem mai jos are ca suport două izvoare care, aparent, sunt legate între ele doar prin faptul că aparţin epocii lui Mihai Viteazul. Prima sursă este o cronică, mai precis un fragment din bine cunoscuta operă a lui Baltasar Walther[1]; a doua, aparţinând domeniului heraldicii, este stema concedată de Mihai Viteazul, în calitatea sa de principe al Transilvaniei, fraţilor Ciocăneşti (Chiokoniesthi) castelani ai cetăţii Jdioara din Banat[2].

Pasajul din opera cronicarului silezian la care ne referim este următorul: „Am găsit cu cale aici, pentru a mai odihni sufletul cititorului, să povestim despre cei doi cerbi domesticiţi, care au făcut câteva drumuri împreună cu domnul şi dormeau adesea lângă cortul stăpânului <lor> luau parte şi la lupte şi expediţii fără teamă, fie mergând înainte, fie alături de el; nu-i înspăimântau nici vuietul bombardelor, nici trăznetul tunurilor, ci ridicându-se în două picioare, stăteau pe loc şi puţin le păsa de exploziile acelora. În sfârşit, împotriva obiceiului acestui animal, au fost martori neclintiţi şi la ultima luptă amintită mai sus, de la Călugăreni, cu Sinan paşa. Aici, însă, unul dintre ei murind din întâmplare, celălalt nesuportând durerea s-a ascuns în pădure..."[3].

Cum era şi firesc, fragmentul a ridicat numeroase semne de întrebare din partea istoricilor care au fost tentaţi să-l privească dacă nu ca pe o născocire, măcar ca o poveste preluată „necritic" de Baltasar Walther.

Cum nici un alt izvor narativ nu a confirmat până acum fragmentul de mai sus şi cum în cronicile medievale apariţiile miraculoase abundă[4], pasajul referitor la cerbii lui Mihai Viteazul a găsit ecou doar în literatură[5].

Credem însă că episodul amintit în cronică merită a fi reconsiderat. În primul rând pentru că apariţia cerbilor la finele relatării luptei de la Călugăreni nu este privită de cronicar ca un fapt excepţional. Ei sunt o prezenţă obişnuită lângă domnitor, nu prevestesc, în vreun anumit fel, victoria, ba mai mult unul din ei moare, iar celălalt dispare în pădure.

În al doilea rând pentru că pasajul este confirmat, în ceea ce ne priveşte, de diploma de înnobilare acordată la 18 februarie 1600 de Mihai Viteazul fraţilor Gheorghe, Nicolae, Ioan şi Petru

[1] D. Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane*, SMIM, III, 1959, p.7-101.

[2] Scutul cu cerb a fost publicat de mai multe ori; v. de ex. Ştefan D. Grecianu, *Eraldica Română. Actele privitoare la stabilirea armeriilor oficiale cu planşe şi vocabular*, Bucureşti, 1900, p. LXIII; Dan Cernovodeanu, *Ştiinţa şi arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977, pl. XCIV, p. 395; M. Sturdza-Săuceşti, Al. I. Gonţa, *Tricolorul românesc simbol al unităţii naţionale sub Mihai Viteazul*, R.A., 11, 1968, 2, p. 74-75.

[3] D. Simonescu, *op. cit.*, p.80.

[4] De ex. vulturul care s-a aşezat lângă cortul lui Sigismund Báthory ca semn prevestitor al succesului campaniei din 1595 (*Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, I, Bucureşti, 1982, p. 125).

[5] Cum ar fi de ex. romanul lui Dumitru Almaş, *Fraţii Buzeşti. Pocal de cale albă.*

„Revista istorică" , tom VII, nr. 1 – 2, p. 117 –118, 1996

Ciocăneşti (Chiokoniesthi) castelani de Jdioara (Sidovar)[6]. Blazonul concedat acestora avea drept mobilă într-un scut albastru-azur un cerb sărind străpuns oblic, de sus în jos, de o săgeată de argint[7].

Deşi motivele invocate în diplomă pentru ridicarea fraţilor Ciocăneşti din „statu et conditione civili" în rândul nobililor „Transilvaniei şi Ungariei" nu sunt explicit formulate[8], putem presupune că alegerea cerbului drept mobilă a scutului concedat nu este întâmplătoare. Conform tradiţiei heraldice ungare şi transilvănene, în cazul diplomelor militare blazonul „constitue, dans la plupart de cas, le pro-memoria d'un fait notable, de celui qui a valu ses armoiries"[9]. În acord cu aceeaşi tradiţie, animalul strapuns de săgeata constituie reprezentarea simbolică a beneficiarului diplomei „qui obtint ses armoiries en récompense d'une blessure reçue en vaillant combat (...) Percé par devant, cela fait allusion à la blessure du bénéficiaire, percé par derriere, à la blessure infligée à l'ènnemi"[10].

Toate aceste elemente ne fac să credem că alegerea cerbului drept mobilă a scutului concedat fraţilor bănăţeni reprezintă o confirmare, fie şi indirectă, a pasajului din cronica lui Baltasar Walther. Această presupunere se bazează şi pe faptul că semnificaţia animalului reprezentat pe scut trebuia înţeleasă atât de donatorul, cât şi de beneficiarul diplomei. Chiar dacă fraţii Ciocăneşti nu au participat la bătălia de la Călugăreni, este posibil ca, asemenea altor ostaşi ai lui Mihai Viteazul, să fi cunoscut neobişnuita prezenţă a cerbilor în tabăra domnului român[11]. La rândul său, prin alegerea tocmai a acestui însemn, Mihai Viteazul a ţinut să arate preţuirea pentru serviciile aduse.

[6] Diploma a fost publicată iniţial de Nicolae Iorga în „Revista Istorică", 6, 1920, 10-12, p. 246-247; o ediţie îmbunătăţită la Costin Feneşan, *Documente medievale bănăţene*, Timişoara, 1981, p. 115-116.

Despre familia Sindea alias Ciocăneşti v. Ioan Cavaler de Puşcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, Sibiu, 1892, p. 46.

[7] „...scutum videlicet triangulare erectum coelestini coloris, cuius imam parte monticulus quadrigis viridibus quasi cespitibus refertus occupat, cui a parte sinistra cervus integer sagitta in gutture oblique transfixus saltuque impetum facienti similis insistit" (N. Iorga, *loc.cit.*; C. Feneşan, *op.cit.*, p. 115).

[8] Se vorbeşte doar de credinţa şi slujbele credincioase aduse de Gheorghe Ciocăneşti lui Mihai Viteazul şi predecesorilor săi în scaunul Transilvaniei.

[9] Szalbocs de Vajay, *La flèche dans l'héraldique hongroise*, în „Archivum Heraldicum", 77, 1963, 2-3, p. 37.

[10] *Ibidem*, p. 39.

[11] D. Simonescu, *op.cit.*, p. 80: „după cum se adevereşte faptul din mărturiile chiar ale domnului Mihai şi ale multor ostaşi dintre cei mai demni de încredere".

MEMORII, CORESPONDENŢĂ, ÎNSEMNĂRI

I.C. FILITTI, *JURNAL* (X)

editat de GEORGETA PENELEA-FILITTI

Marasmul primului război mondial se apropia de sfârşit şi românii se întrebau îngrijoraţi ce-i aşteaptă. Teama de necunoscut s-a transformat pentru mulţi într-o adevărată stare de spirit. Curtea Marţială, în faţa căreia s-a prezentat benevol, l-a găsit nevinovat pe I.C. Filitti, cel rămas în administraţia teritoriului ocupat de germani, potrivit ordinului primit de la autorităţile sale ierarhice. Dar până la integrarea în firescul vieţii publice şi sociale era încă un drum lung şi chinuitor de străbătut. „Proba" cea mai dramatică rămânea pentru el judecata semenilor săi din elitistul Jockey Club. Avea s-o treacă cu succes, cum se poate vedea din paginile ce urmează.

Seria caietelor ce formează *Jurnalul* său pare întreruptă între 3 septembrie 1918 (ultima notaţie a celui de al cincilea caiet) şi 6 ianuarie 1919 (prima notaţie a celui de al şaselea) deşi numerotarea lor – făcută poate de altcineva – e neştirbită. În schimb în arhivă au rămas câteva pagini stinghere cu menţiunea pe verso „pentru Jurnalul meu" şi care pot fi plasate în acest răstimp. Numai că din felul cum sunt redactate notele din *Jurnal* pare exclusă posibilitatea ca atari foi să fi fost folosite la aşternerea lor. E vorba mai degrabă de fragmentele unui elaborat paralel care trebuia să constituie forma publicabilă a *Jurnalului* din punctul de vedere al autorului.

Publicăm, aşadar, în continuare, aceste pagini disparate (databile în lunile octombrie – decembrie 1918) urmate de *Jurnalul* propriu-zis (al şaselea caiet) care acoperă perioada 6 ianuarie – 12 martie 1919.

Bucureştenii nu vor uita curând atmosfera acestui oraş după izbucnirea războiului mondial. În ciocnirea părerilor contrare ce s-au ivit atunci asupra atitudinei ce se cuvenea să ia România, până şi raporturile dintre membrii unei aceleiaşi familii deveniseră adeseori penibile. Nu cred să fi fost altă ţară unde, faţă de gravitatea împrejurărilor, să fi existat mai puţin acord în opinia publică în privinţa ţelurilor de urmărit. A fost o dovadă dureroasă că învăţământul nostru secundar şi superior dăduse greş, precum ştiam din puţinele experienţe anterioare, care au fost confirmate şi în războiul actual, că dăduse greş şcoala noastră primară.

Ce spectacol ne-a oferit atunci pătura noastră intelectuală? De o parte, câţiva oameni politici credincioşi politicei tradiţionale a ţării, de altă parte, câţiva politicieni nuoi, urmărind vanităţi personale sau interese materiale sub mantia unui naţionalism demagogic. Diplomaţii, în cea mai mare parte, în loc de a fi pretutindeni români urmau politica ţării unde erau acreditaţi. În fine, o clientelă politică aprigă de câştig, lipsită de orice ideal, gata a sluji astăzi unui patron, mâine altuia, acoperea cu beţie de cuvinte ignoranţa cea mai desăvârşită sau pornirile cele mai josnice. Nimeni nu se gândea să-şi slujească ţara în limitele profesiunii sale. Fiecare se simţea strâmtorat în cercul activităţei sale obişnuite. Hirurgi, himişti, poeţi, se improvizaseră strategi şi diplomaţi. Părea că pentru aceste îndeletniciri fiecare cetăţean avea din naştere competenţa necesară. Oameni care mai nainte umblau fără ocupaţie şi fără rost îşi descopereau acum aptitudinile şi misiunea, dădeau sfaturi şi impuneau directive. Nimeni nu mai avea astâmpăr la locul său. Fiecare visa vise nebune de avere şi mărire.

Oameni cinstiţi mărturisesc astăzi (sub ocupaţie) că ei nu puteau şti încotro erau adevăratele interese ale României şi că deci nu puteau face altfel decât să răspândească prin toate mijloacele punctul de vedere al patronului lor politic.

„Revista istorică", tom VII, nr. 1 –2, p. 119 – 129, 1996

Nici în faţa celui mai cumplit pericol ce a ameninţat neamul românesc, n-au putut înceta la noi preocupările meschine de partid şi de vanităţi personale.

Dar – oricum – şi sufletele dezinteresate şi cu adevărată dragoste de ţară erau despărţite prin două credinţe fundamental opuse şi de acolo au pornit toate celelalte cauze de neînţelegere. Într-adevăr, o minoritate numai a intelectualilor noştri s-a dovedit pregătită a înţelege politica noastră externă tradiţională bazată pe adevărul istoric că victoria Rusiei ar fi cea mai mare nenorocire ce s-ar putea abate asupră-i.

Acest adevăr de care majoritatea opiniei publice nu era convinsă a fost şi rămâne temeiul aşa zisului nostru germanofilism ce ni s-a imputat ca o crimă de monopolizatorii patriotismului. Şi pentru că numai o minoritate a înţeles acel adevăr, am zis că învăţământul nostru secundar şi superior dăduseră greş; ceasul cel mare a surprins conştiinţele româneşti nepregătite.

Explicaţia acestui fenomen aproape patologic cred că trebuie căutată în aceea că logica raţională era în luptă la noi cu logica sentimentală, după expresia lui Ribot. Pentru ca în asemenea condiţii adevărul să poată totuşi triumfa, nu-i destul să fie limpede, mai trebuie ca fiecare să fi ajuns la el prin cercetări personale. Asemenea cercetări prea puţini le făcuseră la noi. Glasul bătrânilor răsuna ca din poveşti şi poveştile nu le mai crede nimeni. Şcoala nu pregătise generaţia nouă sau o pregătise în sens contrariu. Fruntaşi ai ştiinţei noastre istorice nu s-au sfiit a silui adevărul pentru a fi pe placul logicei sentimentale. Nu prin gazete, oricât de bine scrise, se putea lupta în câteva luni împotriva curentului sentimental întreţinut prin toate mijloacele permise şi nepermise. Articolele cele mai bune păreau aride marei majorităţii a cetitorilor nepregătiţi a le înţelege şi cel mai adeseori nici nu erau cetite. Alta era hrana intelectuală zilnică cu care publicul nostru fusese deprins chiar de către factori cu greutate ai vieţii noastre ştiinţifice.

Numai cu ştiinţele istorice dobândite în liceele noastre un cetăţean nu este în măsură de a înţelege politica noastră externă, cu toate drepturile ce crede că are la conducerea ei pe baza organizaţiei democratice a statului. De altă parte, nu trebuie ca această politică să rămâie şi mai departe domeniul rezervat al câtorva bărbaţi de stat, asemănători *iniţiaţilor* teocraţiilor antice. Rezultatele nenorocite ale acestei concepţii le-a semnalat d-l B.

În predarea istoriei naţionale se insistă asupra nobilei origini romane, se dau ceva amănunte despre voievozii cei mai de seamă până în pragul veacului al XVIII-lea şi se trece apoi cu cea mai mare grabă asupra *epocei negre* a fanarioţilor, învinovăţită de toate scăderile noastre, spre a se vorbi de Tudor Vladimirescu şi zaveră, de libertatea, egalitatea şi fraternitatea dobândite la 1848, de unire, independenţă şi regat.

Nu voi arăta acum în ce spirit se face această predare. Voi spune astăzi numai că epoca hulită a fanarioţilor merită o atenţie deosebită pentru că secolul <al> XVIII-lea, care a fost numit secolul tratatelor, este acela în care s-a plămădit politica externă modernă a României. Acolo trebuie căutate originile alegerei noastre de puterile centrale şi totuşi nici la universitate nu se predă această parte a istoriei noastre, deşi cunoaşterea ei nu priveşte numai pe specialişti, dar ar trebui să facă parte din educaţia cetăţenească. Şi în această materie sentimentul a triumfat asupra raţiunii[1].

Chestia economică şi în special a intereselor României de a păstra accesul direct la Gurile Dunărei şi la Mare iarăşi ar merita a fi expusă cu amănuntul înaintea unui auditoriu cât mai numeros. În goană după idealul naţional, neatârnarea noastră economică ajunsese pe al doilea plan şi situaţia noastră la Gurile Dunărei şi la Mare erau sacrificate la rigoare unor proiecte utopice de înţelegeri economice cu aliaţii ce ne desemna pentru viitor noul nostru sistem de politică externă. E vădit că spiritul nostru public nu s-a pătruns de însemnătatea problemei pentru că nu avea cunoştinţele necesare spre a o înţelege.

Duminică 6/19 ianuarie 1919, de Bobotează, şedinţă furtunoasă la Jockey Club. Se ceruse pentru colonelul Sturdza, Lupu Costaki, Al. Darvari şi G. Strat excluderea; pentru mine, juriu de

[1] Urmează o jumătate de pagină probabil sărită (n.ed.).

onoare. Cerere semnată de 22, printre cari gl. Vălleanu, Al. Zănescu, gl. Crăiniceanu, Radu Văcărescu etc., toţi impecabili! Mă duc cu fratele meu Lică. Atmosfera grea. Eram singurul dintre acuzaţi ce venise să se apere. Vot cu apel nominal. Unanimitate pentru excluderea Sturdza şi Missir. Majoritate pentru ceilalţi trei. Pentru mine, deşi se cerea juriu, am cerut să mă explic în faţa plenului prezent de vreo 80 membri. Atitudinea cea mai ostilă au avut-o gl. Vălleanu şi Al. Zănescu. Cel dintâi m-a întrerupt că am fost în slujba nemţilor. I-am replicat că cunosc mai bine ca dânsul dreptul internaţional. Pentru a potoli pe cel de al doilea, am profitat de împrejurarea că pe când vorbeam de teatru, o voce, pare-se Georges Moruzi, a întrerupt: „Pe când noi muream la Mărăşeşti...", pentru a replica : „Dumneata nu mureai la Mărăşeşti, domnule Zănescu!" Ilaritate, iar Zănescu scuzându-se: „N-am zis eu!"Georges Moruzi s-a sculat pentru a spune că Nicu Carp i-a spus că ştie de la Gogore Carp că am spus acestuia la Focşani că am intenţia de a rămâne acolo. Evident, era o răstălmăcire de convorbire. Gogore Carp, prezent, s-a sculat şi a declarat că „nu este adevărat". „Am zis numai că atunci când am văzut pe d. Filitti la Focşani nu eram în curent cu situaţia d-sale militară". (În convorbiri particulare a spus că i-am spus că eram deprimat). Eu am adăugat că într-adevăr Gogore Carp nu putea fi în curent pentru că l-am văzut la Focşani înainte de 17 dec. şi că încunoştiinţarea despre demobilizarea mea am primit-o la 21 dec. Apoi Moruzi a vorbit de ce i-au spus soldaţi de ai lui, scăpaţi din teritoriul ocupat, că li se recomanda să nu treacă prin Ialomiţa. Am răspuns că pentru a spulbera această calomnie ar trebui să se confrunte cu mine persoanele care făceau soldaţilor asemenea recomandaţii (aş bănui că autoarele erau doamnele şi d-şoarele care puneau la cale evadările). Apoi Lucasievicz m-a întrebat cum se face că de la Tecuci, unde am mâncat împreună, am ajuns în teritoriul ocupat. A intervenit Moruzi că ştie el că am fost detaşat pe lângă Monkevitz. Eu am adăugat: „Iată cum se crează legendele. Dl. Lucasievicz, fără a se informa în prealabil, răspândeşte nedumerirea d-sale şi crează un curent ostil". Gl. Tell, care semnase în fruntea listei, s-a sculat pentru a se declara lămurit şi că socoteşte că sunt nevinovat şi demn de a rămâne în club. Aceasta a fost o mare lovitură pentru cei 22. A mai vorbit şi Miclescu Popa pentru mine. Pasajul despre boala mea la Focşani l-am citit adresându-mă lui Argetoianu, „pentru că dumneata ai învăţat şi medicina". Mi-a răspuns că nu mă învinovăţeşte de aceasta ci de teatru. Am replicat că e o chestie de părere şi că m-am explicat în această privinţă. Discuţia fiind închisă, am plecat. După 1/2 oră, fratele meu Alexandru a venit să-mi anunţe rezultatul votului: 61 pentru mine şi 18 contra. Deci din cei 22 semnatari am mai desprins eu. Ei n-au mai câştigat pe nimeni. A votat pentru mine Zizi Cantacuzino grănicerul, Plagino, Caribol. S-au abţinut H. Catargi şi Ţoţoi Lahovary[2]. Am aflat în seara aceia şi a doua zi că am făcut o covârşitoare impresie de „inteligent" şi de „talent oratoric". Dintr-o lovitură ce a vrut să mi se dea, mi s-a făcut un succes. Sanda era aici de vreo săptămână. Îmi pare bine că i-am putut da această satisfacţie, după atâtea mâhniri.

Cred că era mai mare merit a combate samavolniciile duşmanului decât a ţine discursuri în străinătate în aplauzele amicilor, ca Mille. Aş înţelege să renunţ la exercitarea drepturilor cetăţeneşti, numai în cazul când s-ar legifera că aceste drepturi se rezervă exclusiv celor ce au luptat pe *adevăratul* front. Mille nu se poate pune la adăpostul vârstei, căci vârsta nu e singurul element al ostaşului, dovadă Donici[3] . Acuzaţia ce mi-ar putea aduce ar fi numai aceia de a nu fi mers voluntar. Dar el care voise războiul!

„Viitorul" de joi 10/23 ianuarie <sic!> 1919 reproduce din „Neamul românesc" scrisoarea deschisă către Mille semnată de căpitanul Băgulescu din regimentul vânătorilor de munte, decorat cu *Mihai Viteazul.* E răspuns la obrăznicia lui Mille în articolul din „Adevărul" de la 3 ianuarie, în care zice, între altele, tuturor „trădătorilor": „Păzea, că dau!" Îl întreabă pe Mille, el ce a făcut? Îi spune pe şleau că e de vânzare.

[2] Două rânduri tăiate de autor (n.ed.)

[3] Alexandru Donici participase la războiul pentru independenţă din 1877. În 1916 s-a înscris voluntar şi a murit ca un erou în şarja de la Robăneşti condusă de căpitanul Alexandru Filitti.

Miercuri 9/22 ianuarie 1919. Simu, pe stradă, îmi exprimă „omagiile" sale pentru cuvântarea mea de la club. Îmi face acelaşi elogiu cu contabilul Ionescu de la prefectura Ialomiţa, când cu darea mea de seamă: „a fost atât de clar!" Simu adaugă: inimos, energic, chiar cu *toupet.* Bine l-am lovit pe Zănescu. Simu zice că de n-ar fi fost decât scăparea vieţei a doi români, e destul. Şi Marghiloman azi, la tante Catherine, mă felicită. M-am apărat ca un leu. Vălleanu va exaspera lumea, care-l va întreba ce a făcut fiul său în timpul campaniei. Vărul meu Moscu zice că Vălleanu ar trebui numit marchiz de Oneşti, după locul unde erau să pătrunză nemţii din cauza imbecilităţii lui.

În „Viitorul" de joi 10/23 ianuarie 1919 foileton *Teatrul e şcoală de educaţie naţională.* Trebuie să hrănească mintea, să încălzească inima. Menirea lui nu e să ne facă să petrecem sau să râdem. E şcoală de voinţă, de exaltare măreaţă, de mândrie (spune Faust). În acelaşi număr interesant raport al lui Czemin către împăratul Carol din 12 aprilie 1917, din care se vede că de atunci Puterile Centrale erau epuizate. Czemin voia să se negocieze pacea, cu orice sacrificiu. Noi nu bănuiam aceasta în teritoriul ocupat.

Au votat contra mea la Jockey Club 18: Radu Văcărescu, gl. Gogu Vălleanu (zis Glonţ), Al. Zănescu, Zara, I. Zarifopol, Halfon, Rudi Catargi, V. Derussi, gl. Crăiniceanu, doctor Leonte (fiul), Niculescu Dorobanţ (prefect liberal de Ilfov), Alfons Romalo (omul impecabil de la Societatea „Dacia"), Jean Mano, magistratul, Ionaş Grădişteanu, Dimitrie Catargi (nu-l cunosc), gl. Istrate (prin procură), Argetoianu şi Georges Moruzi.

10/23 ianuarie 1919. Ministrul Italiei Fasciotti a exprimat lui Henry Bogdan mirarea că am reuşit la Jockey. Iată miniştrii străini amestecându-se în afacerile noastre interne şi decretând ostracisme. Tot aşa fac St. Aulaire marocanul şi de Flers jurnalistul.

În „Adevărul" de luni 14 ianuarie 1919, două articole bune. Articolul *Ne făcurăm de râsul străinătăţii,* à propos de faptul că România e singura ţară care nu şi-a desemnat încă delegaţii de pace. Presa liberală insinuează că Take ar fi cedat în chestia Torontalului. Dar nu avea Take calitate! Sau nu se poate altfel? Atunci pentru ce insinuaţii? Alt articol: *Eroi şi eroi,* contra celor care, fiindcă au fost în Moldova, se cred eroi, ori ce ar fi făcut acolo.

Azi Tzigara la mine. A scris rectorului Universităţii, Anastasiu, pentru a-i cere să-şi retragă insulta de „trădător" ce i-a dat-o sub semnătură într-un ziar din Iaşi. Iorga, la *Comisia Monumentelor Istorice,* nu vrea să lucreze cu Tzigara. Ionaş Grădişteanu şi Lăscăruş Catargi au întors capu' când s-au văzut. Când se vor potoli toate acestea? Docan a exprimat profesorului Bogdan mirarea că mai sunt membru la Academie!

14/27 ianuarie 1919. D.D. Pătrăşcanu, pe stradă, mă felicită de succesul de la club. A tras chiar concluzia ca Barnoschi că o apărare e deci posibilă chiar faţă de cei mai dârji. Eu nu mai sunt demn de slujbe; sunt pus în discuţie la club şi în saloane, regele nu mă vrea, iar Hălăceanu a primit, ca ajutor de primar, pe suveran la intrarea triumfală în Piaţa Victoriei. E un *haro* contra consiliului comunal care rechiziţionează totul pentru a-şi face parte şi a specula.

Ion Pillat, poetul, nepotul Brătienilor, pleacă la Paris ca secretar al delegaţiei *ardelene!* A avut, zice-se, şi crucea de război franceză, pentru a se fi plimbat în tot timpul războiului în automobil (vezi „Epoca", luni 21 ianuarie 1919).

„Viitorul" de duminică 20 ianuarie/ 2 februarie 1919 publică tratatul secret semnat la 4 august 1916 de Brătianu cu miniştrii Franţei (St. Aulaire), Rusiei (Poklewsky), Italiei (Fasciotti) şi Angliei (Barklay).

La Barbu Catargi. Hrisov al Mihnii vodă, fiul lui Alexandru vodă, 2 decembrie 7087 (1579): „După aceia au venit la capu lui Stoica din Ungurei (proprietar la Maia-Răduleşti) un necaz foarte mare, pentru că au adus nişte oameni făcători de rele, de la fiul lui Pătraşco vodă la numitul Stoica nişte scrisori de rău din partea d-niei mele. Însă cu arătarea lui Dumnezeu prinzându-se aceşti oameni făcători de rele, am văzut domnia mea acele scrisori de la fiul lui Pătraşco vodă, trimise

către Stoica din Ungurei şi au fost de pieirea capului acestui Stoica pentru faptele rele ale lui. Deci boierul domniei mele jupân Stanciu al doilea logofat (fiul lui Radu marele logofăt) fiindu-i milă s-au rugat domniei mele până când am iertat pe pomenitul Stoica din Ungurei".

Ziarul „Românimea" (takist, de luni 21 ianuarie/2 februarie 1919), într-o dare de seamă despre *politica din afară*, conchide sub semnătura *Politic* că „viitoarea mare şi formidabilă ciocnire va fi aceia a germanilor cu slavii". (Mă întreb: noi de ce parte vom fi atunci?)

Pour les autres et pour soi-même. Ici l'on quête et l'on aime (Mariette Catargi en pensant à Lisette Grecianu).

„Adevărul" de luni 21 ianuarie 1919, articol *Negocierile noastre cu aliații.* Ezitările lui I. Brătianu. Reproduce din Joseph Reineck, *La guerre sur le front occidental. L'armée de Verdun.* Brătianu stăruia să opereze în Transilvania iar [...]* în Dobrogea. Alexief propunea tocmai contrariul şi de altfel din motive militare prefera„ în ianuarie 1916, ca România să rămână neutră. În iunie venise Stürmer la putere. Brătianu era cu drept cuvânt neîncrezător în acesta. Brătianu intrase în convorbiri şi cu regele Bulgariei, *în urma informațiilor false ce luase şi a sfaturilor perfide sau neroade de la Petersburg.* (Deci Derussi şi Diamandi!) şi cu toate avertismentele ce i se dădeau de la Paris. Brătianu, înainte de a vorbi cu Sofia, cerea 250 000 de ruşi. După convorbiri, s-a mulțumit cu 50 000. Grație şireteniei bulgăreşti, centralii au câştigat cele două luni de vară. Statele majore ale Antantei, când au iscălit cu Rudeanu, în 27 iulie 1916, la Chantilly convenția militară se prevedeau 150 000 de oameni care să atace pe bulgari[4].

2/15 februarie 1919. Ştiu de la verii mei Hagi Moscu, care o ştiu de la cumnatul lor Douglas Căpităneanu, ataşat la cartierul englez la Varna, cât trebuie să lupte contra bulgarofiliei englezeşti care se manifestă şi în Cadrilater. Tot astfel ştiu de la prof. I. Bogdan, care o ştie de la Docan, că generalul Chrétien de la Sofia e bulgarofil (à propos de mss slave ridicate de bulgari de la Academie).

Costa-Foru, în „Adevărul" cu data de 3/16 februarie 1919, recunoaşte că a fi avut funcții sub ocupație era un dureros dar necesar sacrificiu. Nu împărtăşeşte părerea intransigentului Mille în această privință. Mai zice că prea e lungă prevenția lui Arion, Nenițescu, N. Lupu Costaki la Văcăreşti.

Ce mi-a zis cărturăreasa când aveam 17 ani.

Dezertare. Chiar dacă Verzea era *civil*, e vinovat în cazul când, *intenționat*, el, director general al poştelor şi deținător al atâtor secrete de stat, a rămas în Bucureşti. Dar nu mi se pare a fi dezertare militară. Ba da, căci instituția era militarizată depinzând direct de M<arele> C<artier> G<eneral>.

5/18 februarie 1919. Lupu Costaki a fost adus la Bucureşti. Nici o considerație pentru vârsta şi boala lui şi pentru serviciile aduse sub ocupație. A depăşit mandatul dar intenția lui a fost patriotică. „Viitorul" cu data de azi recunoaşte că pacea de la Bucureşti era necesară. E un progres. Urmează, bineînțeles, o serie de „dar". În „Îndreptarea", un articol *Vinovatul.* E Carp care nu vine să acopere pe cei ce s-au compromis urmând politica lui. E drept că adepții au mers mai departe decât învățătorul.

Am întâlnit ieri pe Gogore, azi pe Moise Kam<...> şi pe Alex. Rosetti Bălănescu (Studiosus). Au fost prietenoşi ca înainte de război !! Alaltăieri seara la prânz la tante Catherine, Vladimir şi Claire Mavrocordat. El, foarte rezervat. Ea, foarte amabilă. Ea a fost în teritoriul ocupat, iar el în dosul frontului! Costică Mano a avut, în sfârşit, acum 10 zile audiență la rege şi regină. Regele i-a vorbit de cazurile Sturdza şi Virgil Arion. Regina, de credința ei nestrămutată în victoria aliaților.

Străzile sunt murdare ca pe vremea lui vodă Caragea. Acum doi ani în 15 zile zăpada a fost curățată toată. În toată țara lumea n-are nici hrană, nici lemne. Mijloace de transport nu există, nici pentru călători, nici pentru mărfuri. Perspective de export pentru anul viitor nu sunt. Țăranii nu vor

* indescifrabil (n. ed.)

[4] O pagină cu socoteli (n. ed.)

pământ în obște, ci individual. Mai spun că n-au ce face cu pământul fără semințe și vite. Probabil că și acestea se vor rechiziționa de la proprietari. Ce vor deveni aceștia?

Burghele a fost înlocuit în Comisia dunăreană prin Conțescu. Lucrările Conferinței de pace sunt paralizate prin haosul din Rusia, care împiedică soluționarea chestiei poloneze, ucrainiene, a Strâmtorilor, a Turciei asiatice. Pare că se face o apropiere pe sub mână germano-rusă, evident mare pericol pentru noi. Antanta împinge la extrem exigențele față de Germania: îi ia coloniile, o exclude din liga popoarelor. Pare că Germania va opune rezistență pasivă. Poate Antanta ocupa Germania și cât timp?

„Adevărul" cu data de 6/19 februarie 1919 scrie „semnat Costa-Foru" (antantofil): „dacă nu era criminala lor neprevedere, proasta lor pregătire și conducere a războiului, altfel ieșeam noi din luptă. Măcar că rușii ne-au trădat, tot nu pierdeam din câți fiii noștri am pierdut, tot nu cădeam așa de afund cum căzusem și de unde numai norocul ne-a scăpat" (cf. a mea expunere a situației, cu deosebirea că eu nu mai credeam, în decembrie 1917, în noroc).

Și la Universitate se amestecă Brătienii, sub cuvânt că sunt membri în comitetul pentru înființarea căminelor și cantinelor studențești. Didina Cantacuzino este președinta universală, urmașa feminină a lui Iancu Kalinderu și a beizadelei Mitică Ghica.

Din dezbaterile procesului Verzea se vede câtă dezordine, anarhie și contrazicere a fost în ordinele de evacuare. Plecați, nu plecați!

La Constantinopol, 1906. Papiniu (comparații cu *Etape* de Paul Bourget). Ferid pașa, albanez (familia mea). Derussi, „cette canaille". Derussi, în vorbe, patriotismul zelos al unui neofit. Își manifestă patriotismul – în vorbe, bineînțeles – cu tot zelul obișnuit al neofiților.

La țară, astă vară:

a) colecția Hurmuzaki, în vederea cursului de istorie diplomatică.

b) Memoriile mele în vedere: sub ocupație dușmană. Amintiri dureroase.

Rasputin al României, colonelul de rezervă, cel decorat cu spade la placa de mare ofițer al Coroanei, Barbu Știrbei, a făcut împăcarea între regină și Marta Bibescu. Acum toți iubitorii sexului frumos se vor îmbulzi în jurul acestei aventuriere de care trebuiseră să stea departe din cauza ostracismului regal.

Azi *6/19 februarie 1919* a apărut în „Monitorul oficial" decretul lege prin care ministrul Cultelor poate, fără arătare de motive, să înlocuiască pe un membru al Comisiei Monumentelor Istorice (deși sunt numiți pe cinci ani) dacă interesele comisiei o cer. E un decret ad hoc pentru a scoate pe Tzigara.

Comisia de aprovizionare rechiziționează puținul porumb ce mai e la proprietari în favoarea țăranilor, iar aceștia îl vând pe preț de speculă.

Cartofor n-am fost, la curse n-am pariat, cu femei n-am cheltuit, în chefuri și băuturi iar nu, de mic mi-am impus o țintă de atins și n-am reușit. Dar dacă cumva, chiar reușind, după luptă grea, să pun la loc ce am stricat, fiii mei, prin vreun atavism oarecare, compromit iar totul? Iată foloasele majoratului. Cel slab sau rău nu poate strica iar cel bun adaugă. Măcar situația socială de și-ar menține-o copiii. De nu, la ce a slujit atâta stăruință și preocupare? Este dureros pentru unul care, ca mine, se privește ca un cătuș în lanțul familiei, să nu adauge nimic la moștenirea părintească, dimpotrivă, s-o micșoreze, mai ales când ținta vieții, încă de tânăr, a fost altfel.

„Viitorul", sâmbătă 9/22 februarie 1919. Ultima zi a dezbaterilor procesului Verzea. „D. comisar regal a spus că locot. F.<ilitti> avea bilet de demobilizare, deci nu poate fi comparat cu Verzea". (Comisar regal era colonelul Dragu).

„Oamenii lipsiți de sentimentul trecutului sunt mai bravi în fața morții" (I, 1, p. 8 de C. Vrajă (Ibrăileanu), *Însemnări literare*).

Ca germanofil m-am aflat, în prima parte a războiului nostru, până la înfrângerea rușilor, în situația celor care, neștiind în împrejurări grele ce să ceară lui Dumnezeu, închid ochii și fac scurta rugăciune: Fă, Doamne, cum crezi mai bine!

Condamnarea la *moarte* a lui Verzea, când din dezbateri n-a ieşit decât bănuiala că, poate, a rămas intenţionat în Bucureşti, arată cred: 1) dorinţa de a acoperi pe Iliescu et Co, punând toate înfrângerile până la Siret pe socoteala lui Verzea 2) de a face act de loialism faţă de Antantă, în sânul căreia, se zice, Anglia şi America ar fi de părere că, încheind pacea de la Bucureşti, am pierdut dreptul la revendicări.

Dorinţa aliaţilor de a strânge pe germani într-un cerc de fier şi de a împiedica expansiunea lor în orice sens, deci şi *„nach Osten"*. Românii, fireşte, cântă în cor. Dar ce *Drang nach Osten* mai poate fi pentru Germania, odată ce monarhia nu mai există? Şi oare pentru români pericolul german e cel ameninţător pentru viitor?

Nicu Moscu, Catinca Brăiloiu, Ionică Suţu – raci umpluţi.

Beizadea Costake şi beizadea Panaiot împart galbeni: una mie, una ţie şi alta mie etc.

Şi în „Universul"de miercuri 13/26 februarie 1919 articol *Cei rămaşi şi cei plecaţi*. Cei dintâi nu sunt toţi ticăloşi, nici cei din urmă toţi eroi. Mai ales cei ce au fost la Tokio, în America sau prin Rusia ar trebui să fie mai modeşti.

Teatru: din *Muette de Portici* a ieşit independenţa Belgiei.

12/25 februarie 1919. Ungurii comit orori asupra românilor în părţile Aradului. Bolşeviştii ucrainieni ameninţă Basarabia cu trupe regulate. Administraţia noastră în Basarabia e odioasă (confirmă moşu Cantacuzino care e naţionalist). În tot regatul armata rechiziţionează fără ruşine şi fără milă de populaţia civilă. În străinătate pare că avem sprijinul numai al *câtorva* francezi. Se vorbeşte că vom mobiliza iarăşi. Ce ne mai aşteaptă?

În „Steagul" de miercuri 13/26 februarie 1919 important articol de fond (de Corteanu) *Problema păcii :* „Nu poate fi pace până nu se restabileşte ordinea în Rusia. Şi pentru a restabili această ordine trebuie făcut apel la forţele germane, atât pentru restabilirea Rusiei, cât şi pentru închegarea noilor state din Europa centrală". Autorul articolului nu crede pacea posibilă nici prin concepţia lui Clémenceau (supunerea Germaniei fără condiţii la clauzele cele mai severe), nici prin concepţia lui Wilson. „Guvernul german are arma supremă a retragerei... Atunci conferinţa păcei s-ar sfârşi şi întreaga problemă mondială răscolită de război ar fi pusă sub o formă mult mai grea, aceia a pacificărei Europei". Aliaţii să nu facă acum greşeala pe care germanii au făcut-o la Brest Litovsk când Troţki a luat atitudine pasivă. Bineînţeles „Viitorul" din aceiaşi dată atacă ziarul lui Marghiloman, care propune ca „aliaţii să ceară sprijinul armatelor germane ca să liniştească Rusia şi să închege statele Europei centrale". Dar în acelaşi „Viitor" se reproduce un toast al lui Churchill care încheie: să se bage de seamă ca nu cumva frăţia în nenorocire a Germaniei şi Rusiei să continue într-o ură comună faţă de Anglia şi America, pentru că aşa ceva ar prezenta elementele unei noi catastrofe. Iar o telegramă din Lyon („Adevărul" cu aceiaşi dată) zice că dacă condiţiile impuse Germaniei ar fi prea drastice, guvernul german ar putea zice: Veniţi dumneavoastră de administraţi ţara ca să impuneţi condiţiile şi să adunaţi despăgubirile. Aceasta ar cere o prea întinsă ocupaţie militară.

În „Convorbiri literare", ianuarie 1919, amintirile lui Iacov Negruzzi despre *Junimea*. Se vorbeşte de faimosul proces intentat lui Maiorescu, tânăr, despre dezordinile ce ar fi făcut în pensionatul de fete la Iaşi. Câtă invidie, câte calomnii, câtă ură! Judecat şi achitat de două instanţe, toată viaţa lui Maiorescu i s-a amintit de aceasta.

Mă gândesc la cazul meu.

Negruzzi scrie textual: „atunci m-am putut încredinţa pentru întâia oară în viaţa mea cât de puţin se judecă oamenii între dânşii după dreptate, chiar când nu au un interes personal şi cât de hotărâtoare în aprecierile şi faptele noastre sunt prevenţiile şi pasiunile de care suntem stăpâniţi".

Foarte bun articol de Constantin Bacalbaşa în „Adevărul" de vineri 15 februarie 1919. Acest Bacalbaşa cam face pe Catone. Dar el însuşi a fost întâi închis de nemţi, apoi în loc de a fi trimis ca alţii pe la Săveni, a fost liberat. Oare fără intervenţii? Articolul e intitulat *Nu merge bine*. Suntem singurul stat care nu se prezintă unit la conferinţă pentru că suntem reprezintaţi prin „Brătianu

singur, înconjurat de o clientelă măruntă și compusă din nepoți, cumnați și alți cățeluși de cameră și de anticameră". De ce n-a ascultat Brătianu propunerea lui Take din decembrie 1918: guvern național? De ce n-a spus regelui: „că a trecut vremea ministerelor ieșite din bunul plac al camarilelor". Și încheie: „Ticăloșia celor care au rămas se străduiește să întunece gloria celor care s-au dus".

În „Epoca" de la 14 februarie, articol *Agitațiile împotriva României* de Raoul Crăciun. E vorba de „Liga Odesei pentru eliberarea Basarabiei". Paralel cu aceasta lucrează bolșeviștii și organizația naționalistului Purișchevici din care fac parte și marii proprietari nemulțumiți.

Mișu Cantacuzino observă azi 15/28 februarie că regele nu-și dă seama că tot împingând spre stânga s-ar putea întâmpla ca și regalitatea să devie un anacronism.

Firile visătoare, trăind în afară de realitate, sunt adesea inconștiente.

17 februarie 1919. Dinu Arion la mine. Citește mult. Conversație foarte interesantă. Ideile schimbate: 1) în trecutul românesc boierimea a fost temelia statului în toate direcțiile, nici domnul, nici biserica (fiindcă nu avea rol politic) nici negustorimea, nici țărănimea. 2) Boierimea forma oastea. Când boierimea mică a proprietarilor a fost absorbită de boierimea cea mare, n-am mai avut oaste națională. 3) Împroprietărirea ce se face acum ar fi îndeplinit un rol social dacă ar fi avut de scop formarea unei clase puternice de proprietari mijlocii care să fi avut în stat rostul pe care-l avea altădată mica boierime.

Împăcarea Martei <Bibescu> cu palatul a fost numită „la seconde paix de Buftea".

Numai la noi regimul anticonstituțional al decretelor legi. În Italia, în Belgia, în Grecia, miniștrii, la noi regele – care a plâns la întrevederea cu Czernin – e hotarât să nu cruțe. La noi Curtea de Casație declară că decretul lege relativ la încetățenirea evreilor – deși constituția nu conține nimic – e valabil din cauza considerațiunilor superioare de stat și situației excepționale. Cu acest sistem se ajunge la extremul arbitrar. Curtea Marțială achită pe germanul Weigl, acuzat de delator al românilor și de insultător al instituțiilor românești sub ocupație. Stere obține concediu de o lună pentru a-și căuta sănătatea în Elveția, pe când Nenițescu continuă a fi deținut și s-a ordonat ancheta asupra atitudinii profesorilor universitari sub ocupație. Avea un sens lăsarea noastră chiar de la Externe în București. Nu se gândea guvernul că ocupația va dura așa mult și evita deci îngrămădirea la Iași. Generalul Averescu, neîndoios o glorie militară, are ca sfetnici pe generalii scoși din armată pentru incapacitate, Vălleanu și Crăiniceanu. Ca concepție politică, n-are nici una; e popular. Agită satele contra obștiilor, deși recunoaște („Îndreptarea" de luni 28 februarie st.v. 1919) că împroprietărirea individuală nu se poate face dintr-o zi într-alta. Gheorghe Bibescu s-a înscris la Averescu. Boieri fără convingeri care-și plimbă numele dintr-un partid într-altul.

21 februarie 1919

Un grec care voia să descarce un vapor cu alimente la Constanța a renunțat la aceasta fiindcă i se impuneau anumite prețuri. Și-a dus marfa la Odesa. Fabricele de petrol foste nemțești sunt azi sub sechestru român. Ele dețin mașini și terenuri ce li s-au atribuit de nemți și care aparțineau fabricilor franceze, engleze sau americane. Acestea le reclamă. Sechestrorii fac greutăți. Desigur intenția e de a rezerva acele mașini și terenuri societății cointeresate ce plănuiește Vintilă Brătianu prin monopolizarea petrolului. Dar firește, francezi, englezi și americani au raportat guvernelor lor. Ne alienăm toate simpatiile.

Din „Viitorul" de joi 21 februarie. Zice că „Steagul" a scris despre funcționarii destituiți. A crezut omul și a gândit într-un fel, bine rău, treaba lui și replică „Viitorul": Ba nu. Dacă a crezut în un fel compromițător pentru neamul nostru nu e treaba lui. Ne privesc și pe noi credințele care au jicnit sentimentul național și care au dus la acte fățiș contrare intereselor românești". Numai fraza din urmă e dreaptă. Trebuie dovedite acte fățiș contrare intereselor românești și trebuie pedepsite independent dacă s-au comis dincoace sau dincolo de Siret. Restul este inchiziție a gândurilor și conștiințelor.

Nu se vede în „Îndreptarea" nici un punct de program care să justifice existenţa unui partid Averescu. Chestia obştiilor e o manoperă electorală. Doar asupra preţului ar fi poate şi mai generos Averescu. Sufragiul universal e dat de liberali. Articol asupra *Programului muncitorului:* vorbeşte de contract colectiv care e în programul liberal şi de credit orăşenesc prevăzut de decretul lege din 12 februarie 1919 („Îndreptarea" nr. 50 din februarie 1919).

„Steagul" de la 20 februarie a publicat procesul verbal al Consiliului de coroană de la 17 februarie 1918. Brătianu s-a pronunţat pentru rezistenţă dacă toate partidele sunt de acord. Take era pentru rezistenţă. Averescu era pentru pace, dar s-a declarat a ceda lui Brătianu şi a-l susţine. Brătianu însă n-a luat locul lui Averescu. A spus numai că dacă e vorba de pace, e mai bine a face apel la Marghiloman care poate obţine condiţii mai bune şi care nu va putea zice apoi că nu s-au obţinut condiţii mai bune fiindcă nu s-a făcut apel la el. A mai zis Brătianu să se primească condiţiile de pace în bloc, „ceva ce ar constitui o protestare tăcută".

Pare că aliaţi<i> – mai ales englezii şi americanii – ne impută pacea separată şi amintesc de art. 5 al tratatului la care se referă Brătianu şi care interzice pace separată a uneia din părţi.

A scrie broşura *Patima oarbă. Amintiri dureroase din timpul ocupaţiei duşmane.* Cap. I. O înscenare odioasă (fără boală). II Director delegat al Teatrului Naţional. III Girant al prefecturei Ialomiţa. IV Păcatul de germanofilie.

Scoşi din viaţa publică: Regele Carol, Carp, Stere, alţii mai mici. *La canaille a reussi.* Toţi neisprăviţii, toţi şnapanii care zbierau inconştienţi: „Trăiască România Mare!" sau mai bine: „Trăiască Franţa!" se cred azi oameni de stat prevăzători şi deci cu drept de a conduce destinele României.

În „Viitorul" de vineri 22 februarie 1919 se reproduce teza susţinută de Brătianu la conferinţele de pace: 1) Neutralitate binevoitoare faţă de *Înţelegere* înainte de război. „România, în contra intereselor sale economice cele mai serioase a restrâns exportul către centrali la minimul necesar pentru a avea armamentul şi echipamentul ce nu puteau fi obţinute din altă parte. Dimpotrivă, a lăsat să treacă armamentul spre Serbia. 2) Rusia a recunoscut revendicările noastre faţă de Austro-Ungaria prin acordul de la 1 octombrie 1914, în schimbul neutralităţii noatre binevoitoare. 3) În negociaţiile ce au urmat cu *Înţelegerea,* România cerea şi *asigurarea contra unei agresiuni bulgare şi garantarea contra unui război pe două fronturi.* Brătianu lasă apoi să se înţeleagă că *Înţelegerea* nu şi-a ţinut aceste angajamente. Germanii n-au fost reţinuţi pe alte fronturi. Atacul bulgar s-a produs. Ruşii nu s-au găsit la întâlnirea dată în Transilvania. 4) Din nenorocire Rusia s-a prăbuşit (Ba a fost o norocire). 5) După cererea *Înţelegerei,* România a intrat în ostilitate cu trupele bolşeviste ce ocupau Moldova şi Basarabia. *Înţelegerea* credea astfel că se va scăpa Ukraina, în care punea ultima nădejde. 6) Ukraina a semnat însă pacea cu Germania. 7) Trebuia păstrată o armată română, ca să se poată eventual reîncepe o acţiune. De aici s-a născut pacea de la Bucureşti (recunoaşte deci că *trebuia*). 8) Pacea n-a fost nici sancţionată, nici ratificată (meritul lui Marghiloman că a tărăgănit). N-a fost o adevărată pace, dar o oprire momentană a luptei. Rechiziţiile germane au continuat. Curtea de Casaţie n-a vrut să vie la Bucureşti. Prizonierii români n-au fost toţi înapoiaţi din Germania.

Tot în acelaşi „Viitorul", convenţia militară dintre România şi *Înţelegere* la 4/17 august 1916 ca anexă la tratatul de alianţă: 1) Armata rusă să lucreze energic pe frontul austriac. 2) Să apere portul Constanţa. 3) Să trimită în Dobrogea două divizii infanterie şi una cavalerie. 4) Ofensivă la Salonic, cu opt zile înainte de intrarea noastră, şi anume la 7/20 august.

În „Îndreptarea" , 21 februarie. Proclamaţiile generalului Mustaţă la intrarea nemţilor în capitală. Una este relativă la depunerea de arme, la interzicerea grupărilor, la oprirea oricărui ziar, la limitarea circulaţiei, totul sub pedeapsă de împuşcare. Alta îndeamnă la atitudine cuviincioasă faţă de *armatele imperiale,* găzduite cu *bunăvoinţă;* porţile şi uşile caselor să fie deschise, să nu se insulte armatele imperiale. (Forma e nenorocită, dar intenţia evident e bună). A treia, *după* ocupare, zice că o ordonanţă a administraţiei militare cere să se prezinte toţi cei care aparţin armatelor *duşmane, adică română şi aliate* (evident bietul Mustaţă reproduce, dar trebuia să evite).

22 februarie 1919. Ziarele noastre continuă a se ocupa zilnic de două subiecte: 1) Care din doi Brătieni sau Take compromit sau au compromis mai mult interesele României la conferinţă? 2) A mai rămas vreun dezertor sau trădător nepedepsit? (Tzigara e prigonit cu furie).

În „Adevărul", 23 februarie 1919, sub semnătura Oituz, articol *Ancheta dezastrului de la Turtucaia*; spune că la 20 iulie 1916 generalul Coandă a vizitat Turtucaia şi a spus generalului Teodorescu: „Veţi vedea ce are să se întâmple peste vreo 25 de zile. Revoluţia în Bulgaria va răsturna pe Radoslavof şi va aduce un guvern rusofil. Ţarul bulgar va fi silit sa abdice şi va veni Boris care va încheia pacea cu Rusia".

23 februarie 1919. Inteligentul Alfred Giuvara zice: „Admit să se judece cei vinovaţi, dar în Anglia sau America. Dacă se judecă la noi, e ca şi cum s-ar trage o sfoară prin codrul Vlăsiei şi s-ar zice că cei din dreapta să judece pe cei din stânga sau invers".

Prietenul Bano îmi povesteşte că în ziua când un agent a venit să-l poftească la Curtea Marţială, i-a spus: „Ieri am poftit pe domnul X. Mă numesc Y. Acestea sunt arestări politice. Dumneavoastră veţi fi mâine oameni mari. Mă numesc Y."

23 februarie 1919. A început procesul ziariştilor acuzaţi de a fi scris la „Gazeta Bucureştilor". Toate ziarele şi 20 de avocaţi au sărit în ajutorul ziariştilor. Aceleaşi ziare atacă însă pe Stere. Dilema este: sau se apără dreptul de gândire şi dreptul de a exprima prin grai şi scris libertatea presei şi atunci nu trebuie atacat Stere pentru jurnalul său de sub ocupaţie. Sau ziariştii acuzaţi sunt priviţi numai ca nişte subalterni salariaţi şi atunci într-adevăr trebuie achitaţi, dar să nu revendice în viitor autoritatea de ziarişti.

Din gazete: 1) Vitele se scurg din Dobrogea în Bulgaria, sub ochiul îngăduitor al englezilor. 2) Sârbii au numit prefect la Timişoara. 3) Mărfurile ce se importă din Occident se vând prin Banca Românească la Jean Luca Niculescu (ce marţafoi!) pe preţuri foarte mari. Se pare că Brătianu se ţine dârz în privinţa concesiilor economice de făcut aliaţilor (sub cuvânt de economie naţională) şi ne alienează bunăvoinţa lor. A refuzat ca tonajul nostru să intre în consorţiu, aşa că poate transporta ce vrea şi pentru cine vrea. 4) Împrumutul nostru în străinătate n-a izbutit din cauza nerezolvării chestiei jidoveşti la noi. 5) Curtea de Casaţie, secţia a II-a, a stabilit vineri 22 februarie că delegaţiile de magistraţi date sub ocupaţie de girantul ministerului de Justiţie erau valabile, fiind conforme articolului 43 al convenţiei de la Haga. 6) Secretarul general al Ministerului de Industrie, Tancred Constantinescu, este şi sechestru lichidator al societăţii *Erdöl* cu 4000 de lei pe lună. 7) Ministrul transilvănean Osvadă, indignat de întrebuinţarea ce se face a vagoanelor cu alimente sau lemne trimise de acolo. Nu ajung la populaţie ci la favoriţi şi se speculează iar vagoanele nu se întorc în Ardeal. A cerut anchetă dar Vintilă a refuzat.

În „Epoca" de luni 25 februarie interesant document în afacerea Cailloux. E vorba de conversaţiile lui cu un fost ministru italian, în 1916. Cailloux credea că Franţa nu mai poate duce mult războiul şi că Franţa şi Italia au interes să încheie pacea – în condiţii avantajoase – credea el.

28 februarie/13 martie 1919. Situaţie grea. Perspective îngrozitoare. 1 Suntem ameninţaţi de unguri bulgari şi bolşevişti. Aceştia sunt mai ales primejdioşi. Au acum armată însemnata. Au cucerit bună parte din Ukraina. Pericolul cel mare pentru noi rămâne cel rusesc. Ruşii vechiului regim voiesc refacerea Rusiei. Bolşeviştii şi ei voiesc aceasta. Chiar în Ukraina sunt două partide, unul al neatârnării, altul al realipirii la Rusia. 2) Aliaţii fac totul pentru a slăbi Germania şi noi ne bucurăm de aceasta. Dar nici contra bolşevismului, nici contra refacerei Rusiei nu vom putea lupta cu ajutorul sârbilor istoviţi, al Poloniei sau Cehoslovaciei, încă neorganizate. 3) Situaţia financiară e desperată. Chiar de s-ar acorda împrumutul cerut, încă nu schimbă fundamental situaţia dacă nu poate fi întrebuinţat în mod productiv, adică spre refacerea noastră economică. 4) Perspective de mobilizare şi de guvern militar! 5) Cum şi când se vor plăti exproprierile? Cum se va munci ce a rămas? 6) La Câmiceni am rămas cu peste 900 ha, ce voi face cu ele?

Nr. 27 454 din 14 martie st.n.*

În ce situație și militară și financiară am fi fost acum dacă rămâneam neutri? De ce folos am fi fost și Europei contra bolșevismului!

Pentru buzduganul regelui rezultatul subscripției a fost 50 000 lei.

Cu prilejul turneurilor electorale averescane, ține discursuri generalul Văleanu, poreclit Glonț. Se laudă că a fost în armata Averescu și că a făcut isprăvi militare. Într-o comună din Ilfov țăranii s-au întrebat, după cuvântare, „dacă a făcut atâtea isprăvi, de ce n-o fi rămas în oștire?"

6/19 martie 1919. Didina Cantacuzino spunea alaltăieri speriată Alexandrei Catargi că se teme de invazia țării de unguri și de bolșeviști iar nevesti-mii că se exagerează mult pericolul de la hotare. Şi aceasta femee care a schimbat de atâtea ori părerea are pretenția să dea altora lecții de convingere!

„Epoca" de joi 7 martie 1919, articol de fond *Partid Conservator*, zice că în timpul războiului „țărănimea noastră a dat dovadă de o mare maturitate și de o viguroasă judecată" . Eu nu cred că această dovadă a dat-o. Şi de aceea sunt greșite reformele ce se întemeiază pe această pretinsă dovadă.

„Viitorul" de joi 7 martie. La *Ultime informații*. Păsuirile acordate debitelor de conturi deschise sub ocupație privesc „numai acele debite care s-au deschis cu aprobarea autorităților românești din teritoriul ocupat, nu și acele debite care au fost deschise numai cu autorizația autorităților militare de ocupație". (Deci se face deosebire!)

11/24 martie 1919. Revoluție în Ungaria. Guvernul Karolyi s-a retras pentru că nu voia să dea urmare ordinelor *Înțelegerii* de a evacua teritorii românești. Noul guvern comunist e în strânsă legătură cu bolșeviștii ruși. S-au maltratat, dezarmat și ucis trupe franceze. Poate că acum *Înțelegerea* să aibă mai puțină indulgență pentru unguri, pe care ar fi fost mai bine dacă îi dezarma, cum a dezarmat Germania. În special un colonel francez de la Budapesta avea, zice Mișu Cantacuzino, slăbiciune pentru unguri, câștigat de magnați.

12/25 martie 1919. Întâlnesc pe stradă pe Mehedinți. Nu-mi publică articolul despre expropriere fiind impresionat în chestia prețului de teza contrară susținută acolo de Mazilu (fost deputat conservator). Va publica partea relativă la *dreptul istoric* asupra proprietății, iar chestia prețului sub formă de critică sau întâmpinare la articolele lui Mazilu. Biata idee conservatoare!N-are unde se manifesta![5]

* Ziarul neprecizat (n.ed.)

[5] O pagină cu socoteli; alta cuprinzând un concept de declarație privind vidarea unui contract de arendă în condițiile exproprierii (n. ed.)

VIAŢA ŞTIINŢIFICĂ

CRONICĂ: RELAŢIILE ŞTIINŢIFICE ITALO-ROMÂNE

În ziua de 1 februarie 1996 Accademia Ligure di Scienze e Lettere – Secţiunea Litere l-a ales membru corespondent pe domnul Şerban Papacostea pentru activitatea sa ştiinţifică în domeniul istoriei expansiunii genoveze în Mediterana şi Marea Neagră. Reproducem mai jos textul comunicării oficiale de numire, semnat de preşedintele Secţiunii Litere a Academiei Ligure de Ştiinţe şi Litere, prof. univ. Geo Pistarino şi scrisoarea prof. univ. Luigi Brian, preşedintele Academiei menţionate.

Accademia Ligure di Scienze e Lettere
Accademia Nazionale Consociata nella
Unione Accademica Nazionale

Genova, 1 febbraio 1996

IL PRESIDENTE DELLA CLASSE DI LETTERE

Al chiar. o Professore
Şerban Papacostea
Caragea Vodă 19
BUCUREŞTI – ROMANIA

Illustre e caro Professore,

questa Accademia, che è una delle undici accademie nazionali italiane, si compone di 60 soci ordinari ed altrettanti soci corrispondenti, tutti eletti attraverso elezioni sui posti che ogni anno si rendono vacanti. Tra i soci corrispondenti venti possono essere studiosi stranieri (non tenuti quindi a partecipare alle riunioni accademiche).

Ciò premesso, sono lieto di comunicarLe che nelle votazioni, tenutesi oggi ed in seguito a mia prezentazione, Lei è stato nominato socio corrispondente della Accademia con alto quoziente di voti positivi (uno dei più alti). Riceverà comunicazione ufficiale, come riceverà ogni anno il volume degli „Atti" accademici. Sui quali „Atti" Lei ha ogni anno il diritto a pubblicare un suo lavoro (e noi ne saremmo onoratissimi).

Molte congratulazioni: sono congratulazioni fatte di tutto cuore, perché avere il Suo nome nella nostra Accademia è per noi un onore ed un vanto. E sarà per noi un onore ed un vanto ospitare suoi scritti nei nostri atti accademici. Con molti affettuosissimi saluti

Geo Pistarino

„Revista istorică", tom VII, nr. 1 – 2, p. 131 – 136, 1996

★

Accademia Ligure di Scienze e Lettere
Accademia Nazionale Consociata nella
Unione Accademica Nazionale

Genova, 6 febbraio 1996
prot. 8665/A

IL PRESIDENTE

Ch. mo Prof.
Şerban Papacostea
Caragea Vodă 19
71149 BUCAREST
(Romania)

Illustre e caro Accademico,

mi è gradito comunicarLe che, nella recente tornata elettorale, conclusa il 02 febbraio u.s., la S.V. è risultata eletta Accademico corrispondente della Classe di Lettere del nostro Sodalizio.

L'Accademia, avendo così riconosciuto il valore della Sua operosità scientifica, si ritiene onorata di ascriverLa fra i suoi membri.

Durante la successiva solenne cerimonia inaugurale per l'anno accademico in corso (mi riservo di darLe tempestiva comunicazione sulla data), nel Salone del Minor Consiglio di questo Palazzo Ducale, avrà luogo la proclamazione ufficiale della Sua nomina.

Mi congratulo vivamente per l'elezione in oggetto mentre auspico ch'Ella vorrà e potrà partecipare attivamente alle finalità culturali e sociali che informano lo Statuto del Sodalizio.

La saluto con deferenza,

prof. *Luigi Brian*

SESIUNE ŞTIINŢIFICĂ OMAGIALĂ: „I. C. FILITTI – 50 DE ANI DE LA MOARTE", Academia Română, 13 septembrie 1995

Din iniţiativa Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologice a Academiei Române, cu participarea unor istorici prestigioşi de la Institutul de Istorie „N. Iorga", şi în prezenţa unui numeros public, în ziua de 13 septembrie 1995 în aula Academiei Române s-a desfăşurat o sesiune ştiinţifică omagială prilejuita de comemorarea unei jumătăţi de veac de la dispariţia istoricului şi juristului I. C. Filitti.

După cuvântul de deschidere rostit de acad. Dan Berindei, domnia sa a susţinut comunicarea intitulată *I. C. Filitti – personalitate complexă a istoriei naţionale*.

În continuare, prof. Şerban Papacostea, directorul Institutului de Istorie „N. Iorga" a conferenţiat despre *I. C. Filitti – istoric al Evului Mediu românesc*. Omagierea marelui istoric s-a încheiat prin comunicarea doamnei dr. Georgeta Penelea-Filitti, *Epoca regulamentară în viziunea lui I. C. Filitti*.

Nagy Pienaru

CONFERINȚĂ LA INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA" – 19 septembrie 1995

În ziua de 19 septembrie 1995 la Institutul de istorie „N. Iorga", prof. dr. ing. Dimitris Voukalis a susținut o conferință având ca temă *Revoluția de la 1821 – Debut și origini.*

Conferința a fost organizată de Academia Română, Institutul de istorie „Nicolae Iorga" împreună cu Technological Educational Institute, Piraeus – Grecia, Faculty of Engineering Department of Computer Systems. Au participat cadre didactice universitare, cercetători de la institutele de specialitate și studenți. Conferința a trezit un viu interes, ceea ce s-a reflectat prin numeroase intervenții din partea auditorilor.

Nagy Pienaru

SESIUNEA DE COMUNICĂRI „FILE DE CRONICĂ ARGEȘEANĂ" DE LA MUZEUL MUNICIPAL CURTEA DE ARGEȘ

6 – 7 octombrie 1995

Din subiectele prezentate anul acesta axate pe istoria locală menționăm, în plen, comunicarea doamnei prof. univ. dr. Maria Dogaru, Academia „Alexandru Ioan Cuza", București și Nicolae Dogaru, București, *Considerații privind evoluția simbolurilor heraldice argeșene*, în care arată că în 1632 pecetea orașului Argeș este cu vulturul bicefal, și pe cea a conf. univ. dr. Teodor Marinescu, Universitatea „Politehnica", București, intitulată sugestiv *Legendă și istorie la Curtea de Argeș.*

Din comunicările prezentate pe secții amintim:

La secția de istorie: File din istoricul Regimentului I Vânători din anii 1860 – 1931, susținută de Cornelia Ghinea, U.M. 02405 Pitești, prof. univ. dr. Ion Popa, INCERG, București; *Acțiunile de apărare ale armatei române între Topolog și Argeș din anul 1916*, susținută de Felicia Tucă, Cornel Tucă, U.M. 02405 Pitești.

La secția de istoria culturii: Petre Bardașu, Doru Popian, Muzeul județean Vâlcea – *Ctitorii loviștene din vremea episcopului Iosif al Argeșului – biserici de lemn și de zid;* Elena Teodorescu, Muzeul municipal Curtea de Argeș – *„Paftaua de la Argeș" – obiect de artă din aur găsit în mormântul principal din Biserica Domnească;* Aneta Bardașu, Muzeul județean Vâlcea – *Activitatea editorială a episcopului Iosif I al Argeșului (1793 – 1820)* (între care și Slujba Sf. Nifon din 1806); Vasilica Manea, cpt. Nicolae Voinea, U.M. 02405 Pitești, – *Colegiul militar Curtea de Argeș* înființat în anul 1941 în localul Seminarului Neagoe Vodă din 1934.

La secția de artă, etnografie și muzeografie: Lucian Pribeagu, Arhivele Statului Pitești – *Instituții de asistență socială care au funcționat în orașul Curtea de Argeș în perioada celui de al II-lea război mondial* (între care și Preventoriul de copii); Ion Zamfirescu, Pitești – *Aspecte fizico-geografice ale teritoriului municipiului Curtea de Argeș;* George Georgescu-Șuici – *Monumente și comisii de monumente în Argeș* – cu observația că legislația cu privire la monumente era axată mai mult pe organizarea comisiilor și nu a reglementării de conservare și restaurare a monumentelor.

Sesiunea s-a încheiat a doua zi cu prezentarea la Casa Norocea a unui colocviu privind arta populară argeşeană şi expoziţia de artă plastică a pictorului D. Norocea.

George Georgescu-Şuici

SESIUNEA „CAROL WAHLSTEIN ŞI EPOCA SA", Bucureşti – 20 octombrie 1995

Nu avem prea des prilejul să ne întâlnim cu un bicentenar în arta noastră modernă. De aceea, acelea care se ivesc trebuie cinstite cum se cuvine, cu atât mai mult cu cât cel omagiat nu era doar plastician, ci o personalitate complexă, cu varii aplicaţii şi preocupări: editor, naturalist, muzeograf şi restaurator, deschizând prin activitatea lui drumuri necunoscute până atunci în ştiinţa şi arta românească. Este vorba despre Carol Wahlstein (1795-1863) care a fost evocat în sesiunea naţională de comunicări ştiinţifice „Carol Wahlstein şi epoca sa" organizată de Inspectoratul pentru cultură al Municipiului Bucureşti la Sala Dalles a Universităţii Populare pe data de 20 octombrie 1995, chiar în ziua în care, cu două sute de ani în urmă, acesta se năştea în orăşelul Gospič din Croaţia.

Comunicările s-au împărţit în două categorii: cele ocupându-se exclusiv de viaţa şi opera lui Wahlstein şi cele tratând aspecte sau artişti contemporani lui.

Folosindu-se documente irecuzabile privind semnătura sa, a fost stabilită definitiv ortografia acesteia: atunci când folosea caracterele latine apărea Carol (Carl sau Karol) Wahlstein, iar când le folosea pe cele chirilice apărea, românizat, Scarlat Valştain. Contemporanii sau urmaşii au folosit, însă, variate conotaţii ale numelui său: Valştainer, Wallsteiner sau Wallenstein – nici unul dintre ele întrebuinţat de posesor.

Cum Wahlstein şi-a legat viaţa de primul muzeu al Ţării Româneşti, două comunicări s-au ocupat de activitatea sa de conservator şi de amănunte legate de funcţionarea instituţiei. În foarte documentata sa comunicare *A existat un regulament de funcţionare al Muzeului de Istorie Naturală şi Antichităţi din Bucureşti?*, Maria Ioniţă de la Muzeul Naţional de Istorie a României a prezentat detalii necunoscute despre acest lăcaş înfiinţat la Colegiul Sf. Sava, despre fondatorii lui şi primii custozi, dintre care Wahlstein, începând din anul 1837, a avut un aport esenţial în sistematizarea şi îmbogăţirea colecţiilor, în înregistrarea lor în „condici şnuruite", în corespondenţa şi schimburile de exponate cu muzee din străinătate, în pregătirea şi restaurarea pieselor, etc. Alexandru Marinescu de la Muzeul de Istorie Naturală „Grigore Antipa", în comunicarea sa intitulată *Colecţiile de istorie naturală ale Muzeului Naţional din Bucureşti în timpul directoratului lui Carol Wahlstein (1837-1859)*, a completat şi continuat precedenta lucrare în privinţa activităţii muzeografice a celui omagiat. Accentul a fost pus pe sectorul cel mai dezvoltat al muzeului, acela al ştiinţelor naturale căruia Wahlstein i s-a dedicat, cu pasiune, fiind un bun vânător şi un priceput taxidermist ce aduna şi pregătea personal colecţiile. Într-o adresă din 1858 către Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice el arăta că, în 24 de ani, a îmbogăţit muzeul cu 235 exemplare de valoare. Rezultatul acestor preocupări l-a constituit lucrarea „Elemente de ornitologie după proprii observaţii locale chiar în Ţara Românească" – o raritatre bibliofilă – al cărei anunţ apărea în 1853.

Florin Rogneanu de la Muzeul de Artă din Craiova a prezentat lucrarea realizată în colaborare cu dr. Paul Rezeanu (directorul aceleiaşi instituţii oltene) şi intitulată *Carol Valştain la Craiova* punand la punct anumite date eronate privind şederea acestuia în Bănie. În acel interval a execu at portretul serdarului Dimitrie Aman, tatăl viitorului pictor de mare celebritate Theodor Aman – lucrare acreditata multă vreme ca aparţinându-i lui Constantin Lecca (informaţie, de altfel, deja cunoscută din comunicări şi articole anterioare ale lui Paul Rezeanu).

În comunicarea *O nouă lectură a «Elementelor de Deseniu şi de Arhitectură»*, Ioan Spatan de la Biblioteca Academiei Române a oferit o nouă abordare a textului primului manual de desen tehnic şi topografie apărut în limba română de sub condeiul lui Wahlstein care, deşi tradusese o lucrare a lui Vignola, o actualizase şi o adaptase la necesităţile ţării noastre. A fost atrasă atenţia asupra valorii incontestabile a acestei lucrări pentru obişnuirea elevilor cu tainele desenului, cu metode de lucru, cu pregătirea culorilor şi felul de aplicare.

După ce au fost expuse eforturile făcute de Carol Wahlstein pentru a procura din străinătate material didactic pentru cursurile sale de desen – „izvoade de desemn liniar, de figuri, de mobile cu muluri arhitectonice, de poame după natură, portreturi de Sf. Apostoli", etc. – în comunicarea *Documente inedite privind publicarea «Elementelor de Deseniu şi de Arhitectură»* de Adrian-Silvan Ionescu de la Institutul de Istorie „N. Iorga" au fost clarificate, pe baza adreselor şi actelor de arhivă, cauzele existenţei celor doi ani diferiţi ce apar pe copertă şi foaia de titlu şi, respectiv, pe planşa cu ilustraţia alegorică, 1836 şi 1837. Textul lucrării fusese tipărit de Ion Eliade Rădulescu iar planşele de librarii şi litografii Walbaum şi Weise, cei din urmă întârziind cu peste patru luni onorarea contractului – în loc de septembrie 1836 predarea făcându-se în februarie 1837. Întârzierea fusese cauzată de absenţa din Bucureşti a lui Wahlstein însuşi care se însărcinase cu desenarea pe piatra litografică a compoziţiei alegorice de la începutul lucrării – cu acest prilej a fost stabilită şi paternitatea acelui desen naiv dar elocvent pentru mesajul patriotic pe care era menit să îl transmită şcolarilor. Cealaltă comunicare a lui Adrian-Silvan Ionescu – *Evenimente ale actualităţii româneşti consemnate de Carol Wahlstein pentru revista «Illustrirte Zeitung» din Leipzig* – a prezentat schiţele cu intrarea contelui Coronini şi a trupelor austriece în Capitală şi întoarcerea principelui Barbu Ştirbei de la Viena pe 5 octombrie 1854, publicate în numărul 594 din 18 noiembrie 1854, împreună cu o corespondenţă nesemnată dar sigur aparţinându-i tot artistului bucureştean ce era bun vorbitor de limbă germană şi avusese legături anterioare cu acel oraş în care, în anul 1826, tipărise prima foaie ilustrată din Ţara Românească, „Bukarester Deutsche Zeitung" .

Ocupându-se de un contemporan al celui omagiat, pictorul Anton Chladek – şi el unul dintre „uitaţii" perioadei de cristalizare a sintaxei plastice moderne din România, al cărui bicentenar al naşterii a trecut total neobservat în 1994 – Radu Ionescu s-a aplecat asupra corespondenţei şi actelor ce provin de la acesta şi le posedă în propria-i colecţie, în comunicarea *Răscolind prin arhive Anton Chladek*. Făcând referiri la documente şi epistole în germană, maghiară, franceză şi română, dar fără a da necesarele citate din acestea, autorul a realizat o călătorie nostalgică prin viaţa culturală şi mondenă a primei jumătăţi a secolului al XIX-lea.

Cătălina Macovei de la Biblioteca Academiei Române a făcut o pertinentă analiză stilistică a *Albumului «Bucovina ilustrată» de Franz Xavier Knapp, 1854* plasând lucrarea în contextul epocii, avidă de imagini pitoreşti ce anticipau apariţia peisajului fotografic şi al cărţii poştale. Autoarea a adus un important aport la iconografia acelei zone în urma descoperirii acuarelelor originale ce stătuseră la baza litografiilor ce au fost strânse între coperţile acestui album.

În aceeaşi sferă a vieţii artistice din alte zone ale ţării s-a înscris şi comunicarea *Simo Ferenc, un contemporan transilvănean al lui Wahlstein* de dr. Negoiţă Lăptoiu de la Muzeul de Artă din Cluj. Născut la Odorheiul Secuiesc, Simo Ferenc (1808-1869) a studiat la Academia de Arte din Viena şi şi-a făcut un nume de prolific portretist la Buda. Dar, din 1832, se stabileşte la Cluj devenind pictorul protipendadei pentru care executa portrete şi compoziţii în stil Biedermeyer. La fel ca Wahlstein, Simo ocupă catedra de desen din cadrul Şcolii Normale de Desen din acel oraş, activând cu multă eficienţă între 1836 şi 1866, timp în care a format generaţii întregi de elevi destinaţi unor meserii cu caracter mai mult sau mai puţin artistic (tipografi, litografi, argintari, ceasornicari, etc.).

Ocupându-se de viaţa şi activitatea pedagogică a unuia dintre fiii lui Wahlstein, Ruxandra Ionescu de la Muzeul Judeţean de Artă Prahova a prezentat pe câţiva dintre iluştrii învăţăcei pe care

acesta i-a avut la Ploiești, în comunicarea *Iosif Wallenstein și elevii săi.* Printre aceștia se numără pictorii Ștefan Popescu și Iosif Iser și arhitecții Alexandru Zagoritz și Toma T. Socolescu, unul dintre fondatorii Societății Arhitecților Români.

Cu ocazia acestei interesante manifestări științifice a fost prezentată și macheta plachetei Bicentenarului Carol Wahlstein – creație a sculptorului Teodor Zamfirescu – ce va fi bătută, spre a marca acest eveniment, îmbogățind astfel colecțiile de numismatică și medalii cu un valoros exemplar închinat unui pionier al culturii și artei românești.

Adrian-Silvan Ionescu

STAGIU DE CERCETARE - DOCUMENTARE ÎN STATELE UNITE ALE AMERICII,

12 aprilie – 12 octombie 1995

Invitată fiind de Department of Electrical Engineering, University of Maryland at College Park și beneficiind de o bursă IREX pe termen scurt (12 aprilie – 12 mai 1995), am efectuat un stagiu de cercetare-documentare în Statele Unite ale Americii, în perioada 12 aprilie – 12 octombrie 1995.

În centrul activității mele a stat proiectul de cercetare Databases Management Systems, care studiază tehnologia proiectării și gestionării bazelor de date relaționale, capabile să controleze fișiere multiple.

Proiectul a urmărit în primul rând definirea corectă a conceptului de „bază de date relaționale", în sensul actual al terminologiei microcalculatoarelor, ca descriind un sistem puternic de gestionare al bazelor de date care lucrează cu fișiere multiple și nu numai cu un singur fișier la un anume moment de timp. În acest sens am studiat setul specific de criterii întrunit de bazele de date relaționale, așa cum a fost el definit de E. F. Codd, cel care a aplicat pentru prima oară modelul relațional la designul unei baze de date. Modelul relațional, în care toate informațiile sunt reprezentate prin tablouri și în care toate operațiile conduc la tablouri, se bazează pe trei operații fundamentale:

-SELECT: extrage linii complete dintr-un tablou, potrivit unui anumit criteriu;

-PROJECT: returnează conținutul unei coloane date;

-JOIN: combină linii din două tablouri atunci când valorile unei coloane specificate din fiecare tablou coincid.

În analiza modelului relațional al bazelor de date intervin principiile identificării, normalizării și al dependenței funcționale.

Bazele de date relaționale își găsesc o largă utilizare în istorie și în demografia istorică pentru prelucrarea și analiza catagrafiilor și a recensămintelor, precum și în prosopografie.

Cel de-al doilea aspect al activității mele pe parcursul stagiului a fost consultarea literaturii de specialitate apărută în ultimii ani și existentă în Library of Congress din Washington. Am recenzat pentru „Revista istorică" câteva lucrări de aplicare a statisticii matematice și a calculatorului în istorie, care cred că vor stârni interesul celor preocupați de acest domeniu.

Deosebit de interesante, cu articole din ce în ce mai sofisticate din punct de vedere al metodologiei, mi s-au părut și periodicele de profil, „Historical Methods", „Histoire & Mesure History & Computing", sau „Historical Social Research".

Stagiul de cercetare-documentare în Statele Unite mi-a întărit convingerea că atât statistica matematică, cât și calculatorul și-au demonstrat pe deplin utilitatea în cercetarea istoriei.

Irina Gavrilă

NOTE ŞI RECENZII

*** *Austro-Turcica, 1541-1552; Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen,* ed. Srećko M. Džaja, în colaborare cu Günter Weiss, R. Oldenbourg Verlag, München, 1995, 771 p.

Volumul 95 al colecţiei „Südosteuropäische Arbeiten", îngrijită de cunoscuţii istorici Karl Nehring şi Mathias Bernath, reprezintă pentru cercetătorii interesaţi de studiul relaţiilor habsburgo-otomane în secolul XVI o mare bucurie pentru că după peste 150 de ani se reia publicarea documentelor din fondul de arhivă „Turcica" şi „Hungarica", aflat la Haus-Hof und Staatsarchiv din Viena.

Austro-Turcica, 1541-1552 continuă ambiţiosul proiect al lui Anton Gévay, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte,* care nu a putut însă cuprinde în cursul vieţii arhivarului maghiar decât primele trei volume (apărute la Budapesta între 1840 – 1842). Documentele editate de Gévay au acoperit perioada septembrie 1526 – iunie 1541, iar lucrarea de faţă începe cu publicarea negocierilor de pace dintre Ferdinand de Austria şi sultanul Süleyman I, din vara anului 1541, deci imediat după ocuparea Budei de către trupele otomane.

Munca depusă de editor, Srećko M. Džaja, este de o importanţă ştiinţifică deosebită, deoarece sunt puse la dispoziţia istoricilor interesaţi de perioadă, documente care, în cea mai mare parte, sunt inedite. Cu multă acribie sunt identificate piesele de arhivă care, în decursul timpului, au mai fost publicate în volume de documente, care însă au avut alt scop decât acela de a edita fondul „Turcica". Între aceste volume amintim pe cele datorate regretatului turcolog Anton C. Schaendlinger (*Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V. Ferdinand I. und Maximilian II. aus dem Haus-Hof und Staatsarchiv zu Wien*, 1983 şi *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamte, Beamte und Richter aus dem Haus-, Hof und Staatsarchiv zu Wien*, 1986, (în colaborare cu Claudia Römer), ca şi volumul regestelor documentelor otomane din arhivele vieneze (autor Ernst Dieter Petritsch) şi nu mai puţin cunoscuta colecţie *Hurmuzaki* (vol.II-1, Bucureşti, 1891). Ponderea documentelor edite este însă foarte mică în comparaţie cu informaţia inedită adusă de lucrarea de faţă. Rapoartele ambasadorilor Casei de Austria la Constantinopol sau cele ale emisarilor extraordinari punctează cu o deosebită acuitate desfăşurarea raporturilor habsburgo-otomane între 1541-1552, o perioadă deosebit de critică pentru tentativa lui Ferdinand de Austria de a-şi impune şi apoi extinde hegemonia în centrul şi – parţial – în sud-estul Europei. Dorinţa de a i se recunoaşte drepturile „legitime" asupra Ungariei reunificate apare chiar din negocierile anului 1541, în instrucţiunile date ambasadorului său, Siegmund Freiherr von Herberstein. În ciuda prezenţei garnizoanei otomane şi a beglerbeg-ului de Buda, Ferdinand nu a crezut că recuperarea Ungariei reunificate este o himeră. Dimpotrivă pretenţiile sale aveau să se îndrepte spre Transilvania şi de aici, implicit, a căutat să obţină sprijinul politic pentru acţiunile sale la domnii munteni şi moldoveni.

Alte documente deosebit de importante sunt cele care acoperă perioada negocierilor în vederea păcii din 1547, moment în care pentru prima dată între Habsburgi şi Imperiul otoman aveau să se normalizeze relaţiile diplomatice, la nivel de ambasadă permanentă. Corespondenţa primului reprezentant permanent al Casei de Austria la Constantinopol, Giovanni Maria Malvezzi, este preţioasă pentru informaţiile ce le transmitea privind fie acţiunile militare ale sultanului în Persia, fie lupta pentru tron între fiii lui Süleyman, fie atmosfera din capitala Imperiului otoman, ce oscila între ostilitate şi bunăvoinţă faţă de emisarii Habsburgilor, în funcţie de pretenţiile lui Ferdinand, de campaniile lui Carol Quintul în Mediterana şi, nu în ultimul rând, de plata la timp a tributului (30 000 de galbeni, fixat în

1547) sau de valoarea şi cantitatea „darurilor" răspândite între slujbaşii otomani. Din aceeaşi corespondenţă se pot afla amănunte interesante privind situaţia ambasadorilor Casei de Austria la Constantinopol, anume: salariul anual al ambasadorului şi sumele suplimentare acordate pentru cheltuielile ambasadei (p. 201 – 202), demersurile pentru cumpărarea unei reşedinţe pentru ambasadă, angajarea personalului specializat (tâlmacii) şi salariul acestora (p. 458 – 459). Pe lângă datele militare şi politice, ediţia de faţă aduce detalii legate de înţelegerea întregului spectru ce caracterizează istoria Imperiului otoman în secolul XVI, nelipsind problematica economică sau cea naţională (comerţul cu mirodenii sau salpetru, conflictul cu rebelii Kurzi (doc. 37, paragraful 3/38, paragraful 6/75, 235, paragraful 4).

Editarea unui număr mare de documente (244) a pus nu numai probleme de paleografie (latină sau italiană) ci şi necesitatea unui indice cuprinzător de nume şi locuri, indice elaborat de Günter Weiss, cu o deosebită grijă pentru a explica şi identifica numeroasele fluctuaţii ce apar în textul documentelor în legătură cu numele proprii. Un volum atât de mare de muncă nu a putut fi însă ferit de unele inexactităţi sau scăpări ce apar fie în regestele documentelor fie în indicele final. Încercăm să aducem o modestă corectură unor inerente mici erori, ce nu afectează însă cu nimic valoarea ştiinţifică reală a volumului.

În regestul documentului nr. 16, p. 51, apare menţiunea că emisarul Casei de Austria, Hieronymo Adorno murea la data de 15 aprilie 1545, în timpul misiunii la Constantinopol. Raportul ce urmează, redactat de secretarul lui Adorno, Giovanni Maria Malvezzi, notează însă clar: „La 15 martie... messer Hyeronymo muri noaptea la ora 11". Aceeaşi dată, 15 martie 1545, este confirmată de scrisoarea sultanului din 15/24 martie 1545, publicată de Ernst Dieter Petritsch (*Regesten des osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv*, Bd. 1, 1480-1574, Wien, 1991, p. 48). De altfel în Indicele lucrării *Austro-Turcica*, apare aceeaşi dată 15 martie 1545; este clar deci că în regestul de la p. 51 este vorba despre o eroare. O confuzie asemănătoare privind datele se găseşte şi la menţiunea morţii nobilului maghiar Bálint Török, întemniţat de otomani la Yedikule. Textul documentului din 26 iulie 1550 (p. 496) notează ziua de 19 iulie 1550, în schimb la Indice data morţii este plasată în anul 1551.

Referitor la identificarea personajului „Janus-bey", ce apare deseori în corespondenţa lui Malvezzi, după 1547, dorim să facem o precizare. Günster Weiss, în Indice, consideră, pe bună dreptate, că acest personaj este Yunus-beg, marele-dragoman al Porţii, aflat în această funcţie încă din anul 1534. Ca surse de informare Günter Weiss citează articolele lui J. Matuz şi Fr. Babinger. Cei doi autori sunt însă în dezacord privind anul morţii marelui-dragoman. J. Matuz (*Die Pfortendolmetscher zur Herrschaftszeit Süleymans des Prächtigen*, în „Südost-Forschungen", Bd. 34/1975) consideră că Yunus (Yunis)-beg murea în 1541 la 27 aprilie, conform epitafului găsit chiar de autor în moscheea în care se afla mormântul marelui-dragoman. Fr. Babinger menţionase, însă, că în 1547 Yunis-beg era încă în funcţie. Această supoziţie este întărită de documentele din volumul *Austro-Turcica*; nu numai că numele marelui-dragoman este mereu prezent în corespondenţa lui Malvezzi, dar există menţiunea clară a datei morţii lui (22 iunie 1551, scrisoarea din 28 iunie 1551, p. 609-610). Din rapoartele ambasadorului Casei de Austria reiese că Yunus-beg era bolnav (probabil din 1545), atribuţiile sale fiind preluate temporar de dragomanul Mahmud, fără ca marele-dragoman să-şi piardă funcţia. De altfel la 5 iulie 1551 Malvezzi informa că după ce „bătrânul Yanusbey" *a murit* a fost numit mare-dragoman Ibrahim-beg (Matuz considera că acesta deţinea funcţia din 1541), iar dragomanul Mahmud a fost îndepărtat. Mahmud fiind originar din Viena şi trecut la islamism rămânea un cunoscător al limbii germane şi urma să fie folosit în serviciul diplomatic al sultanului.

O ultimă precizare ar fi de făcut în legătură cu numele „fratelui George" (croat de origine cu numele adevărat Gheorghe Utijesenovic, episcop de Oradea şi vicerege al Transilvaniei). Toate regestele documentelor în care numele său apare precum şi Indicele menţionează pe Martinuzzi. Încă din secolul trecut Al. Huber (*Die Erwerbung Siebenbürgens durch Ferdinand I. im Jahre 1551*

und Bruder Georg Ende, în „Archiv für Österreichische Geschichte"75/1889), considera impropriu numele de Martinuzzi acordat „fratelui George", deoarece această identificare a fost o greşeală, datorată istoriografiei posterioare secolului XVI, care a făcut o eroare, perpetuată apoi din neştiinţă. În ce măsură părerea lui Huber era sau nu îndreptăţită o arată tot documentele volumului *Austro-Turcica*. Nicăieri, nici un corespondent al Casei de Austria nu a folosit pentru episcopul de Oradea alt apelativ decât „fratele George", iar el însuşi nu a semnat niciodată decât cu numele de „Georgius", căruia îi adăuga toate funcţiile pe care le deţinea. Este deci recomandabil ca o confuzie perpetuată câteva secole să nu devină, datorită obişnuinţei, o certitudine de netăgăduit. Toate aceste modeste corecturi sperăm să contribuie la păstrarea maximei acurateţi a informaţiilor cuprinse în volumul analizat, volum care aduce servicii enorme pentru studiul secolului al XVI-lea, iar scăpările luate în discuţie nu influenţează importanţa efortului ştiinţific depus de editori.

În încheiere dorim să menţionăm şi vasta listă bibliografică ce completează piesele de arhivă, cu cele mai importante studii şi monografii, dedicate raporturilor habsburgo-otomane în secolul al XVI-lea. Günter Weiss a făcut efortul ca în cele 17 pagini bibliografice să reunească principalele lucrări care s-au publicat – asupra acestor probleme – începând cu secolul trecut, în istoriografia europeană. Deşi predomină literatura germană de specialitate, nu sunt uitaţi nici autorii francezi, italieni, maghiari, turci sau români (Şt. Andreescu, Paul Binder, Mihnea Berindei, Mihai Guboglu, I. Ursu), cu toate că, de pe poziţii partinice, am fi dorit, poate, ca prezenţa lucrărilor româneşti să fie mai bine reprezentată. Cu siguranţă însă că o asemenea bibliografie nici nu şi-a propus şi nici nu ar fi putut fi exhaustivă, ea însă are meritul de a pune în faţa cititorilor tot ceea ce s-a publicat mai valoros în domeniu, de la volume de documente, la articole în revistele de istorie, demers nu numai necesar dar şi anevoios, având în vedere multitudinea lucrărilor şi a publicaţiilor periodice de profil, ce au apărut în ţările Europei în ultimul veac.

În concluzie recomandăm cu căldură cea mai recentă publicaţie de la „Südost Institut" din München şi salutăm iniţiativa reluării editării fondurilor „Turcica" şi „Hungarica" de la Haus-Hof und Staatsarchiv, din Viena, fonduri fără de care nu se poate face nici o lucrare serioasă asupra centrului şi sud-estului Europei în secolul XVI.

Ileana Căzan

*** *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627 – 1707)*, Edidit István György Tóth, Roma-Budapest, 1994, 459 p. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes 1).

Volumul intitulat *Relationes missionariorum de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*, editat de István György Tóth şi publicat sub egida Academiei Ungare din Roma, a Colecţiei Ráday şi a Institutului de Ştiinţe Istorice al Academiei Ungare de Ştiinţe, reuneşte un număr de 40 de rapoarte întocmite între anii 1627-1707 de misionarii catolici care au acţionat în Ungaria şi Transilvania. Este o ediţie critică, remarcabil lucrată. Textul rapoartelor este publicat după manuscrisul aflat în Arhiva Congregaţiei de Propagande Fide din Roma, în limba originală (latină sau italiană). Se indică locul unde se află originalul, iar în cazul textelor editate anterior şi ediţia respectivă. Textul este însoţit de numeroase note în care editorul îndreaptă greşelile de scriere sau în care sunt identificate localităţile şi persoanele evidenţiate de text şi se dau lămuririle absolut necesare pentru înţelegerea textului. În cazul textelor edite, în note se dau diferenţele faţă de ediţia anterioară. Conţinutul textului este rezumat în limbile maghiară şi germană. La fiecare autor se dau date despre viaţa şi activitatea sa, în primul rând cea desfăşurată în Ungaria şi în Transilvania. Studiul introductiv (p. 5-37) al lui I. Gy. Tóth este o utilă introducere în subiectul misiunii catolice din

secolul XVII în Ungaria şi Transilvania. Lista bibliografică (p. 415-424) este bogată, iar indicele (p. 430 450) şi tabelele cu concordanţa numelor de locuri (p. 425-429) fac din volum un instrument de lucru.

În marea lor majoritate, rapoartele sunt inedite. Volumul cuprinde şi unele texte care au fost publicate anterior, integral sau parţial, în diferite locuri, texte pe care editorul consideră necesar să le reia, fie pentru a le publica integral, fie pentru a aduce corecţiile necesare. Editorul dă ca inedite 30 de rapoarte din cele 40 câte conţine volumul. Chiar dacă nu ne-am propus aici să urmărim foarte atent publicaţiile pe tema misiunii catolice în Transilvania, nu putem să nu remarcăm faptul că editorul trece între textele inedite două rapoarte care au fost de mult timp publicate de către Andrei Veress în anii 1937 – 1938. Este vorba de raportul franciscanului Serafin Kun despre Transilvania, din anul 1630 (p. 241-246), publicat de A. Veress în *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, vol. IX, p. 308-311, şi de raportul misionarului Francesco Leone de Modica despre Transilvania, din anul 1638 (p. 247-257), editat de A. Veress în vol. X al aceleiaşi colecţii, p. 28–32. Curios este faptul că această lucrare a istoricului maghiar, extrem de importantă inclusiv pentru aspectele de istorie confesională a Transilvaniei, nu figurează în bibliografia publicată la sfârşitul volumului. N-ar fi exclus ca şi alte rapoarte să se afle într-o situaţie similară. Oricum, suntem conştienţi de faptul că este foarte dificil de urmărit toţi autorii şi toate publicaţiile care privesc o problemă cu o atât de bogată istoriografie, care se întinde pe parcursul a două secole, cum este cea a misionarilor catolici în această parte a Europei în secolul XVII.

Rapoartele misionarilor catolici reprezintă o categorie aparte de surse istorice. Ele sunt întocmite de misionarii care au activat într-un anumit spaţiu, de regulă după încheierea misiunii lor. Multe respectă, ce e drept, cu multă largheţe, un anumit formular. În anexa volumului (p. 409-413) este publicat (reeditat) chestionarul din 1678, cu punctele cerute de Congregaţie şi de care raportorii trebuiau să ţină seamă. Aşa se face că rapoartele misionarilor se referă nu numai la realităţile confesionale, ci şi la problema stăpânirii politice în teritoriul respectiv şi la anumite evenimente politico-militare considerate importante, la etnia locuitorilor şi la limba/limbile vorbite acolo etc. Evident că interesează în primul rând problema confesiunii catolice: numărul credincioşilor catolici, ritul, starea parohiilor, bisericile şi bunurile bisericeşti, preoţii şi ierarhia bisericească, călugării, preoţii şi greutăţile cu care se confruntă biserica, remediile necesare etc. Rapoartele publicate în volum acoperă opt decenii din istoria misiunii catolice franciscane şi iezuite în Ungaria şi Transilvania. Secolul XVII, în care, în condiţii politice de multe ori dintre cele mai vitrege, Contrareforma încearcă, în modalităţi variate, recuperarea poziţiilor deţinute anterior de Biserica catolică, este sub acest aspect deosebit de interesant. Rapoartele provin de la observatori de multe ori foarte subtili ai realităţilor din teritoriul lor de misiune. Informaţiile pe care le dau sunt în general rezultatul unei cunoaşteri directe a realităţilor locale. Sunt informaţii cu un mare grad de credibilitate, inclusiv în cazul cifrelor privitoare la situaţia numerică a diferitelor comunităţi catolice; în unele cazuri ele pot fi găsite la un alt misionar. Aceasta transformă rapoartele din volum în surse istorice de primă importanţă.

Volumul este organizat în două secţiuni: rapoarte privind Ungaria (p. 39-233) şi rapoarte privind Transilvania (p. 235-406). Prima secţiune se referă la spaţiul regatului ungar propriu-zis de dinaintea catastrofei de la Mohács. În secolul XVII cea mai mare parte a acestui teritoriu se afla sub stăpânire otomană; doar Ungaria superioară avea alt regim, fiind încorporată Imperiului habsburgic. Oprindu-ne doar la relaţiile care se referă la teritoriile locuite de români, semnalăm publicarea în volum a unor rapoarte deosebit de interesante privind Banatul: raportul lui Paolo de Cinquefonti (Paulus de Quinquefontibus) din anul 1667 (p. 209-211) şi cel al lui Giovani (Braenovici) a Dervente din anul 1676 (p. 212-225). Amândouă au fost scrise la o distanţă de 1-2 decenii de la ocuparea de către otomani a banatului Caransebeşului şi Lugojului (1658) şi, dincolo de prezentarea situaţiei confesiunii catolice în această parte a Banatului, ele surprind şi impactul negativ pe care acest moment politic l-a avut asupra destinului catolicismului în regiune. Datele celor două rapoarte trebuie confruntate cu rapoartele privind misiunea în Banat în anii premergători cuceririi otomane,

întocmite de Giovanni Desmanich (din 1648 şi din 1650), Gabriele Thomasii (din 1650) şi Andrea Stipanchich d'Almissa (din 1650), publicate de Krista Zach în 1979 şi reluate într-o nouă ediţie, cu îndreptările de rigoare, de către I. Gy. Tóth (p. 79-87, 88-101; 102-107; 108-114).

Paolo de Cinquefonti dă date utile despre populaţia catolică din localităţile în care a acţionat. Astfel aflăm că la Lipova trăiau atunci 700 catolici, care nu aveau o biserică, ci doar două case: în una se ţineau slujbele religioase, iar în cealaltă locuiau misionarii. Ortodocşii, care trăiau în 100 de case, aveau însă o biserică. În Arad existau 1130 de case de ortodocşi şi un număr de 600 de catolici. Aici, ca şi la Micălaca şi Firiteaz, două sate din apropiere, slujea franciscanul observant Andrea Stipanchich d'Almissa. Misionarii din Arad deserveau şi pe catolicii din satele din jur, ca şi pe cei din Oradea şi Ineu. Paolo de Cinquefonti recomandă Congregaţiei trimiterea încă a unui preot. La Ostrov şi la Ţela, în apropierea Lipovei, existau 150 de catolici români, care nu aveau biserică, ci doar o casă în Ostrov, construită de Giovanni Desmanich, fostul prefect al misiunii franciscane din Lipova. Paolo de Cinquefonti îşi arată îngrijorarea pentru soarta acestor catolici care trăiesc între schismatici. La Lugoj nu mai trăiau catolici, iar la Caransebeş mai existau doar 10 case de catolici, lipsiţi de un preot; ceilalţi au fugit în Transilvania din cauza turcilor. În multe din satele regiunii există, însă, catolici dispersaţi printre schismatici. La Caraşova există o comunitate catolică compactă, cuprinzând 600 de suflete, deservită de doi misionari.

Giovanni a Dervente face o descriere a principalelor aşezări în care a acţionat misiunea franciscană: Lipova, Arad, Ineu, Oradea, Lugoj, Caranşebeş, Caraşova, Orşova şi Fet Islam (Kladovo), cu date despre geografia şi obiceiurile locului, şi cu informaţii privind istoria politică a ultimilor ani. De fiecare dată interesul principal este pentru compoziţia religioasă a aşezării. Lipova avea: 1 700 de mahomedani cu 6 moschei, 60 de case de ortodocşi cu o biserică şi 2 parohii, şi 120 de case de catolici, totalizând 600 persoane, cu o biserică construită de Andrea d'Almissa, o capelă, o şcoală şi o casă pentru călugări. Catolici existau şi în trei sate din apropierea Lipovei: Ostrov, Ţela şi Virişmort, în total cca. 200 de persoane, trăind în 22 sau 23 de case. În Arad existau: 240 de case de turci, 1 000 case de ortodocşi şi 40 case de catolici. Catolicii de aici alcătuiau o parohie împreună cu cele 30 case de catolici (unele locuite de mai multe familii) din satul vecin Micălaca, parohia având 450 credincioşi. La Micălaca existau şi 14 case de calvini. În Ineu trăiau doar 15 sau 16 catolici, aici existând 7 parohii turceşti şi un mare număr de ortodocşi. La Oradea, unde trăiau turci, schismatici, calvini şi catolici, existau doar 30 sau 40 catolici. În apropierea Orăzii era situat un sat care avea 18 case de catolici de etnie maghiară. La Lugoj nu mai existau catolici după evenimentele din 1658. Oraşul era situat într-o regiune locuită de români de rit schismatic. În mijlocul acestora trăiau dispersaţi şi catolici de rit roman, în număr mic, câte 1 sau 2 case într-un sat. La Caransebeş au rămas puţini catolici, nu mai mult de 30 case. În satul Slatina existau 30 case de catolici de rit roman, care însă ţineau sărbătorile după obiceiul grec (ortodox). În regiune cea mai mare comunitate catolică (de limbă slavă – *n.V.A.*) era la Caraşova: 100 case de catolici. La Vârşeţ nu existau catolici, iar puţinii catolici de la Orşova erau negustorii bulgari. Pe drumul de la Caraşova la Vârşeţ misionarul nu a întâlnit nici o casă de catolici; la fel, în satele dintre Vârşeţ şi Timişoara nu există decât ortodocşi şi eretici, iar între Caranşebeş şi Orşova satele sunt locuite exclusiv de ortodocşi.

De asemenea, unele din rapoartele privind misiunea în Ungaria superioară se referă, tangenţial, şi la zona de nord-vest a României de azi şi sunt în legătură şi cu realităţile din Transilvania propriu-zisă: raportul episcopului de Vác, Tarnóczy Mátyás din anul 1652 (p. 115-121) şi raportul călugărului paulician János Vanoviczi din 14 iunie 1658 (p. 122-135). Despre români este vorba şi în raportul lui Francesco Scacci din 1707, raport în care prepozitul din Szombathely – Vasvár/Eisenburg se ocupă de posibilităţile de misiune în Ungaria, inclusiv la necesitatea ca misionarii să cunoască limbile vorbite în acest spaţiu. El face referire şi la „Valachia" (de fapt Moldova – *n.V.A.*). Arată că a aflat de la soldaţii generalului imperial Rabutin întorşi cu un an înainte din „Valahia" că acolo trăiesc foarte mulţi catolici localnici (*catholici nationali*) şi mulţi catolici refugiaţi din Ungaria (de fapt, din

Transilvania – *n.V.A.*), şi care sunt lipsiţi de orice asistenţă religioasă. Această ţară ar putea fi un teren de acţiune pentru catolicism. Pentru aceasta ar trebui folosiţi misionari italieni, care s-ar putea înţelege uşor cu populaţia, fiindcă limba română „este o italiană coruptă, rămasă din timpul vechilor romani" (*la medesima lingua Vallacha, la quale è un'Italiana corrotta, restatavi sino dal tempo de gl'antichi Romani*) (p. 231). Ştirea se referă de fapt la Moldova, cum remarcă şi editorul (p. 233, n. 16).

Secţiunea volumului privitoare la Transilvania cuprinde un număr de 18 materiale. Nu toate sunt inedite. În afară celor două semnalate mai înainte – al lui Serafin Kun şi al lui Francesco Leone de Modica –, volumul reia rapoarte care au fost deja publicate. Este vorba de două rapoarte ale franciscanului Modesto a Roma: unul, de mari dimensiuni şi extrem de important, scris cândva între anii 1651-1662, despre misiunea catolică în Transilvania (p. 312-338) şi celălalt, scris mai târziu, despre situaţia religiei catolice în această ţară (p. 70-80). De asemenea, este editat integral raportul din anul 1657 al lui Kázmér Domokos, atunci custode franciscan al Transilvaniei, document din care Benda Kálmán a publicat în 1989 fragmentele privitoare la Moldova. Raportul face o istorie a misiunii transilvănene, fondată la cca. 1634, oferă date privind parohiile catolice şi numărul de catolici pe arhidiaconate şi comitate, precum şi date generale despre popoarele şi confesiunile din ţară (p. 290-311). Rapoartele pe care I. Gy. Tóth le publică pentru prima oară sunt inegale ca întindere şi cu valoare informaţională diferită. Aceste rapoarte sunt:

Raportul franciscanului observant Fulgenzio a Jesi, din 1644, despre misiunea în Transilvania (p. 258-266); rapoartele lui Modesto a Roma din 1649 (p. 267-277) şi cca. 1650 (p. 278-284), care, mai ales primul, reprezintă o analiză interesantă şi subtilă a situaţiei misiunii catolice în Transilvania, cu problemele sale interne şi neînţelegerile existente între misionari; rapoartele franciscanilor observanţi Stefano a Lopara, din 1654 (p. 285-299) şi Jegenyei Ferenc, din 1668 (p. 369-374), despre misiunea franciscană şi problemele interne ale misiunii în Transilvania. Lippay György, arhiepiscopul de Esztergom, într-o scrisoare din 1665 către nunţiul vienez (p. 338-348), Giulio Spinola, nunţiul vienez, într-o scrisoare către un cardinal al Congregaţiei (p. 349-354), şi Cristoph Schwisy, preot iezuit austriac, în 1665 (p. 355-359), oferă informaţii cu caracter general despre misiunea în Ungaria şi Transilvania. Un raport din acelaşi an al lui Giulio Spinola către Congregaţie dă date nu numai despre religia catolică, ci şi despre celelalte confesiuni şi despre popoarele Transilvaniei (p. 358-368). Despre situaţia confesională a românilor el arată: „Valachi in Transylvania sunt omnes schismatici, Graeco ritu utentes, habent episcopum, qui Albae Juliae extra muros civitatis residet, hi Valachi potiori ex parte sunt rustici, exceptis quibusdam nobilibus Valachis circa Fogaras arcem et districtum Hatszeg et Kővar commorantes. Erant quoque Catholici et Caluinistae Valachi in districtu Lugos et Caransebes, sed jam illa loca per Turcam sunt occupata. In Hatszeg adhuc reperiuntur Valachi catholici in bono numero, alii hinc inde sunt dispersi"(p. 361). Când rapoartele amintite până acum dau date statistice privind parohiile şi credincioşii catolici, ele se referă, evident, în primul rând la Secuime, aşa cum face şi Kázmér Domonkos, ajuns vicar apostolic, într-un raport din 1668, unde face un registru al parohiilor catolice de aici, pe scaune, cu indicarea numărului de suflete aparţinătoare (p. 375-382). În două documente din 1670, Kázmér Domokos relatează despre vizitaţiile sale canonice în scaunele secuieşti Ciuc şi Gurghiu (p. 383-389) şi respectiv Odorhei, Mureş şi Casin (p. 390-393), dând şi numărul catolicilor din parohiile de aici. Date sumare despre catolicii din Secuime, cu indicarea pe scaune a numărului de parohii şi credincioşi, furnizează şi János Nagyajtai Darkó în 1629 (p. 237-240).

Însemnătatea acestor surse pentru istoria României credem că nu mai trebuie argumentată. Inclusiv pentru problema delicată şi încă puţin cercetată pe sursele de epocă a situaţiei confesionale a românilor din Transilvania medievală (în sensul larg al termenului), volumul editat de István György Toth se relevă a fi un izvor de primă mână Sunt prezente, însă, aici şi alte date privindu-i direct pe romanii transilvăneni în secolul XVII. Cercetătorul istoriei Transilvaniei în secolul XVII

găseşte în acest volum o cantitate apreciabilă de informaţie. Utilă ar fi includerea acestor rapoarte ale misionarilor catolici în colecţia *Călători străini despre ţările române.*

Viorel Achim

**** Români în ştiinţa şi cultura occidentală. Enciclopedie,* Davis, 1992, 400 p.

Enciclopedia editată de „Academia româno-americană de ştiinţe şi arte", avându-l ca redactor-şef pe Ion Manea, şi ca redactori coordonatori, pe Dan Gabriel Cacuci, Constantin Corduneanu, Ionel Jianu, Mircea Ionniţiu, Nicolae Şarambei, Elena Stamatescu, Lionel Scanteye, Lory Wallfisch, este o carte de mult aşteptată şi dorită. În *Cuvântul înainte*, semnat de Maria Manoliu-Manea, preşedinta „Academiei româno-americane de ştiinţe şi arte", sunt subliniate eforturile depuse pentru realizarea acestei cărţi, precum şi reproşurile posibile; fraza de încheiere lansează însă o provocare a cărei ironie nu se justifică deloc prin conţinutul, îndrăznesc să spun, mai degrabă nesatisfăcător al cărţii. Autoarea scrie: „Cititorilor nemulţumiţi le lăsăm bucuria de a-i depăşi (pe autorii cărţii), dacă nu de a se auto-depăşi întocmind o lucrare superioară celei de faţă" (p. 4). Este, fără îndoială, o ironie inutilă, în condiţiile în care cartea patronată de A.R.A. musteşte de lacune; a le observa nu cere eforturi deosebite.

Este, oare, posibil ca o enciclopedie a românilor care s-au ilustrat cultural în Occident să nu cuprindă pe regretatul turcolog Nicoară Beldiceanu, profesor la Sorbona, pe bizantinologul Petre Ş. Năsturel, pe etnologul Paul H. Stahl, pe turcologul şi publicistul Mihnea Berindei, pe medievistul Matei Cazacu, pe savantul Scarlat Lambrino, profesor la Universitatea din Lisabona, pe istoricul Constantin Marinescu, pe celebrul inventator Gheorghe (Gogu) Constantinescu, pe istoricul de artă Alexandru Busuioceanu etc.? Lipsesc figuri de mărimi diferite care ar fi meritat totuşi – după orice criteriu luat în considerare – să facă obiectul unor articole într-o asemenea enciclopedie; le enumăr, fără o ordine anumită: regizorii Lucian Pintilie, Andrei Şerban şi Liviu Ciulei, pictorul Matei Lăzărescu, scriitorii Gherasim Luca, Miron Chiropol şi Theodor Cazaban, pianistul Andrei Vieru, istoricul literar Sorin Alexandrescu, publiciştii Mihai Korné şi Grigore Filiti, scenograful Radu Boruzescu, Antonia Constantinescu, artistul operator Ştefan de Fay (care a realizat imaginea la majoritatea filmelor documentare ale lui Paul Barbăneagră din seria „Arhitectură şi geografie sacră"), sculptorul Victor Roman, artista plastică Dana Roman, publicistul Ion Solacolu, economistul Dan Pleshoyano, foştii diplomaţi Emil Ciurea şi Radu Plessia şi mulţi alţii. Pentru activitatea sa de publicistică culturală ar fi putut fi menţionat şi Traian Popescu, redactorul revistei „Carpaţii" de la Madrid şi editorul multor cărţi legate de istoria şi cultura românească (chiar dacă asupra convingerilor sale politice legionare sunt de exprimat toate rezervele cuvenite).

Într-o asemenea enciclopedie ar fi trebuit incluşi, de asemenea, doamna Cristina Sturdza, întemeietoarea Casei Române din Paris, domnul Alexandru Ghika, succesorul său la conducerea acestui aşezământ cultural, precum şi doamna Maria Brătianu, ale cărei străduinţe pentru apărarea drepturilor omului în România sunt cunoscute. De asemenea, nu figurează nici Virgil Mihăilescu, creatorul Bibliotecii româneşti de la Freiburg im Breisgau. Enumerarea lacunelor ar putea continua şi se poate chiar pune întrebarea: oferă această carte o imagine reală asupra exilului romanesc cultural, în condiţiile în care este grevată de atâtea omisiuni?

Uneori articolele au un conţinut incredibil de sărac, cum este cazul celui consacrat marelui etnomuzicolog şi folclorist Constantin Brăiloiu (p.37). Nu este precizată data morţii, iar biografia a se prezintă nepermis de sumară; nu este indicată lista sa de lucrări precum o întalnim în alte articole, de pildă în cel, învecinat pe aceeaşi pagină, dedicat „marii personalităţi' care este Ion I. Brătianu, , specialist electronist" (p. 37), fără studii superioare de electronică...O mare foto afıe a lui Ion I. Brătianu, a cărui prestaţie pe scena politică românească după 1989 nu face decat să dăuneze memoriei străluciţilor săi predecesori, pune în umbră cele câteva rânduri sărace consacr t

strălucitului savant de reputaţie internaţională care a fost Constantin Brăiloiu. Această situaţie denotă ea, oare, lipsă de profesionalism, grabă de neînţeles conştientă confuzie a valorilor? Fără a vrea să facem „proces de intenţie"autorilor cărţii, să observăm că avem de-a face cu o enciclopedie cel puţin ciudată...

Iată încă o probă a acestei ciudăţenii, conţinută într-o frază ce se referă la uciderea savantului Ioan Petru Culianu: „Este posibil ca elemente ultranaţionaliste ale fostei Securităţi a lui Ceauşescu – instituţie care a supravieţuit sub nume schimbat în regimul neocomunist instaurat în România după 22 Decembrie 1989 – să fi pus la cale, *probabil fără ştirea guvernului român* [subl. mea – M.R.S.], execuţia învăţatului profesor de istoria religiilor de la Universitatea din Chicago" (p. 112). O asemenea frază pune pe gânduri, pentru că, dacă continuitatea vechii Securităţi ţine, din păcate, de domeniul evidenţei, de unde ştie autorul articolului despre Ioan Petru Culianu, ceea ce public nu s-a clarificat în nici un fel? Întâmplător sau nu, articolul nu este semnat...

Dimensiunile textelor consacrate diferitelor personalităţi sau aşa-zise pesonalităţi nu sunt gândite proporţional cu însemnătatea acestora; astfel, despre Dinu Lipatti (p. 218-219), căruia nu i se publică nici fotografia – dealtfel destul de uşor de găsit pentru cine voia cu adevărat să o caute – se scrie de trei ori mai puţin decât despre Leonid Arcade (Mămăligă) (p.13-15). În unele articole sunt indicate liste de lucrări, alteori acestea lipsesc, ca de pildă în cazul reputatului matematician Ciprian Foiaş (p. 149) ş.a.m.d. Supără, aşadar, inconsecvenţa în această direcţie, dar mai ales nota encomiastică din multe articole (de pildă, din cel deja citat, despre Leonid Arcade, dar şi din multe altele). Abundă citatele şi referinţele laudative, care încarcă textul adesea în mod inutil; sunt citate adesea recenzii şi semnalări care aruncă o lumină excesivă asupra unor personalităţi, lăsându-se în umbră altele (lipsesc, de asemenea, profesorul Eugen Lozovan de la Copenhaga, ca şi arhitectul Şerban Cantacuzino, secretarul general al lui „Royal Society for Fine Arts" de la Londra, etc., etc.).

I se consacră un articol lui Nicolae Titulescu, lui Enescu, Elenei Văcărescu, lui Brâncuşi; nu s-ar fi justificat atunci şi un articol dedicat Marthei Bibescu, căreia scriitorul francez Ghislain de Diesbach i-a consacrat o substanţială monografie?

O inadvertenţă pe care o semnalez este scrierea greşită a numelui mamei lui Eugen Ionescu: „Icard", în locul formei corecte „Ipcar" (p. 197). Este indicată, însă, data corectă de naştere: 13 noiembrie 1909. Anul morţii poetului Ienăchiţă Văcărescu nu este 1800, cum apare în enciclopedie (p. 369), ci 1797 (v. G. Bezviconi, *Necropola Capitalei*, Bucureşti, 1972, p. 277). De asemenea, afirmaţia conform căreia boierii Văcăreşti ar fi fost „înrudiţi cu Basarabii" (p. 369) cere o explicare şi o nuanţare, pentru că, luată ca atare, ea nu corespunde realităţii.

Această carte reprezintă o sursă de date asupra unor intelectuali şi oameni politici români din exil (de pildă despre viaţa episcopului Valerian Trifa sau despre cea a lui Nicolae Petrescu-Comnen, al cărui nume apare tot timpul, în mod nejustificat, cu „e" final, la p. 395-396). Este de salutat, cred, articolul despre Principesa Ileana (cu fotografia ei), a cărei biografie este puţin cunoscută la noi, cel al lui Ioan Petru Culianu despre Mircea Eliade sau cel al lui Lory Wallfisch despre George Enescu. Cartea trebuie, însă, consultată cu precauţie, pentru că ea îşi propune să consacre valori din toate domeniile culturii. În acest sens mi se pare că ea se găseşte departe de ţelul unei asemenea lucrări.

Mihai Sorin Rădulescu

EUGÈNE BOIA, *Romania's Diplomatic Relations with Yugoslavia in the Interwar Period, 1919 –1941*, Columbia University Press, New York, 1993, 501 p.

Aşa cum precizează chiar autorul, în prefaţă, lucrarea de faţă este singurul studiu în limba engleză care abordează problema relaţiilor interbelice româno-iugoslave şi, în general, un lucru aproape singular în istoriografia cazului (se mai cunoaşte o singură carte pe această temă, cea

aparţinând istoricului sârb de origine română, Gligor Popi, care a publicat-o în 1984). De subliniat că şi Eugène (Beşeneanţu) Boia provine tot din mediul românesc al Banatului sârbesc.

În zona Europei Central-Orientale, relaţiile de bună vecinătate sunt un lucru neobişnuit şi cazul româno-iugoslav (atât cel interbelic cât şi cel postbelic) este unul din excepţiile fericite. Concluzia volumului prezentat aici este că, simultan, România şi Iugoslavia sunt, în perioada cercetată, un exemplu de vulnerabilitate a statelor mici la presiunile externe ale Marilor Puteri. Şi, mai mult decât atât, Eugène Boia nu cade în ţesătura mitului privind relaţiile bilaterale permanent „frăţeşti": cunoscător profund al mecanismelor şi tipurilor de legături reciproce, el arată – şi acest lucru merită a fi discutat cu prisosinţă – că la bază au stat nu numai precedentele istorice (bune, de altfel) ci şi o varietate de alianţe, convenţii, înţelegeri, acorduri, legături dinastice şi individuale. Toate acestea nu au avut un curs lipsit de dificultăţi şi chiar de tensiuni.

Relaţiile cu vecinii au fost – se pare – determinante în evoluţia raporturilor româno-iugoslave: Mica Înţelegere a avut la bază o acţiune defensivă la adresa Ungariei, iar Înţelegerea Balcanică a fost o alianţă a intereselor potrivnice Bulgariei. De aici, într-adevăr, o evoluţie excelentă a legăturilor Bucureşti – Belgrad dar nu lipsită, cum arată adeseori şi autorul, de divergenţe.

Eugène Boia susţine că principalele probleme care au umbrit şi chiar ameninţat la un moment dat raporturile speciale dintre cele două state au fost statutul teritorial al Banatului, după armistiţiul de la Belgrad, din 13 noiembrie 1918, şi drepturile minorităţii române din Macedonia, valea Timocului şi Banatul sârbesc. Partea sârbă propunea, iniţial, o linie de demarcaţie corespunzătoare căii ferate Orşova-Lugoj în vreme ce românii sugerau linia Belgrad-Mako, la est de Seghedin. Neînţelegerile au determinat intervenţia trupelor franceze care, la sfârşitul anului 1918 – începutul lui 1919, au ocupat perimetrul Orşova - Lugoj - Lipova -Panciova. Spectrul unui război local era, se înţelege, unul apăsător de vreme ce la 13 ianuarie 1919 premierul român Ion I.C. Brătianu, prinţul regent Aleksander şi premierul Stojan Protić discutau la Belgrad moduri de ieşire din criză. Românii erau de părere că o soluţie viabilă ar fi fost o frontieră naturală, în speţă Dunărea. Aleksander a răspuns că Belgradul nu putea să abandoneze populaţia sârbă din Banat şi aducea drept argumente înţelegerile dintre Take Ionescu şi Nikola Pašić, din toamna lui 1918, conform cărora vestul Banatului trebuia să rămână sub administraţie sârbă.

Cu o perfectă înţelegere a fenomenului istoric, Eugène Boia utilizează statisticile maghiare privind Banatul (din 1910), sugerând că mulţi locuitori (români, sârbi, slovaci, evrei etc.) au fost trecuţi la rubrica maghiarilor, pentru a majora procentul populaţiei direct interesată în administrarea provinciei de către Budapesta; totodată, nu este pusă în discuţie preponderenţa demografică a elementului românesc. Statisticile au folosit şi lui Ion I.C. Brătianu în argumentarea expunerilor sale la Paris; premierul român s-a opus organizării unui plebiscit în Banat şi, în acelaşi timp, la împărţirea regiunii între cele două ţări deoarece România ar fi urmat să primească zona muntoasă, cu mine şi păduri, iar Serbia zona industrială din jurul Timişoarei şi regiunea agricolă din Torontal. Abia la 18 mai 1919, Comisia Teritorială a Conferinţei de Pace a hotărât împărţirea Banatului; deziluzia era destul de mare la Bucureşti de vreme ce zone integral româneşti (precum Vârşeţ) rămâneau în graniţele Regatului sârbilor, croaţilor şi slovenilor.

Interesat de elementul românesc din Macedonia, valea Timocului şi Banat, Eugène Boia avansează cifra de 229 398 – folosind surse iugoslave din 1921 – pentru numărul românilor din Iugoslavia. Autorul continuă, paralel, cu o analiză critică a acţiunilor guvernelor de la Belgrad. Din punct de vedere religios, spre exemplu, situaţia românilor din Banatul sârbesc era mult inferioară sârbilor din Banatul românesc. Ultimii aveau la dispoziţie o organizare ecleziastică completă, cu o episcopie la Timişoara (mutată ulterior la Velika Kikinda). Autorităţile române au acordat episcopatului sârbesc un statul legal în ceea ce priveşte relaţiile cu statul şi a fost inclus la cheltuielile din buget începând chiar cu 1919. Biserica Ortodoxă Română din Banatul sârbesc, în schimb, s-a lovit de numeroase greutăţi datorate atât neprimirii ajutorului de la stat cat şi indiferenţei pasive din partea conducerii bisericeşti. Atunci când, însă, biserica română a dorit să

ajute parohiile de aici, autorităţile iugoslave au pus condiţii imposibil de acceptat: spre exemplu, Belgradul, propunea mutarea vicariatului românesc la Veliki Bečkerek (Becicherecul Mare), acolo unde nu exista o parohie românească (p. 67-68). Este adevărat, s-au mai făcut şi excepţii: în 1922, Nikola Pašić a acceptat deschiderea bisericii româneşti de la Bitolj (Bitolia, Monastir) cu condiţia ca preotul să fie cetăţean iugoslav. Biserica de la Bitolj a rămas singura biserică românească din Macedonia.

Inegalitatea de tratament era şi mai evidentă în ceea ce priveşte învăţământul. După războiul mondial, şcolile sârbeşti din România au funcţionat în aceeaşi măsură ca şi înainte de 1914; mai mult, profesori fără acreditare şi calificare academică au fost acceptaţi de comunitatea sârbă, fără să se înregistreze vreo ingerinţă din partea statului român. În Iugoslavia, în schimb, din 1920, toţi profesorii români din Banat au devenit angajaţi ai ministerului de la Belgrad. Numărul lor a scăzut constant, ei fiind înlocuiţi cu sârbi sau cu refugiaţi ruşi, adepţi ai lui Wrangel. Regatul sârbilor, croaţilor şi slovenilor nu mai accepta nici învăţători educaţi în România sub pretextul că ei aveau o şcoală de doar 7 ani în vreme ce învăţământul necesar în şcolile iugoslave dura 9 ani. (p. 101). Abia în 1923, conform unei înţelegeri, erau înfiinţate secţii româneşti la Şcoala Normală din Vârşeţ şi sârbeşti la Şcoala Normală din Timişoara. Problema se complica însă – susţine E. Boia – în sensul că Belgradul refuza să acorde statutul de minoritate română locuitorilor de această etnie din Macedonia şi văile Timocului şi Moravei, considerându-i „vlahi" sau „sârbi românizaţi" (p. 115).

Acestea sunt câteva din motivele de disensiune în raporturile interbelice româno-iugoslave şi, pentru respectarea adevărului, nu putem decât să salutăm opţiunea autorului de a nu le minimaliza. O evoluţie pozitivă – şi continuu ascendentă – este consemnată după 1923/24, adică după desenarea graniţelor, închegarea Micii Înţelegeri (1920-1921), stabilirea statutului reciproc al şcolilor şi bisericilor minoritare şi, nu în ultimul rând, după uniunea dinastică dintre regele Aleksander şi prinţesa Mărioara, fiica regelui Ferdinand şi a reginei Maria (în 1923).

În faţa creşterii aspiraţiilor revizioniste ale Germaniei, Italiei, Ungariei şi Bulgariei, securitatea regională şi necesitatea unei unite şi puternice Mici Înţelegeri (din 1934, şi Înţelegerea Balcanică) au avut întâietate asupra diferendelor individuale. Mai mult, cele două state au făcut parte din acelaşi tip de alianţe şi sisteme fundamentale pentru Europa interbelică: Versailles, Franţa şi Marea Britanie.

Nu am constatat, pe parcursul deceniilor interbelice, existenţa vreunui an din care să fi lipsit consultările româno-iugoslave la nivel înalt sau cel puţin la nivel ministerial. Sigur, discuţiile permanente şi negocierile bazate pe încredere şi aspiraţii comune au redus mult din divergenţele primilor ani postbelici şi au născut o relaţie exemplară în spaţiul regional european în discuţie (alături de alte câteva excepţii, printre care România – Cehoslovacia şi România – Polonia).

Cum relevă şi excelentul studiu de faţă, ambele state şi-au acordat largi limite în evaluarea şi evoluţia politicii lor externe. Iugoslavia, de pildă, nu s-a opus stabilirii relaţiilor diplomatice dintre România şi U.R.S.S. (în 1934) şi nici negocierilor privind încheierea unui pact de neagresiune româno-sovietic (convorbirile Titulescu – Litvinov). La rândul ei, România nu a protestat faţă de tratatele încheiate de Iugoslavia cu Bulgaria şi Italia (în 1937) şi nici faţă de dinamizarea evidentă a relaţiilor dintre Belgrad şi Budapesta. Poate cel mai bine Grigore Gafencu a sintetizat o situaţie precum aceasta când, la sesiunea de la Bucureşti a Înţelegerii Balcanice (20-22 februarie 1939), în calitate de ministru de externe, arăta: „Iugoslavia şi România, unite prin atât de multe legaturi şi interese comune, rămân pe deplin loiale politicii de înţelegere şi solidaritate, care ia în consideraţie realităţile înconjurătoare şi tot ceea ce ţine de soliditatea şi securitatea pe care aceste state se bazează"(p. 254).

Ultimul an al analizei făcute de Eugène Boia, 1940-1941, a adus schimbări majore în structura şi fundamentele relaţiilor iugoslavo-române. Astfel, în mai 1940, prinţul regent Paul declara amiralului Miklos Horthy, regentul Ungariei, că este gata să înceapă negocieri pentru încheierea unui tratat de prietenie, un sistem politic care prevedea excluderea României. Schimbarea regimului intern din România a provocat dizolvarea Înţelegerii Balcanice (prin

retragerea anunţată de către guvernul legionar) şi, în aprilie 1941, folosirea teritoriului român, în unele cazuri, drept bază pentru operaţiile armatei germane în Iugoslavia. Aşa cum mereu trebuie subliniat, deşi cu interese specifice în zonă, Bucureştiul nu a participat – în condiţiile în care a avut ocazia – la ocuparea teritoriilor fostului aliat şi prieten (jumătatea lunii aprilie 1941). Dimpotrivă, guvernul român s-a străduit să menţină în stare de funcţiune normală Ambasada iugoslavă recunoscând, simultan, ca efect al modificărilor geopolitice evidente, independenţa statului croat condus de Ante Pavelici (6 mai 1941). Interesant de urmărit este cursul negocierilor pe care, la debutul invaziei germane în ţara sa, ambasadorul la Bucureşti, Aleksander Avakumović, le-a demarat pentru a împiedica o eventuală participare a României la împărţirea Iugoslaviei. El a apelat la Iuliu Maniu pentru a-l convinge pe generalul Antonescu; apoi, pentru că nici un reprezentant diplomatic (cu excepţia ambasadorului Greciei) nu avea dreptul de a se întâlni cu regele Mihai sau cu regina-mamă Elena, el i-a contactat pe ministrul S.U.A., Franklin Mott Günther (cu o oarecare trecere la Antonescu), pe prinţesa Elisabeta Ghika (din anturajul imediat al reginei-mamă) şi pe ambasadorul grec Constantin Collas, singurul cu acces direct şi permanent la Palatul Regal (p. 302). România a păstrat neutralitatea nu datorită insistenţelor lui Avakumović ci, în special, pentru că a abordat o viziune foarte largă a politicii externe, aplicată şi în timpul conflagraţiei mondiale. Renunţarea era cu atât mai importantă cu cât, în Banatul sârbesc, administrarea comunelor abandonate de autorităţile sârbeşti a fost preluată de românii localnici care au plasat tricolorul românesc în locurile publice. Delegaţiile care soseau la generalul Antonescu sau la ministrul român la Belgrad, Victor Cădere, cereau rapida integrare a teritoriilor locuite de români.

Recunoaşterea oficială a Croaţiei de către România a provocat, la 9 mai 1941, întreruperea legăturilor diplomatice dintre Bucureşti şi Belgrad, pentru prima dată în istoria modernă. La 14 mai, Avakumović mărturisea generalului Antonescu că guvernul iugoslav putea trece peste orice, dar nu putea ignora recunoaşterea statului croat.

Studiul lui Eugène Boia are la bază o documentaţie impresionantă: investigaţii în arhivele şi bibliotecile româneşti, în cele occidentale, o cunoaştere perfectă a limbii sârbe i-au permis construirea unei perspective atinse rareori până acum (sau, poate, deloc) în ceea ce priveşte istoriografia problemei. Lipsa patetismului, analiza exactă, într-un perfect şi plăcut stil anglo-saxon, cu o bibliografie demnă de invidiat, cu hărţi revelatoare, atenţia deosebită acordată detaliilor şi nuanţelor, schimbărilor şi evoluţiilor de rutină nu fac, toate la un loc, decât să recomande în mod călduros acest volum. Ni se pare de prisos să atragem atenţia, în final, că orice fel de demers istoric asupra sud-estului european în perioada interbelică nu poate şi nu trebuie să ocolească realizarea de faţă.

Florin Anghel

IOAN HAŢEGAN, *Cultură şi civilizaţie medievală la Mureşul de jos. Comunităţi, populaţie şi habitat într-un spaţiu de interferenţe culturale*, Edit. „Almanahul Banatului", Timişoara, 1995, 132 p.+ 27 p.il.+ 3h.

Acest titlu preţios ascunde de fapt un dicţionar de aşezări medievale de pe valea inferioară a Mureşului, de la hotarul Transilvaniei istorice şi până la Cenad. În articole independente sunt urmărite datele esenţiale ale istoriei a 50 de aşezări (24 aşezări dispărute şi 26 aşezări care au supravieţuit până azi) din fostele comitate medievale Arad şi Cenad, de la primele lor atestări şi până aproximativ la anul 1700. Este, evident, o selecţie, documentele medievale atestând în această zonă, pe cele două maluri ale Mureşului, câteva sute de aşezări. Dar chiar şi astfel, până la apariţia unui dicţionar complet al aşezărilor de aici, cartea lui I. Haţegan poate fi totuşi un instrument de

lucru util, chiar dacă modest, pentru cei care se ocupă de istoria zonei de vest a ţării în evul mediu. Pentru fiecare aşezare analizată, informaţia istorică este bine aleasă şi sistematizată în una sau mai multe pagini. Sub aspectul cantităţii, ea depăşeşte ceea ce oferă monografiile comitatelor bănăţene publicate la sfârşitul secolului trecut. Articolele nu sunt prevăzute cu note, dar la sfârşitul cărţii este indicată bibliografia cea mai semnificativă pentru această temă.

O astfel de întreprindere vine în prelungirea unei bogate tradiţii, manifestată în Banat mai cu seamă înainte de cel de-al doilea război mondial, a monografiilor şi a dicţionarelor istorice de localităţi. De altfel, cartea de faţă se constituie prin reunirea articolelor cu un astfel de conţinut publicate de I. Haţegan în ziarul timişorean „Neue Banater Zeitung" în anii 1987-1990.

Venera Achim

OTHMAR PICKL, HELMUTH FEIGL, *Methoden und Probleme der Alltagsforschung im Zeitalter des Barock*, Redaktion: Friederike Goldmann, Willibald Rosner, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1992, 235 p.

Sub acest titlu sunt editate 10 comunicări prezentate în iunie 1990, la sesiunea de comunicări a Comisiei de istorie economică, socială şi orăşenească a Academiei Austriece de Ştiinţă, care împreună cu discuţiile care au urmat prezentării referatelor, introduc cititorul preocupat de problematica istoriei cotidianului în sfera cercetărilor de domeniu din spaţiul germanic.

Toate studiile abordează metodologia de cercetare a problemelor specifice, ocupându-se de explicitarea conceptelor, natura surselor sau tehnica analizei de conţinut, folosind în argumentare situaţii specifice din secolele XVII-XVIII, din spaţii diferite, precum Saxonia, Elveţia, Austria, Istria sau Transilvania.

O abordare pur metodologică, la nivelul conceptelor şi modurilor de investigare a istoriei cotidianului, este realizată de către Hans Jürgen Teutenberg în studiul *Alles das - was dem Dasein Farbe gegeben hat. Zur Ortbestimmung der Alltagsgeschichte*, (p. 11-43) în care insistă pe necesitatea completării studiilor istorice cu elemente care „dădeau culoare existenţei". Domeniul cotidianului trebuie supus analizei ştiinţifice printr-o abordare interdisciplinară, în care diversitatea temelor, legată de pluralismul metodelor să confere subiectului tratat o reprezentare cât mai completă cu putinţă. Şi aceasta pentru că alături de problemele practice ale existenţei vor fi investigate şi mentalităţile, adică structurile de gândire colectivă şi atitudinile, prin prelucrările trăirilor subiective în situaţiile cotidiene, conturându-se un alt aspect al acţiunii umane. Pentru înţelegerea conceptului de „cotidian", autorul face un excurs asupra câtorva orientări subiectualiste din metodologia sociologică şi care, aplicate în studiul cercetării istorice ar putea ajuta la mai buna explicare a realităţilor trecutului. Autorul încearcă să contureze o imagine a ceea ce înseamnă „cotidian" în cercetările actuale din Ungaria (Agnes Heller) sau Germania (Jürgen Kuczynski sau Hans Peter Thurn), în care apare ca un sistem de acţiune şi gândire care, odată percepute, îndepărtează aspectul „gri" sau „banal" conferit până acum trecutului. Prin investigarea unui cotidian social, a normelor convenţionale şi a modului în care acestea erau îndeplinite, se poate contura o „etică cotidiană", ce ar completa condiţiile de viaţă materială, descrise obiectiv, cu percepţiile subiective într-un cadru temporal şi spaţial definit.

Ca urmare, istoria cotidianului trebuie supusă rigorii ştiinţifice şi tratată cu toată seriozitatea, întrucât ea deschide perspective de cercetare spectaculoase, inoperabile prin vechea istorie tradiţională (micro-istoria, istoria celor de jos, etc.). Ele pun în centrul demersului

ştiinţific omul cu gândirea, simţirile şi manifestările sale comportamentale, contribuind la conturarea identităţilor culturale.

În problema metodologiei se atrage atenţia asupra unor categorii de documente pe care acest gen de istorie se fundamentează, precum şi necesitatea unei noi citiri a acestora. Şi pentru ca demersul metodologic să fie complet se pune şi problema obiectivităţii în tehnica narativă, vis-à-vis de forţa de argumentare ştiinţifică, domeniu în care autorul semnalează contribuţiile notabile ale lui E. Hobsbawm, J. Kocka, J. Rüsen sau C. G. Faber.

Asupra modului de cercetare a documentelor din arhive se opreşte Karlheinz Blaschke (*Archivalische Quellen zum Alltagsleben in Sachsen 1600 – 1750*, p. 43-51), ce înţelege să supună aceste surse la o interpretare din perspectiva istoriei totale. El face o tipologie a documentelor Arhivei de Stat a Saxoniei, care pot oferi informaţii cuprinzătoare asupra a ceea ce însemna aplicarea justiţiei (semnificaţia pedepsei, a delictului sau a autorităţii orăşeneşti, teritoriale sau bisericeşti), starea materială a oamenilor, mobilitatea socială, gradul de alfabetizare, aspecte de viaţă intimă a indivizilor sau consecinţele financiare ale căsătoriilor sau deceselor.

Helfried Valentinitsch (*Strafgerichtsprotokolle als Quellen zur Alltagsgeschichte*, p. 69-83) ne propune o investigare a lumii marginale, a criminalitaţii şi devianţei cu ajutorul actelor cuprinzând amenzi, plângeri, mărturii, acte de arestare, a căror analiză cantitativă poate sugera informaţii asupra eficienţei aparatului de securitate al statului, asupra personalităţii acuzaţilor sau victimelor, precum şi percepţia subiectivă din epocă asupra criminalului, cerşetorului şi pedepsei.

Rămânând tot în domeniul actelor de arhivă, Helmuth Feigl (*Heiratsbriefe und Verlassenschaftsabhandlungen als Quellen zur Alltagsgeschichte*, p. 83-101) analizează prin acte de căsătorie sau succesiune consecinţele materiale ale căsătoriilor şi deceselor, cum ar fi împărţirea bunurilor, obligaţiile părinţilor sau rudelor la căsătorii, aranjamentele făcute de părinţi sau diferenţele de vârstă dintre logodnici.

O imagine clară asupra sferelor de interes ale istoricului cotidianului în investigarea realităţii sociale, precum şi a documentelor utilizate este dată de studiul lui Darja Mihelić, ce pune în discuţie oraşul Piran din Istria (*Das Alltagsleben einer küstenländischen Stadt im Lichte verschiedener schriftlicher Quellen*, p. 51-69). Se pune aici în valoare tocmai capacitatea cotidianului de a completa istoria tradiţională, adăugând tabloului relaţiilor politice ale oraşului din zonă şi structurilor sociale date despre practicarea meseriilor, retribuţii, exercitarea justiţiei, ce pun în lumină relaţiile dintre oameni în cele mai diferite aspecte, de la sărbători şi aspecte de viaţă privată până la alimentaţie, durata zilei de muncă şi posibilităţi de distracţie.

În legătură cu standardul de viaţă al oamenilor în aceste timpuri, Roman Sandgruber (*Leben und Lebensstandard im Zeitalter des Barock. Quellen und Ergebnisse*, p. 171-191) face o analiză a costului vieţii, pornind de la aspectul financiar al construcţiei caselor până la componenţa meselor (consistenţa şi preţurile alimentelor, folosirea tacâmurilor, manierele de servire a meselor). Surprinzând şi impactul războaielor, epidemiilor şi foametei asupra standardului de viaţă, autorul pune în discuţie problema luxului, a risipei şi distracţiilor, ca motor al industrializării prin consecinţa lor: creşterea consumului.

O reluare a acestor probleme o realizează Marcus Mattmüller (*Aussagen der Bevölkerungs – und Agrargeschichte zum Alltagsleben. Eine Enquête an schweizerischen Beispielen*, p. 207-235) investigând mediile rurale elveţiene prin date demografice şi de producţie, la nivelul duratei de viaţă, rezistenţei la epidemii şi foamete, precum şi la cel al alimentaţiei specifice comunităţilor rurale, cu implicaţiile sale asupra rezistenţei biologice şi psihice a oamenilor.

Studiul lui Karl Gutkas (*Bildliche Quellen zur Alltagsgeschichte*, p. 125-143) evidenţiază alături de rolul documentului scris, gradul mare de relevanţă al documentului figurativ pentru acest gen de cercetare istorică. El se opreşte asupra tablourilor epocii reprezentând lupte, sărbători, jafuri, vânători sau familii, alături de care încep să-şi facă loc cele ce ţin de lumea muncii, a săracilor şi bolnavilor. Importanţa lor rezidă în rolul amănuntelor de vestimentaţie sau de mediu ambiental, care furnizează o imagine reală a condiţiilor de viaţă ale epocii.

Considerăm semnificativ şi instructiv pentru cititorul român cuprinderea în volum a două studii ce ating realităţile transilvane în secolul al XVIII-lea. Karoly Vörös (*Metamorphosis Transylvaniae. Wandlungen im Siebenbürgen des XVIII Jahrhunderts*, p. 101–125) investighează prin surse diferite (memoriile unui baron, ale unui proprietar de pământ şi ale unui paroh) viaţa nobililor sub aspectul ospeţelor (ceremonii, mese, vestimentaţie, distracţii, arme de foc şi trăsuri, etc.), al parazitismului nobiliar şi decăderii morale. Cotidianul baroc al Transilvaniei este surprins în anecdote amare sau prin nostalgia vremurilor trecute, fără pretenţia prezentării mersului ideilor, şi prin înfăţişarea realităţii „de jos". Autorul reproduce şi două fragmente semnificative referitoare la ceremoniile de nuntă şi înmormântare, observate de baronul Peter Apor în cele mai surprinzătoare detalii.

Studiul lui Ernö Déak (*In guhter ruhe und stolzer sicherheit... Einige Aspekte des bürgerlichen Alltags*, p. 143 –171) atinge spaţiul Transilvaniei la nivelul organizării oraşelor, pentru care foloseşte Statutele Sibiului. Normal, ele oferă posibilitatea conturării unei anume percepţii a oraşului şi a cetăţeanului, ce rezida în îndeplinirea unor obligaţii comportamentale, marcate de practicarea meseriei, apărarea privilegiilor oraşului şi îndeplinirea obligaţiilor creştineşti şi prin aceasta oferind o imagine a modului de viaţă orăşenesc.

Regăsim în aceste studii probleme de mare relevanţă pentru cercetarea istorică, iar modul în care ele sunt prezentate, împreună cu metodele de studiu, arată cât de utile ar fi pentru o înţelegere mai adâncă şi mai completă a realităţilor din trecutul istoric românesc, foarte bogat în documente care să susţină acest gen de cercetări.

Daniela Argeşeanu

„REVISTA ISTORICĂ" publică în prima parte studii, note şi comunicări originale, de nivel ştiinţific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne şi contemporane a României şi universale. În partea a doua a revistei, de informare ştiinţifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viaţa ştiinţifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor în care se publică materiale privitoare la manifestări ştiinţifice din ţară şi străinătate şi sunt prezentate cele mai recente lucrări şi reviste de specialitate apărute în ţară şi peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugaţi să trimită studiile, notele şi comunicările, precum şi materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimiterile intrapaginate fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustraţiile vor fi plasate la sfârşitul textului. Rezumatele vor fi traduse de autori în limbi de circulaţie internaţională. Responsabilitatea asupra conţinutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie. Corespondenţa privind manuscrisele, schimbul de publicaţii se va trimite pe adresa redacţiei, B-dul Aviatorilor nr. 1, Bucureşti – 71247.

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Ostatecii în relaţiile daco-romane.
Spaime milenariste şi cruciada în evul mediu.
Conquista şi reconquista peruană.
Ţările române şi Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.
Imperiul spaniol – etapele destrămării sale.
Viaţa românilor între eros şi thanatos.
Cronologiile domnilor din Ţara Românească şi Moldova.
Armata otomană la începutul secolului al XVIII-lea.
Acte domneşti privind mănăstirile închinate.
Situaţia economică şi socială în Ţara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.
Rivalitatea colonială şi maritimă anglo-franceză (1715 –1763).
Rapoarte diplomatice americane (1806 –1829).
Aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluţia de la 1848.
Independenţa României şi Italia.
Oamenii de ştiinţă şi viaţa politică a României.
Condica sfintei mănăstiri Căluiul.
Tratatele de pace în perioada primei conflagraţii mondiale.
Cooperaţia românească interbelică între deziderat şi realitate.
I. C. Filitti: Pagini de jurnal.
Italia şi primul război mondial.
Mişcarea legionară şi extrema dreaptă europeană (1927 –1933).
Poziţia statelor europene faţă de războiul italo-etiopian văzută de diplomaţia S.U.A.
De la războiul preventiv la tratatul de neagresiune.
O alternativă de colaborare în interiorul Axei (1941 – 1944).
Toponimie şi demografie istorică.
Calculatorul şi metoda cantitativă în cercetarea istoriei.
O nouă direcţie de cercetare: băncile de date istorice.

ISSN 1018 –0443

43 356

Lei 2 000